

4 (5 Каз)
231



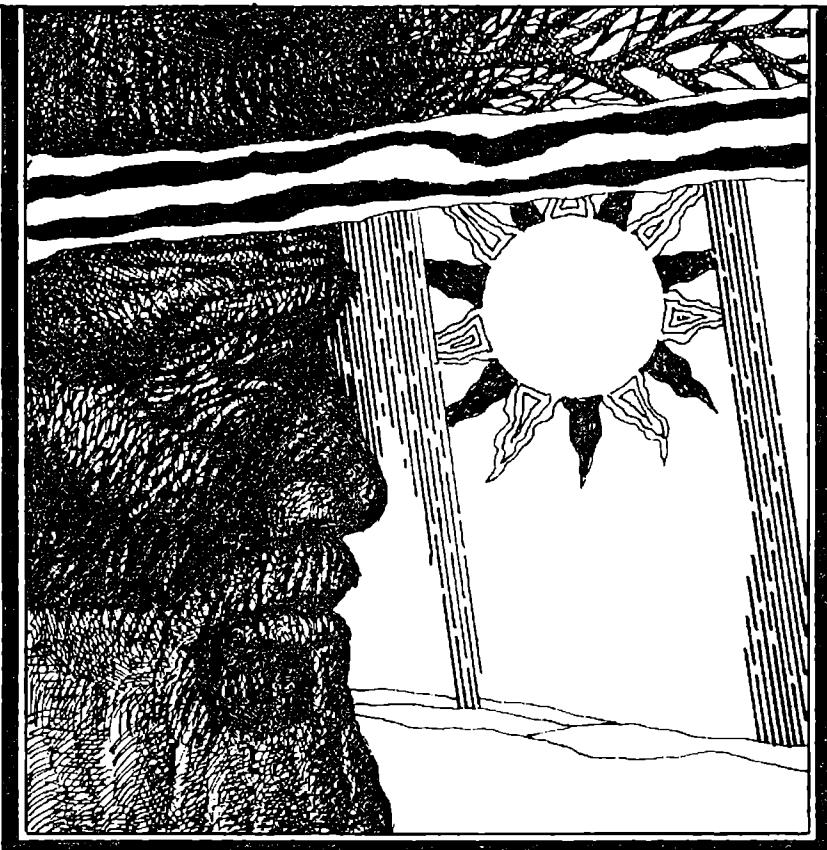
Казак
процессы
Казынасынан

35519

Тобық
ЖАРМАҒАМБЕТОВ

Отдмалы







Казак
прозасы
казынасынан

Тобык
ЖАРМАҒАМБЕТОВ

Отамды

Әңгімелер мен хикаяттар



Тобық Жармағамбетов

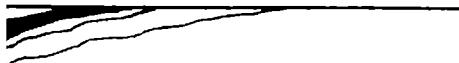
ОТАМАЛЫ

Әңгімелер мен хикаяттар

**Алматы
«Раритет»
2002**

Тобық
ЖАРМАҒАМБЕТОВ

Отамды



Әңгімелер мен хикаялтар

**ББК 84(5Каз)
ЖЗ1**

Редакция алқасы:

А.П.Баранов (төраға), Ә.Аскarov,
Ш.Мұртаза, З.Я.Тен, С.Асылбеков,
З.Серікқалиұлы (жауапты шығарушы).

Құрастырған Есенбай Дүйсенбайұлы

Жармағамбетов Т.
ЖЗ1 Отамалы. Әңгімелер мен хикаяттар/Құраст. Е.Дүй-
сенбайұлы. Алғысөзін жазған З.Серікқалиұлы. — Ал-
маты: «Раритет», 2002. — 212 бет.

ISBN 5-7427-0197-7

35519

Өмірден ертең еткен жазушының өз уақыты мен тұтас бір үрпақтың гүмірнамасын озек еткен «Жан», «Қара жаңбыр», «Қызыл ай», «Қарала сиыр» т.б. әңгіме-хикаяттарында шынайы шындықпен нөрленген нөзік мұн, сөүлелі романтика өлеңдегі егіз-қатар өріліп отырады. Ишкі лирикалық ірімінің есер-куаты жөнінен бұл жинаққа енген туындылардың қай-қайсысы да прозадағы поэзия іспетті.

ББК 84(5Каз)

Ж 4702250200-00
413(05)-02

ISBN 5-7427-0197-7

012

© «Раритет» БК, 2002
© Безендірген А.Тіленшиев, 2002

А. С. 15К. 2002

2002

«..Жыл сайын қыс ызгары жұмсарып, жер жалаңаштанған кезде қайта соққан үскірік жел кең жазықпен қуыт әкеліт еске түсіретін ел аузында бір аңыз бар. «Қаптай жауган қар қыыршықтарының әрқайсысында осы аңыздың мұз бол қатқан түйіршіктегі ұшып жүреді. Сол кездерде аңыздың әлсіреп жеткен зар-шері кең даланы қоқтемегі тұмандай буркеп кетеді. Бұл мұң біресе жазыққа жайылып, біресе ғұлтқа сіңеді. Биік құздың басынан жел болып құлап, сай-салага тыгылады. Өзен бетінде шыны толқын болып ойнайды. Жер үсті, аспан асты жүрек зарына толып, төбelerдің баурайын қайғы шарбысы қоршап алады».

Қазақстанның сонау қыыр батысынан — Ақтөбеден жазытын Тобық Жармагамбетов дейтін бір таланттың жігіттің халық аңызы негізінде туған «Отамалы» әңгімесі осылай басталады; аза бойынды тік тұргызып, оқушыны бірден баурап алады.

Ертеде, қазақтың құлазып жатқан құқыл ғаласының көне бөктерінде — әр төбенің астынан сұрырылып шыгатын үскірік боран мен жалаңдаган жұттың өтінде, табиғаттың өзі табыс еткен жоқшылық пен зар-мұңды талшық қылышып, жастаңын, үрпақтар маңдаійна жазған мұраны багып, бір адам жарық дүниемен дәмдес болыпты. Оның атын Отамалы дейді. Отамалы қойшиның сол өмірі енді жас жазуышыга, міне, ата-бабалардың сонау бір өткен азалаі тіршілігінің өлеуметтік сипатын ашуға көп мүмкіндік берген.

Халық қасіреті — халық өнерінің әуені, аңыз сарыны жалаң қайталаңын қана қойған жсоқ, бүкіл бір дәуірдің бетпақ жүзін бір аударып тастаган, адамгершілік атынан ауыр үкім оқыған телегей-теңіз сырға айналып кетті. Кең әлем көпсінген, кең әлемге сыймаган жұдыштықтай өмір, мұңга батып буланған көз жасы, қарс айрылған көніл, түтеп, жарылып кетейін деп тұрган ашу, кек, ыза, арпалыс, адам рухының ұлы жесенісі — бір әңгіменің бойында қаншама дәру.

Отамалының байыргы тіршілігі – шыр етіп жерге түскен-ін бері көріп келе жатқан бәз-баяғы өмірі – ішегін тартып, иапыраштана батқан әзәзіл күннің сұрықсызы өңінен басталды. Отамалы басын шайқайды. Бір сұмдықты тағдыр өзі жсоралғы қылып кеткендей. «Кешке қарай қарга ұясына кірмей ұзак ұшты... Ертең күн сұық болады, бүгін түн сұық болады». Отамалы осы түнде қой жаюдан біраз қашқақтан көріп еді. Бірақ оны түсінетін, оның сөзіне құлақ асатын бұл жалғанда тірі пенде жоқ екен.

Отамалы үлкен ойга шомды, түнеріп қалды, көпке дейін үнде-ген жоқ. Бай зілін, бай өйелінің қанаарын бар болмысымен, қөкірекімен тосып алды да, қараңғы лашиғына келіп, шақпақ таспен ең соңғы үмітін жасақты.

Жалғыздық – Отамалыға тағдыр теліген сый. Ата-анасы, жары да, әлдилеген баласы да – көз ашқаннан бері көріп келе жатқан осы от басы, ошақ қасы. Онда өзінен басқа іліп алар ештең де жоқ. Оны мұсіркейтін, оны түсінетін қос пенде – тек қасындағы иті мен қоктегі қарлығаш гана.

Отамалы ошагының уш бұтагымен қоштасып, ата-бабаның арам мұлкі – бір қора қойды алдына салды да, қап-қараңғы түннің сүп-сұық қойнына сіңіп кете барды.

Бір сұмдықтың жиегі сиздікстан көтеріліп келе жасты. Бір төбенің баурайында ызғырық, долы алақұйын Отамалыға лап қойды. Жел шекпеннің етегін түріп, қөкірекінен өтіп кетті. Жер-дүниені қарлы боран орап алды. Отамалының алдындағы ата-баба мұрасының ойран-топырын шыгарды.

Карлы құйыннан жылт етер саңылау ізден, Отамалы көп қойымен ыға берді, ыға берді. Найза бүршақ еңсесін басып, иығына қонып алды, бірте-бірте өрмелеп келіп сақалына жабысты. Элем өзгеріп кеткен. Таныс төбелер бетін бүркеп, көп қылымысқа күә болмайын дегендей, теріс қарайды. Ұзылдаган, ысқырган әлем-тапырық, аласапыран дүниенің ортасында жұлқысып, ар-палысып Отамалы келеді.

Отамалы күнімен ықты, түнімен ықты. Ішін аяз қарып, аштық бүріп барады. Бірақ аңы өмір түзdynымен суáрылған қонтері адам әлі келеді сүйретіліп. «Жер бетінде өскен бір бұта тыныш қалған жоқ, бәрі де шіліп, бүгіліп, зарлап жастыр». Отамалының алдындағы мұлкі тоз-тоз болды.

«Алда бейшарам-ай! Сорлым-ай! Жарықтығым-ау, енді не істейін». – Бұл Отамалының қатты дағдарғаны. Көз жасы үсіген бетіне мұз бол қатып қалды. Қекірекін кек кернейді. «Ашқарақ жсауыз! Қарғыс атқыр!» – Өмірбақи қой аузынан шөп алмайтын момын Отамалы, тағдыр дегеніне қарсы тұрып көрмеген Отамалы бұл аңы уытты өмірінде бірінші рет Жапан байға арнап айтты. Шорт жарылды.

Бірақ тағдыр деген қатал. Іші салбырап жасаппай қоздаган қойлардың бауырындағы шала-жансар жас-жас өмірді жасап-жүктап боран тілі зыр қагады. Отамалыны өлім халине алып келіп, саусақтарына жсан тапсыртып, екі аяқтан айырып, біраң сілкін-сілкін алды да, ыстық құмды кешкендей жасаң аяқ, жасаң бас тентіретіп жіберді.

Осыншама жұмыны, бұйығы адамның бойында қаншама ала-пат қайрат бар. Отамалы долы боранмен гана емес, мейірімсіз тағдырың өзімен жасасынан ұстап арпалысты. Өмірінің ақтыйқ сәтінде адамдық, пенделік үлкен құдіретін көрсетті. «Қайдасың, тас жүрек! Бұындырайын! Тоқтаңдар, иттер, тоқтаңдар!» — Желге қарсы қанатын жасып, Отамалы ұшип тұсті. Бұл оның соңғы айбары, көкірегі қарс айырылған соңғы жасалыны, өлікстей бозарып откен өмірге ұлы қарсылығы.

Көз алдында көп елес: жылт етіп өшкен үміті, қайран қазан-ошагы. «Мұрт дейтін жасақсы жасанды екен гой» деп ойлады Отамалы. Бай орнында бір уыс құл қалды. Отамалы аң-таң. Бұда бір қоянға медеу, қайтсін.

Арманда кеткен элдебір адамның қабірінің басында оны та-бигат өзі жарық, дүниеге табыс еткен қалпында, үстіндегі жасалба-жұлба шоқпұттан шешіндіріп алды да, басын желге қарсы қаратып, иманын оқыды.

Бірақ Отамалының тек жүрегі гана тоқтады, ал рухы өлгөн жосқ, ауыздан-ауызға тарап, азызга айналып кетті. Оның есімін халық өз көкірегінде сақтап қалды. Сол бес күндейк боранды ел-жүрт «Отамалы», «Бес қонақ» немесе «Құралай» деп атайды. Жыл сайын қар кетіп, жер бедері жұмсаған кезде қайта ора-лып согатын ызғырық жесл осы азызды еске салады.

«Отамалы: «Тоқтаңдар, иттер!» — деп айқайлан құлап тұс-кенде, қарлы боранның омыртқасы күрт сынғандай жерге солж етіпті де, тұншығып өліпті. Жел бойындағы бар күшінен айрылып, сай-салага сініп кетіпті. Күн қайта шығып, қарларды әп-сәтте еріптің жіберген. Ал түнде Жетіқарақи мен Темірқазық қайтадан орындарына келіп, бұрынғыдан селкілдемей, берік тұрып алыпты. Қойлар баурайда өскен қызғалдақтарға қозыларын жасып, кең даланың төсінде мәңгі-бақи қалып қойыпты».

Азыз, міне, осылай азamatтық үлкен түйінмен бітеді. Бүкіл шыгарма тұнып түрган ой, образ.

Бұл әңгіме не үшін керек? Бұл әңгіме ата-бабалардың откен өлмеші өмірін, ауыр азалы тіршілігін танып, тұсіну үшін керек.

Бұл әңгіме бүгінгі бақытты бағалай білу үшін керек!..»

Зейнолла СЕРИККАЛИЕВ,
Жас жазушылардың «Таңғы шық»
жинағына алғысөзден, 1964 жыл.

Сөз болып отырган тек «Отамалы» аңыз-хикаяты гана емес, қырыққа жетпей арамыздан қырышын көткен (1973) гажайып қаламгердің бүл алуандас талай шыгармалары («Ақ жауын», «Бәйтеректің жасас шагы», «Сентябрь түні» т.б.) заманында жүртшилықтан, әдеби сыннан лайықты бағасын алғаны белгілі. Алайда рухани мәдениетімізді байытқан осындаи суреткер-жазушының әдебиетіміз кеңістігінен айқындалар орны, өзіндік ерекшелігі әлі күнге дейін жсан-жасақты, жесте зерттеліп, ғылыми зерделене қоймaganы өкінішті-ақ. Мәңгілік мұраның бір бөлігін гана қайталап жасиялау арқылы біз бүгінде үриақтың – оқушылардың жаңа буыны назарын аударуга белгілі бір дәрежеде жолашар бола алармыз деген үміттеміз.

ҚАРАЛА СИЫР

Ауылдың ең шетінде жарқабақ басында тұрған қыстаудың түрі тым жүдеу. Алыстан қарағанда мал тапаған ескі кебен сияқты. Тышқанның ініндей үңірейген үш кара тесік тerezе есебінде. Есік алдында ескі самтықтан тұрғызылған ашық аула. Оның ішіндегі шөптің жанында бір қарала сиыр байлаулы түр. Неге екені белгісіз, екі мүйізі қалың шоқпытпен оралып, таңып тасталған. Бейне басына кішігірім қанбақ іліп алған сияқты. Қора жанында сорайып тұрған үзын діңгектің басында ескі қанылтыр шелек тоңқеріліпті. Ол көктемгі сұрырмá жеддін әсерімен аласұра даңғырлайды. Ағаш басынан босануға әрекет қылады. Кейде ол дегеніне жетіп қалғандай-ақ, тап үшар басына көтеріле береді де, бірақ артынан әлсіреп барып, қайта төмен құлайды. Шелек дауысы жел дауысынан да, қыстау маңайын қаптай өскен жаланаш шидің ызылынан да аянышты, мұнды.

Қыстау үстінде төмен үшқан жыртық бұлттар.

Кенет жансыз қыстаудың есігі шықырлап ашылды да, ішінен қырықтар шамасындағы мығым денелі, қара мұртты ерекек шықты. Қолында құс мылттыры бар.

Бұл Малдыбай еді. Қожайынын көрген қарала сиыр мөңірел жіберді. Қара мұртты қөнілі толған кісіше сиырына қарап бір жымиып, мұрттын сипап қойды.

Малдыбай әкеден туғалы қарыны тойып ас ішіп, көркейіп киім киген адам емес. Әйелімен екеуінің қолынан құрық пен көген, күрек пен шелек кетпесе де, өздерінің желісіне қотыр бұзау, я тышқақ лақ байланбаған болатын. Екеуінің де күні бай есігінде өтумен, бай малын бағумен келеді. Малдыбай деген атын да тағдыр әншнейін мазақтап қоя салған сияқты.

Мінеки, сол Малдыбай ойда жокта малға ие болды. Еңбегі үшін байдың бірер мал берермін дегеніне біраз уақыт болып

қалса да, айтқанын орындамай жүр еді, жақында осы қарала сиыр Малдыбайдың қорасына байланды.

Қарала сиырдың сүттілігі ауылға аныз болып кеткен. Соны бай жалшысына беріпті дегенді естігенде жүрттың көбі таң қалды. Бірақ сиырдың айыбы да бар болатын – ол өте сүзеген-ді. Малдыбай алардың алдында ғана байдың бәйбішесі мен бір жалшыны жарып кете жаздаган. Бірақ Малдыбай онысын елең өте қойған жоқ, өйткені қарала сиырды қақпайлап, жөнге жүргізетіндердің бірі – өзі. Сондықтан ол жүрт не десе, ол десін, сиыр алғанына қатты қуанып, көтеріліп қалды. Малдыбайдың бұған қуанытын тағы бір реті бар. Осы қыстаудың бір жағында отырған ауру інісі мен оның бала-шагалары үшін де сиыр қуаныштың көзі болды. Өкпе ауруынан қыстай әлсіреп, жүдеп шыққан інісі көктемге қарсы ауызы аққа тиіп, оналайын деді. Малдыбайдың әйелі мен келіні сиырға кезектеп шөп тасып әкеліп, қора жылытып, астындағы көнін ауыстырып, жатпай-тұрмай еңбек етеді. Соларға жазатайым бірдене қылмасын деп, сиырдың мұйіздерін шоқпытпен таңып тастаған да Малдыбайдың өзі.

– «Мөх!».

Қарала сиыр осы мезетте тағы бір мөніреп жіберіп, шоқпыт оралған мұйіздерін бұлғандатып қойды.

– Жануар су ішпеген еken ғой! Суарып келейін, – деп, ол сиырға жақындей бергенде, артынан жас баланың жіңішке даусын естіді:

– Ағам сені шақырып жатыр! Келіп кетсін дейді!

Бұл інісінің жеті жасар ер баласы еken. Өзі есік алдындағы көктайғақ мұзда жалаң аяқ тұр. Бөшпайлары қызырып кетіпти. Малдыбай зілсіз зекіріп жіберді:

– Кет әрмен! Қыстауға кір! Мен осы сендерге жалаң аяқ жүрме деп қашанғы айтам, жүгірмектер! Бөшпайынды қырқайын ба, осы?

Бала ауызын қисаңдатып, Малдыбайды мазақтап, кетпей тұрып алды.

– Мен саған көрсетейін-ай, – деп, Малдыбай күрегін көтепе оған қарай үмтүліп қалып еді, сықылықтап тұрған бала үйге ызып берді. Малдыбай өзіне көнілі біткендей мұртынан бір жымып алды да, інісінің үйіне беттеді.

Есікten кірер жерде босағаның омырылып, құлайын деп тұрғанын байқады. Шамасы, күздікүнгі қара сұықта сылаңып, дүрыс жымдаспай қалған болу керек, енді көктемде суланып, құлап түсейін деп тұр.

Бөлме іші сасықтау және қаракөлеңкө еken. Ортада ескірген ақ киіздің үстінде басын терезеге беріп інісі жатыр. Оның маңайында ірілі-уақты үш-төрт бала ойнап жүр. Жа-

тағы есік алдындағы жалаң аяқ өкесінің артына тығылып салыпты, тек ақ дамбалының бір шеті ғана көрінеді. Шама-зы, күлкіден жарылайын деп жатқан болу керек, ишін діріп етеді. Малдыбай кіріп келгенде келіні жайпақ қара қазанды қырғышпен тырналап жатқан; қайнагасын көріп жұмысын гоқтатты.

Малдыбай қазандық маңындағы ескі самтықтың үстінен келіп отырды. Інісі ернінің ұшымен амандасты да, тәбеле қарап жата берді.

— Халың қалай, қарағым?

— Жаман емес...

Әңгімеге келіні араласты:

— Бір айдан бері сүт болғалы оңалып келеді. Бірақ өлде де ішінкіре, әсіресе айраннан ішінкіре десем, тыңдамайды. Енді көк іісі шығып кетпей тұрып, өлденіп алу керек кой...

Інісінің артына тығылып жатқан бала басын көтеріп түрегелді де, Малдыбайға:

— Ал, көрсетің, көрсетші, ал! — деп шик-шиқ етіп құліп, қайта жасырынып қалды.

Інісі бірдеңе дейін деп келе жатыр еді, жөтеліп қалды.

— Кха-кхә! Кхх-ха.. Я... мен бір жылма жасаттырып ішейін деп... едім. Өткен жылы қатты құлағанымда содан төуір болғанмын... көк шығып кетпей, азғантай сары май жинасандар...

Малдыбай мылтығының құндағын сипап отырып:

— Жақсы! — деді. «Көп болса, аздап бала-шаганың аузын тия түруға тұра келер» деп ойлады ол тағы.

— Сосын мен... жазылып, аяғыма тұрсам, жазда байдың жылқысына кетермін. Қошкенде бізді тастап кептесін, соны айт. Мениң орныма Қарақамыстағы Мұңайдың Жұбанышын алам деп жүрген көрінеді.

— Жақсы...

Бұл жолы Малдыбай «жақсы» деп әшейін айта салды. Өйткені інісі оңалған күнде де, күзге дейін жұмысқа жарамайды. Одан ерте қосылса, қайта жығылуы ықтимал.

Малдыбай түрегеліп, есікке беттеген күйінде:

— Кешке дейін су жылытып қоярсың, босаған құлайын деп тұр екен, сылап берейін, — деді келініне. Сосын тағы да мұрныңың астынан:

— Мен ши жақтан қоян-қопсы қарап келейін, — деп шығып кетті.

Ол мылтығын асынып, қолына таяқ алды да, қарала сиырды байлауынан шешті. Сиыр мүйіздерін шайқап, айбат шеккісі келіп еді, Малдыбай оны таяқпен жасқап, сайдагы құлдыққа қарай жетектеді. Жер бетіндегі қар кектемнің алғашқы жылуына ерігенмен, артынан қара Ծуық түсіп, қатып қал-

ған – маңай көктайғақ. Малдыбай мен сиыр аса сақтықпен төмөн түсіп келеді.

– Шәйт, әй!

Сиыр ұмтыла бергенде, Малдыбай ауыр таяғымен тұмсынын салып өтті. Бірақ ұруын ұрганмен, жануарды ішінен аяп қалды. Сонысына кешірім сұрағандай, өзі сиырмен күбірлесіп сейлесіп келеді:

– Қайт дейсің енді! Ұрмасқа болмайсың. Таяғым қатты тиіп кетсе, жануарым, ренжімей-ақ қой. Бәрі өзіннен. Әй-әй!! Ана қараши, әлде де қоймауынды! Шелектей басында шашадай ми жоқ-ау!

Малдыбай баурайдан түсіп, құдықтың жаңына келді. Құдық жыраның қақ ортасынан қазылған екен, бұз жерден үй көрінбейді. Жел де жоқ. Тек аспанда көшіп жатқан бұлттар көрінеді. Ол қауғаны құдыққа саумалап түсірді де, кішкентай астауға су алып құйды. Қыстай жақтан шелектің даңғыры естіліп тұр. Сиыр шелден өліп қалған екен, бірден бассалды. Малдыбай суды үшінші рет құйғаннан кейін, осыған қанарапын ғанағанда, қауғаны орнына алып қойды.

Сиыр танауы пышылдап сіміріп жатыр. Малдыбай мылтығын иғына жайластырыңқырап қойды да, аспанға қарады. Бұлттар манағыдан да қоюланып, жиленіп, төмендей түскен екен. Тіптен қол созым жерден ұшып жатқандай. «Қар жауамаса, не қылсын. Нарғыз көктайғақ сонда болады. Мұндай кезде қояндар кеуектерінен көп шықпайды, тек үстінен дәл түсіп үркітпесең...» – деп ойлап тұрғанда, оны бел тұсынан ауыр бірдеме түйіп қалды. Малдыбай қалай ұшып кеткенін де сезбей қалды. Есін жинағанда көргені – шоқпыт ораған мүйіздерін тесеп, қарала сиыр төніп келеді екен! Малдыбай асылы қайратты, қажырлы жөне тез адам еді, жан-дәрмен атып тұрды да, иғынан мылтығын сұзырып алды. Сиыр сәл қаймыққандай, жәріейп тұрып қалды. Енді байқады, жаңағы қолындағы таяғы астаудың ар жағынан ұшып кетіпті, сиырдан әрі жатыр.

Малдыбай ауырған белін уқалай тұрып, қарала сиырдың қылы сөзбен жібітпек болды:

– Қарағым-ау, мұнша саган не болған? Қабырғамды сынтырып кете жаздадың ғой! Жазатайым...

Қарала сиыр Малдыбайдың сөзін аяқтатпай, тұра ұмтылды. Малдыбай оны мылтықтың дүмімен кеңсірік тұсынан бір қойды. Шанышқы тиген балықтай қайқан ете қалған қарала жыр бір жағына бұрылып кетті. Истің қынға айналғанын жөзеген Малдыбай жыраның түбіне қарай қашты. Себебі, жыланың түбі алласа, адам бойындаған болатын. Ойы – содан әкіріп шығып, күтылып кету. Сиыр жыраның ол жерінен қарғып шыға алмайды.

Артына қараған Малдыбай өзін өкшелеп келіп қалған сиырды қөрді.

— Атам!

Ол мылтығын кезеп тұра қалды. Сиыр қатты дауыстан қаймыққандай тоқтап қалды. Бірақ мүйізін тынымсыз шұлғып, айбат шегуде. Малдыбайдың тон кеудешесін кигені абырой болған екен, жаңа бүйірден соққанда осының арқасында ғана жаны қалды. Ол мүйізді бұдан да гөрі қалың шоқпытпен орамаған екенмін деп өкінді.

Малдыбай қалмайын дегендей он қалтасында бөлек тұрган қасқыр ататын ірі бытырамен оқталған оғын алды да, мылтығына салды. Сиыр бұған таңқала қарап қалыпты.

Үнсіз тыныштықты алдымен Малдыбай бұзды. Ол ептең шегіншектеп, жыраның түбіне жүре берді. Сиыр біраздан соң, осы мән неғып орнымда қозғалмай тұрмын дегендей, өкіріп барып, Малдыбайға атылды. Малдыбай тез бұрылғандығының арқасында ғана шоқпыт мүйіздерге ілінбей қалды. Сиырдың өтіп кеткенін пайдаланып, ол енді құдық басында қалған таяққа қарай жүгірді. Бірақ үш-төрт қадам аттамай-ақ тоңқалан асты. Арт жақтан екпінмен соққан қарала сиыр омыртқасын үзіп жібере жаздады. Малдыбай мен-зен болып орнынан өрең тұрганда, сиыр ұлken шенбер жасап құдықты айналып, осылай қарай қайта тайрандап келе жатыр екен. Ол жыра түбіне қарай қайта жүгірді. Сиыр осы жеткенінде Малдыбайды бөкседен соқты. Ол қайқаң өтіп бір жағына ұшып түскенде, қолындағы мылтығынан айрылып қала жаздады. Қарала сиыр кезекті жұмысын бітіргендей, құдық жаққа тартты.

Сиыр енді құйрығын көтеріп алып үнсіз шапқылап, құдықтың маңын қорыс қылып жүр. Малдыбай жыраның түбіне жетуге жақындалап қалды, бұрынғыдай жүгіруге де әл жоқ, аяғы ақсап қалыпты. Соңғы рет сиыр мандай тұсына келе бергенде, мылтықтың шүріппесін басып қалып, жұмысты біржола бітірейін деп ойлады да, бірақ артынан саусағын тартып алды. Осы соққы Малдыбайға ауыр тиді,— сиыр кеудеден түйген екен, орнынан тұра алмай қалды. Өкпесі қысылып, демі тарылғандай. Жүрөгі де қатты-қатты соғып, басы айналып кетті.

Қарала сиыр Малдыбайды бір құлатқан сайын кең шеңбер жасап, құдықты айналып шауып келеді. Көптен байлауда ұсталып, іші пысқан ол еркін бой жазып алышы келгендей еліре көсіледі. Аяқ астындағы қарда бір табын мал өткендей із жатыр. Ол соңғы соққыдан өрең көтеріліп, есін жия бергенде, сиыр өзінің шенберін аяқтап, жақындалап қалғанды. Малдыбай бұл жолы әдіс-айлаға көшті. Сиыр тап қасына

келіп қалғанша селк етпестен тұрды да, кенет бір жағына жалт бұрылды. Басымен жер сүзе жаздаған сиыр зымырап өте шығып, қайтадан құдыққа қарай қыстыады. Ол жаздан бері екі-үш есқі қаңбақ жатқан жыраның түкпіріне жетіп қалды. Бірақ денесі едөүір ауырлап, аяғы алдыртпай тастаған екен, онша қатты жүргізбеді. Дегенмен, әлді адам гой, сиыр қайта айналып келгенше, ол жыраның ернеуіне жетті. Енді бір секіріп ернеуге қолын іліктірсе, шығып кетпек. «Сиырды артынан ауыл болып үстап алармыз» деп ойлады ол. Бірақ жыраның ернеуі Малдыбай ойлагандай төмен емес екен. Алғаш қарғығанда, шамасы әлсірегендіктен болуы керек, қолы жетпей қалды. Екінші рет күш жинап секіре бергенде, арт жағынан бір қара күш кеудесін жарға сығып жіберді. Ол жансызы заттай қаңбақтың бірінін үстіне дұрс ете қалды. Тек көзіне шалынғаны құйрығын көтеріп алды, тұқайлары аспанға қар шаша, құдыққа қарай асып бара жатқан қарала сиыр болды.

Малдыбай қүйіп кетті де, мылтықты алақанына сарт еткізіп төсей қойды. Маңдайына сұық тер шапшип шықты. Денесі алау отқа жаңып, миы үршықтай ызыр айналып барады.

— Атаңа нәлет! — деп боқтап жіберді ызадан. Бұрын сиырына мұндай қатты сөз айтып көрмеген еді. Сосын жарға сүйеніп, теңсөліп тұрып қалды. «Құрысын, болмас, атып тастайын» деп бекінді ол.

Сиыр бұл кезде құдықты айналып, басын бері бұрган еді. Мәңіремей, дыбыс шығармай, тек тұқайлары сарт-сұрт етіп шауып келеді. Бейне аяқтарына он шакты күміс қоңырау байлаپ алғандай. Құйрығын сәл көтеріп артқа еркін тастаған. Онысы жауға шапқан батырлардың наизасының үкісінше желбірдейді. Малдыбай қолы дірлдеп мылтығын көтерді де, қарала сиырдың маңдайын іздеді. Қарауылға әуелі шоқпыт ілікті. Ол қолдың қозғалуынан ба әлде сиырдың шабысынан ба, бір төмен, бір жоғары секіріп, қарауылда тұрмады. Сосын Малдыбай мылтығын сәл төмен түсіріп, қолын демалдырып алды да, маңдайға дәлдеді. Мандайының қак ортасындағы дөңгелек ақ нокат көздеуге жақсы екен. Мінеки, ол қарауылға берік ілінді. Бұл кезде сиыр тіпті жақындалап қалған еді. Жыраның төбесінде ойнақтаған желдің дыбысы естіледі. Алыстан шелектің өлсіз даңғыры жетеді. Малдыбай шелек дауысын естігендеге үй іші есіне түсіп кетті. Үйдегі екіқабат әйелі, баласы (оның алты жасар бір баласығана бар еді), ақырында інісі, оның балалары көзінің алдына тұра қалды. Әлгі жылма деген сөзі құлаққа ап-анық естіледі! Мына жақындалап келе жатқан, мына қарауылға ілініп тұрған ақ нокат — сол жылма... айран, сұт, ірімшік, құрт, балаларының бетіндегі қуанышты құлкі гой! Солардың өмірі! Інісінің өмірі! Өлейін деп жат-

қан жерінен тұрғызып алған осы сиыр емес пе еді?! Ендігі үміттің бәрі де осы сиырда.

Оның мылтық ұстаган қолы тәмен түсіп кетті.

Қарала сиыр шауып келе жатыр.

Малдыбайдың көзіне жылма елестейді. Жайпақ қара қазандың ортасына дейін құйылған май бұрқылдал қайнап жатыр. Бетінде көпіршіген ақ көбігі. Жылма ішіп отырған ауру інісі... Алғысқа толы кез жанарың Малдыбайға аударады. Інісін ажалдан алып қалу мұнын міндетті ғой. Сиырды атып өлтіру – ауру інісін өз қолымен өлтіру деген сөз. Осылардың қамыққанын көрмейін деп, жұмыс істегендеге де Малдыбай жан-тәнін салып бағатын. Енді мұна кішкентай бір қатерден қорқып, қарала сиырды атып тастаса, ертең елге не бетін айтады, үй ішіне, ауру інісіне не демек?

Жоқ, Малдыбай қарала сиырды өлтірмейді.

«Малдыбай ондай қояншық емес!» – деп қойды ол қаттырақ, ойын бекіте және өзіне бекем бере түскендей.

Бірақ... қарала сиыр шауып келе жатыр.

Малдыбай не болар екен деп жарға сүйеніп үнсіз күтіп тұр.

«Мүйізі жарға тірелгенше шаба бермек пе! Астапыралла! Өзінің өжетін-ай! Аждана сияқты екен, көпір!»

Сиыр жыраның тап шетіне жетіп қалған кезде ғана алдыңғы екі аяғын тіреніп, абажадай бол тұра қалды. Малдыбай да мылтығын қалай көтеріп алғанын сезген жоқ, тұла бойы тітіркеніп, дірілдеп кетті. Қарала сиыр бұл жолы Малдыбайды қорқытқанына мәз болғандай, біраз тұрды-тұрды да, кейін қарай қайта шаба жөнелді.

«Көрдің бе, өлтірмегенім жақсы болған! Сейте-сейте желігі басылады ғой» деп ойлады ол. Жырадан жогарыға шықпақшы болып тырмысып еді, онысынан ештеңе бола қоймады, тіпті бұл жолы қолы манағы топыраққа да жетпей қалды. Денесі бұрынғыға қараганда өлдекійда ауырлап кеткен. Әсіресе бүйірі мен кеудесі өзге жеріне қараганда тызылдап, удай ашып ауырады. Соққының көбі де сол жерлерге тиген.

«Нем кетті, – деп мырс етті Малдыбай, – көгеріп кеткен жерлерімді қас қылғанда ертең тап өзінің майынды жағып жазып алам ғой. Бір-екі жұмада құлан-таза болады. Қап, мана аңқасы кепсе де, азанда қоянға кете бермеген екенмін!»

Малдыбай әншійінде кездесе кететін қаңғырған атты адамдардың біреуі де келе қалмайды-ау деп ойлады. «Бірақ олар жеке тұрған Малдыбайдың қыстауынан не алсын және құдықта бір ит өлген түкпірдө. Үйдегі әйелдер біліп, келгенмен, не бітірмек. Қайта олардың өздерін өлтіріп кетіп жүрер. Келмегендері де жақсы. Мендей де емес, оларда қурай сияқ-

ты түк қауқар жок қой, мүйізді бір шайқағаннан қалмас... Асылы, мүйізін таңып тастап, ақыл еткенмін».

Сиыр тағы айналып, арбиган мүйіздерін алға тастап шауып келеді. Малдыбай мылтығын созып, алға көзеді. Бірақ бұжолы қарқыны әлгіндей күшті емес. Баяулау келеді. Дегенмен, түрінде бір сойқандық бар. Жаңағы жеріне жетіп тағы тұрып алды. Малдыбай желімделіп қалған еріндерін ажыратып, сөйлем көрмекші болды.

— Ойының әлі қанған жоқ па, қояншығым. Сен тентек болсаң да, ақылды тентек едің ғой. Бүгін қоян аулауга жібермей тастағаның не болғаның. Осы үшін өзінді жақсылап бір сабап алу керек-ау, ә?! Енді мені үйге жіберсейші.

Қарала сиыр тыңдалып түрғанда түр білдірді. Сонын «жоқ» дегендегі мүйізін бір сілікті де, оған жақындаі түсті.

— Кет! — деп жекірді Малдыбай.

Сиыр тыңдар болмады.

Ол мылтығын кезеп, маңдайға тікелеп үстады.

Қарала сиыр тап берді.

Мылтықтың аузы әуелі ақ нокатқа тилі де, екпінмен жоғары ыршып кетті. Малдыбай шүріппені баспады, бірақ соның артынша керемет бір күш өзін жарға езіп, сығып бара жат. Қанын сезуге шамасы әрең келді де, талықсып кетті. Қозінің алдында мындаған дөңгелектер, мұнарлар нажағайдай бір сәтке ойнап шыға келді де, тез сөніп, тұңғиық қараңғылық жауып кетті.

...Қашша уақыт өткені белгісіз, ол есін жиғанда, сиырдың мүйіздеріне ілініп түрғанын көрді. Мылтық артына қайырылып, арқасымен жардың арасында қыстырылып қалыпты. Оның аузы аспандағы көшіп бара жатқан бұлттарға қарап шошайып тұр. Қарала сиыр алдынғы екі аяғын шірене тіреп алыпты да, шоқпыт мүйіздерін Малдыбайдың қеудесінде берік үстап тұр. Мүйіздің бірі қеудеден сыйрылып, жарға тіреліпті. Ысырылған ізі тон үстінде бел-белгілі, қара жермен сүйреткен шананың ізіндей. Шамасы, осы мүйіз ысырылып, қеудесін босатқан соңғана есін жиған болу керек. Екінші мүйіз қеуде мен қолтықтың арасында.

Малдыбай демігіп тұр. Бетін сұық тер жуып кеткен. Өуелі ол жауын жауып тұр ма деп қалып еді. Олай емес екен. Аузы, беті, тамағының маңайы жанып барады. Үсті-басы да судан ағып кеткен болу керек, удай ашып, терлеп, қызғындалап, өртеніп жатқандай. Дем алғанда қеудесі ырылдаған иттей сыр-сыр етеді. Тіпті шапшыған қан миды зырқ айналдырып, балғаша соғады. Мылтықты алуға мүмкіншілік жоқ. Мылтық ұстаган қолы одан айрылған соң артына қайрылыпты да, жарға қысылып қалыпты. Ол үйип қалған

булу керек, жан бар екені, жоқ екені белгісіз. Екінші қолың да мүйіз басып тұр.

Сырыдың жіберетін түрі жоқ сияқты. Малдыбай есін жиған соң, біраздан кейін қозғалмақ болып талпынып көріп еді, сай-сүйектері сырқырап, омыртқасы сынып бара жатқандай, тұла бойы қақсан қоя берді.

«Ит, мықтап шегелеген екен... Енді қайттім?!»

Жел күшіне түскен. Оның зуылына қалың шидің сарнауы қосылады. Ескі қаңылтыр шелектің дәнғыры әлі естіліп тұр. Ол манағыдан горі долдана, ызалана салдырлаған айбат шегетін төрізді. Анда-санда «дыр-р-др-р, ыр-а-дыр-ыр» деп қояды, онысы «адыра қалсын!» деген сияқты естіліп кетеді.

Малдыбайға ең анық көрініп жатқан – аспан ғана. Бұлтар бұрынғыдан да гөрі көбейе түскең. Таңтереңнен бері көшүде еді, әлі ағылуда. Таусылатын түрі жоқ. Малдыбай өзінің енді бір жылға дейін жұмысқа жарамсыз болып қалатынын ойлап жатыр. Інісі де ауру. Өзі де мүгедек болса, бұлардың тамағын кім табады? Келіні ме, өзінің әйелі ме? Әйелі болса екіқабат, босанайын деп отыр. Жас баламен ол жарытып не жұмыс істер дейсің. Бұл Малдыбайдың көрейін деп отырган екінші баласы. Сондыктан да соңғы кезде әйелінің асты-үстіне түсіп, жұмыс істеппей қойған. Бай үйінің анау-мынау ұсақ жұмыстарына да қатыстырмады. Ол Малдыбайдың бұлай сирыдың мүйізінде тұрғанын біліп отыр деймісің. Қоян аулап жүр деп ойлады. Гой. Малдыбай келініне су жылдытып қоярсың деген сезін есіне алды. Мүмкін, келіні су жылдытып та жатқан шығар.

Мүйіздер қыса түсті. Малдыбай қарлықкан дауыспен сиырға жекіріп еді, ол қысымын тоқтатқандай болды.

«Астапыралла, – деп ойлады ол, – дауысы шықпай қалу деген оп-онай екен гой. Жайшылықта наңбас едік-ая!».

«Атана нәлет, – деді ол ішінен (өйткені дауысы естілмеді), – осыдан құтылатын құн болса, өзінді іреп тұрып сабар едім! Жаңа атып жібергенде, көзің кекшип жататын едің!»

Қарала сирыдың көзі бұрынғыдан жаман қанталап кеткен екен. Малдыбай қатты шошынып, тітіркеніп қалды.

– Тпа-тпа, бәлекет, өзіңмен кет! – деді ол тағы да дауысы естілмесе де.

«Өлімім осы иттен болар ма екен» деген ой басына оралуы мүн екен, одан жаман демігіп, денесін сүйк жайлап кетті. Соңсоң зұлым ойды денесінен аулақ құмак болып, олай-булай тырбынған болып еді, оған денесі де қозғалмады, басқа оралған шұбар жыландаі зұлым ой да кете қоймады. Малдыбайдың қорқыныштан жүргегі қатты-қатты соғып, терлеп кетті. Бір рет тіпті басы айналып, аспандағы бұлттардың селкілдеп, билеп, қозғалақтап кеткенін сезгендей болды. Ол айқайла-

ғысы келіп, ауызын қымылдатып еді, онысынан да ештеңе шықпады. Тек бишара шелектің дауысы ғана, зарлы дауысы ғана жетеді.

Малдыбай сиырдың кезінә қараган сайын жүргегін үрей билеп, тізесінің дірілдеп бара жатқанын сезді. Сонсоң өзіне өзі енді оған қарамасқа іштей серт етті де, кезін аспанға аударды.

Аспан баяғысындағы сүрән еді. Тек бұлттар, бұлттар, бұлттар. Жапырақ-жапырақ бұлттар. Кейбіреулері өзендеңі шылау, балдыры сияқты. Біреулері іріп кеткен айрандай. Мына бір бұлт адамға үқсас-ақ: мынау екі көзі, мына желбірегені шаш, мына бір шығыңқырап тұрганы иегі, анау аузы, иә, иә, мінекі, құлағы да шығып келе жатыр. Қалай, өзі марқұм Масабекке үқсай ма? Масабек демекші, ол бишара өткен күзде далада сүйкә үшып өлді-ау. Өлем деп жатқанда аспандағы бұлттарға көзін сүзіп кетті ме екен, тілті менің түріме үқсас бұлттарды да тауып алыш, сонымен сөйлесіп жатып өлді ме екен? Бишара, менімен жандай құрдас болатын. Отыз тоғызында қайтыс болды. Оны елеп, көмген де ешкім болмады, бай баласы өлітін көріпті ғой. Қасындағы жалшысы айтты. Бірақ өлгеніне көп болған екен деп, ауылға алыш келуге жиіркеніпті. Сонсоң жалшыны қорқытып, көрген жоқпыз, таба алмадық деп айтып келген.

35/9

...Мына бір бұлт кой қора сияқты созылыңқы екен. Ішіндеңілері мал болуы мүмкін. Айтпақшы, аспанда ел бола ма екен? Молдалар солай деседі ғой. Адам өлгеннен кейін аспанға шығатын көрінеді. Әлгі бұлт дегенім шынында да сол аспанда үшып жүрген марқұм Масабек емес пе екен? Қой, олай емес шығар, біреулер аспан жын-шайтандардың мекені деседі ғой, мысалы, наизағай жарқылдағанда сол шайтандарға тиіп жатқан қамшының дауысы екен деп те айтады.

Әттең, ана бұлттарға мініп жүретін құн болса... Адамда биікке ұша алатын қанат болса... Қанат болғанда ғой, мен мана далбаңдап жыраның түбіне қарай қашпай, аспанға ұша жөнелемін ғой. Қарала сиыр аузын ашып, мүйізін бұлғаңдатып қала береді. Аха-ха... (ол езу тартқан сияқты болды). Бірақ ол кезде, мүмкін, сиырлар да үшар. Қарала сиырға қанат бітіп, менің соынман құа жөнелсе. Мен бұлттарға қарай үшар едім. Солардың арасына кіріп, жасырынып қалар едім. Әлгі қалқып өткен кой қоралардың ішінен керегімше мал аралар едім. Аспан деген рақат қой...

Қайран інім! Ауру болып, қор болдың-ау, сен ауру болмаганда, қарала сиырды өлдеқашан ет қылатын едім. Қолымды жіпсіз байлладың ғой. Енді, мінекі, демігіп жатқаным... Біреу келіп босатып алғанша, мына мүйіздерден құтылу жок. Және біраға дейін жұмысқа жарамай да қалдым.

...Бұл сиыр негып тұр? Неге жібермейді, қашанғы тұра бермек? Сүтті мол бергенмен, сиырлардың ішінде де әумесерлері толып жатыр екен ғой!

Шелектің мұнды дауысы естіледі. Сол шелекті Малдыбай діңгек басына өткен күзде өз қолымен іліп еді, содан бәрі әлі тыныссыз қаңғырлауда. «Күндердің күнінде тубі я бүйірі тесіліп, төмен сырғып түсер ме екен? Өзінің де бүйірі иттен берік екен. Менің бүйірімнің жаман сиырдың бір-екі сүзгенине жарамай жатқаны мынау...»

Малдыбайдың денесін мұздай сұық билеп қоя берді. Себебі, бұл кезде қеудесі қабынып, езілеп, булығып бара жатыр еді. Сиыр күшпен итеріп келе ме әлде қеуденің өзі шыдамады ма, белгісіз. Оның бет-аузын ауыр да аты тер тамшылары басып кетті. Қеүіп кезерген еріні көкшіл тар-тып барады.

«Ойбай-ай, екпем! Атаңа нәлет-ай-ай-й-й!»

Осы жолы қарала сиыр Малдыбайды күшпен езіп жіберді. Аузынан қаны ытып кеткен Малдыбай әуелі қырылдаш қалды да, артынша-ақ жан кешті. Оқыс қымылдан болу керек, тап осы мезетте жінішке қара мылтық аспандығы бұлттар тобырының ең болмаса біреуін құлатаіын дегендей гұрс етіп атылып кетті.

Шошынған сиыр Малдыбайдың жансыз денесін лақтырып тастап, құйрығын шаша құдыққа қарай безіп барады.

ОТАМАЛЫ

Бұл аңыз көктемде қар еріп, жер жалаңаштанғаннан кейін кенеттен ызғырықтың қайта соғып, боран қақап кеткенінде еріксіз еске түседі. Соңдағы соққан долы жел солтүстіктегі мәнгі мұз тауларының арасында ұмыт болып қалған аңызды сары далага қайта айдал өкеледі. Соңдағы қаптай/жауған қар қырышықтарының әрқайсысында осы аңыздың мұз бол қатқан түйіршіктері ұшып жүреді. Сол кезде аңыздың әлсіреп жеткен мұң-зары кең даланы тұмандай бүркеп кетеді. Бұл мұн бірсесе жусан басына соғылып, бірсесе қияқты тұннықтырады. Бірсесе жазыққа жайылып, бірсесе бұлтқа сінеді. Биік құздың басынан жел болып құлап, сай-салага тығылады. Өзен бетінде шыны толқын болып ойнайды. Жер үсті, аспан асты жүрек зарына толып, тәбелердің баурайын қайғы шарбысы қоршап алады.

Сол кезде қазактың көне даласындағы қартамыш жусандар бұл аңызды тағы бір естиді.

Желмен бірге жеткен шер далага мынаны айтады деседі қариялар.

* * *

Ертеде қазақ даласын борандар мен аңызақтар, жұт пен қасқырлар, сосын... аздаған қазақтар жайлайтын. Қазақтың даласы төбелерден тұратын. Әр төбенің баурайында тілін жа-лаңдатып жұт жортатын. Әр төбенің ар жағынан қамшыдай сусырылып шығып боран ышқынатын. Әр төбенің астында қас-қыр жататын. Сол көп төбелердің бірінің баурайында Отама-лы деген қойшы өмір сүрген екен.

* * *

Отамалы қолына таяғын алып, кішкене лашықтан далага жатыр екен. Көзін қысынқырай оған біраз қарады. Ішінен бірдемелерді айтып құбірледі. Басын шайқады. Әлі оты сөнбекен көздерін аспан ортасына аударып, оны да барлап қарады. Алыстағы жардың басында бір топ қарға шуласып жүр екен. Ол басын тағы шайқады.

Ақырында орнынан қозғалып, анадай жерде тұрган аппақ киіз үйге беттеді. Ақ үйдің ар жағындағы төбелерлің бауырында бір топ қой жатыр. Жер беті бусана жібіген. Ауа таптаза. Шыңылдан тұр. Алыстағы төбелердің баурайларында бір шокім де қар жоқ. Жер беті түгел жалаңаштанған. Құнгей жақ беттері көгерे бастаған. Көктемнің көңілді сулары жер бетін шыжбайлад өткелі де көп болмаған – әр жерден-ак үлкемді-кішілі жыралар, жаңа сайлар көзге ілігеді.

Отамалының артынан ұзын қуйрықты ала тобеті еріп келеді. Оның құлағы түйежапырақ сияқты салбыраңы.

Отамалы ақ үйге жетті. Үйге кірмestен бұрын, бұрылып қүнге тағы қарады. «Ұнамайды...» деп құбір өткендей болды, бірақ ерні онша қозғалып жарымады. Иті қожайынының ыңғайына жығылғандай, о да құнгей қарал біраз тұрды. Бірақ басын шайқаған жоқ.

Отамалы киіз үйдің есігін көтеріп ашты да, ішке енді.

Төрде қара мұртты біреу зеренге мұртын малып шұбат ішіп отыр. Отамалыны қөргенмен, көңіл аударған жоқ, жамбас-тап жатып сораптап жұта берді.

Өлгі адам сусынын ішіп болғанша, Отамалы тыныш отырды.

Үйдің іші жиһазға толы. Керегелерге оюлы кілемдер ілініп тасталған. Салбырап-салбырап тұрган жібек желбаулар. Қазан-аяқ жақта үлде мен бұлдеге оранған бір әйел отыр. Құлағындағы сыргалары, қолындағы білезіктері – бәрі ақ күмістен соғылған, жалт-жұлт етеді. Аяғындағы биік өкшелі кебісіне күміс шалынып, әшекейленген. Үстінде қытай, са-

марқан жібектері. Қасын сүрмелеткен. Бірақ киімі қанша өдемі болғанмен, езі толық, келіссіздеу. Үршығын томар бояудың түбірі сияқты саусақтарымен қолапайсыз, икемсіз айналдырады. Одан гөрі жоғарырақ екі қызы отыр. Бірі бойжетіп қалған. Басында үкілі берік. Бұрымдары даланың жуан қара жыландарынша аяқта оратылып жатыр. Бірі тоғызың жастагы кішірек қызы. Төрде тең-тең болып жинаулы тұрган текеметтер мен оюлы, киіз қапты сандықтар. Олардың үстінде атлас, торғын, жолақ баршын көрпелер.

Кара мұртты шұбатын ішіп болды. Зереңді кішірек қызы на үсттегі да, мұртын біраз сүртіп отырды. Содан кейін көзін қысыңқырай Отамалыға қарады:

- Отамалы намаздыгерде келмейтін...
 - Иә, байеке, Отамалы намаздыгерде келмейтін, — деді Отамалы да. Аз үзілістен кейін: — Бүгін Отамалы намаздыгерде келіп отыр, — деді сөзін бөліп-бөліп.
 - Отамалы намаздыгерде етігін жамайтын я қойын қайратын. Қойларын тұнгі өріске алып шығуға дайындалатын.
 - Дұрыс, байеке. Намаздыгерде Отамалы етігін жамайды, байеке намазын оқиды, қарға ұясына кіреді. Бірақ бүгін Отамалы етігін жамаған жоқ. Бүгін кешке қарай қарға ұясына кірмей, қіналып біраз ұшты... Отамалыға киім керек. Ертег күн суық болады... Бүгін тұн суық болады..
 - Оны Отамалыға кім айтты?
 - Оны Отамалыға батып бара жатқан күн айтты.
 - Күн батып кетті ме?
 - Иә...
 - Ендеше, Отамалы мазасызданбасын. Күн айтты да кетті, ал Отамалы қойын өріске айдан шығу қерек. Күн айтады да кетеді, ол түнде Отамалының қойын өріске айдастып апа-рып тастамайды.
 - Отамалының үйінде ештеңе жоқ. Отамалыға қалың тон керек.
 - Отамалыға көктем берілді.
 - Отамалыға тамақ керек.
 - Отамалыға жылы тұн берілді.
 - Отамалыға байпакты етік керек.
 - Отамалыға бусанған жер берілді.
 - Отамалыға жақсы ат керек.
 - Отамалыға екі аяқ, бір таяқ берілді.
- Отамалы түнеріп қалды. Қастары көзін жауып отыр. Бірер сэттен кейін ғана ол жай дауыспен:
- Отамалы түнде қойларды өріске шығармайды. Отамалы қойларды күндіз жаяды, — деді.
 - Отамалыға мың жұлдыз берілді!

- Жұлдыздарды бұлт бүркейді.
- Отамалыға тәбелер берілді.
- Тебелерді тұман бүркейді.
- Отамалыға жыралар, сайлар берілді.
- Жыра-сайларды қар жабады.
- Отамалының жағына жылан жұмыртқалап, тамағына тышқан індесін!

— Құн сұық болады! Тұн сұық болады! Қойлар ығып кетеді.
Отамалы қойларды өріске шығармайды!

Байдың көзі шапыраштанып кетті:

— Қазірден бастап Отамалы қойга кетеді!

Отамалы ұндеғен жоқ. Бірақ бұжолы көзін төмен салмай, байға қарап отыр. Түйіліңкірей, сынай қарағандай. Аспанда жүрген бүркіттің төмендегі жәндіктерге байыппен көз жібергеніндегі ғана.

— О, Жапан, мен айтып болдым! — деді.

Осы кезде үршығын тоқтатып қойып, манадан әңгімеге құлақ түріп отырган әйел шап ете түсті:

— Ендеше, Жапан да болды! Айты гой саған. Немене, тісінді тіреу, жағынды сүйеу қылып!

Отамалы әйел жаққа қараған жоқ. Тек Жапан әйеліне бірдеме дер ме екен деп күтіп еді, бірақ ол қоштағандай ұнде-мей қалды. Сосын Отамалы жайлап түрегелді де, далала шықты. Есіктің алдында иті мұны күтіп тұр екен. Иесін көріп, құйрығын жалқау бұлғандатты.

Дала қараңғыланып қалыпты. Темірқазық, Жеті-қарақыштар көріне бастаған. Олар бір жаңып, бір сөніп, селкеселк етеді. Ауа салқын. Жер беті сәл тоңазып, кілегейлене қататын түрі бар.

Отамалы үшінші рет басын шайқады.

Ол лашығына келді. Лашығының іші қараңғы екен. Белбеуіндегі шақпак тас пен білтені алып, от тұтатты. Кепкен баялыш пытырлап, зу-зу етіп жана бастады. Үш аяқты ошақтың жаңында басын төмен салбыратып жіберіп Отамалы отыр. Оның үйінде ешкім жоқ-ты. Өзінің бар өмірін осы ескі ошақтың жаңында еткізген. Ес біліп, етек жигалы бай үйі осы ошақты еншіге беріп, жаман лашыққа көшіріпті. Сол лашық қазіргі тесіктерінен жұлдыз санауға болатын тозығы жеткен шұрқ-шұрқ киіздер де, сол ошақ осы алдындағысы.

Отамалы өмір бойы жалғыз келе жатыр. Ол үйленген жоқ. Бір рет, шамасы бұдан отыз жыл бұрын, мұның жігіт кезінде бай, қазіргі Жапанның әкесі, үйлендіремін деп бір айтып еді. Бірақ ол марқұм сезін ұмытып кеткен болу керек, артынан ауызға алмай дүниесалды. Ал Жапанның мұнымен тіпті ісі болған жоқ. Қаншама ауылдармен қатар отырып,

қаншама қасына сүрме жаққан, қолына сыңып білезік тақ-кан қыздармен кездескенмен, Отамалы малы жоқ болған-дықтан үндемеді. Сейтіп жүріп елудің үстіне шығып та кетті. Өмірден бар көргені осы ошақ, лашық, иттері, байдың үйі. Отамалының дүние тануы осымен шектеледі. Бірақ ол кең даланың етеге баласы еді. Ол қайғырганда қарлығаштар маңайлап ұшып жұбатқандай болатын. Ол жадырағанда күн де күліп, нұрын шашатын. Төбелері, өзендер, қырқа-сай-лар, жусан, қияқ, дала гүлі – мұның әкесі де, шешесі де, сүйген жары да еді.

Ошаққа басын беріп ол ойланып отыр. Қыншылық кездерінде ылғи осылай отыратын.

Үйде іліп алар ештеңе жоқ. Я хіім, я көрпе-төсек, сандық, жиһаздар болсайшы! Тек шөп пен қойдың жүнін араластырып жасаған төсек тәріздес бірдеме... Кенет есік сал қозғалып көтеріллі де, ішке ит кірді. Ол ез орнын жазбай билетін, оң жақ қанатқа жатып алды. Отамалы итіне көңіл аудармай, сақалын төмен салып жіберіп үнсіз отыр. От пышырладап жаңып жатыр. Мінеки, манадан бері от тимей тұрған баялыштың бір жуандай бұтағын жалын тілі бір жалап өтті. Бірақ ештеңе болмағандай, баялыш бұрынғы қүйінде қала берді. От екінші рет соғып өткенде баялыш сөл күнгірттеніп қалды. Сонда да жанып кетті. От тілдері көбейіп келіп, үшінші рет шарпылғандағанда баялыш денесіне от жабыстырды.

Отамалы сол баялыш бұтағына қарап отыр. Жаңағы қара бұтак енді қызырып, шоққа айналып келеді. От тілдері енді бұдан ауысып, бетен бұтақтарға қарай шапшуда. Әлті бұтак түбірінен сыйып жерге түскенше, қызыл шоқ құлғе айналғанша, Отамалы соған үнсіз қарап, сақалын ұстап, отырып алды. Біраздан кейін барып ақырын дауыспен:

– Ошақ, сау бол, – деді. Сосын белін қаттырақ тартып буды да, далаға шықты.

«Ай, Жетіқарақшының теңселеуін-ай!»

Баурайдағы қойларға қарай жүріп келеді. Дала едөүір қаранғы. Біраз жүргенмен кейін пырылдап жайылып жатқан қойлардың шетіне ілінді.

Кішкене байырқатып тұрғаннан кейін қойларды жайымен орнынан қозғалтып, күндеңі әдетінше Темірқазыққа бағыттап өргізді. Қойлар асықпай қаптап жайылып келеді. Ауа бұрынғыдан да шыңылтыр. Жер дегдіп, қата бастаған. Жұлдыздардың бәрі самсал түр. Бірақ Отамалыға тұрыстары үнамайды. Шеттерінен қалшылдап, дірілдеп, бір аяғымен се-кендең тұрған сияқты.

«Жұлдыздарға да қыын-ау, жап-жалаңаш, – деп ойлады Отамалы бір мезет... – бірақ олар көп қой!».

Отамалы қойдың соңынан ере берді. Үстінде шекпені, аяғында байпағы жоқ тозған етігі бар. Баста жеңіл тымақ. Белінде шақпак тасты, білтелі, бір кішкене пышақты ескі қайыс белбеу. Артында иті еріп келеді. Ол өлі бір дыбыс шығарған жоқ. Жайшылықта дыбыс шығармай, қожайының соңынан жалқау еріп отыратын өдегі бар-ды оның.

...Жетіқарақшы Темірқазықты айналып, тұнді жұта берді.

Тұн ортасында тәбелердің бауырынан әрең көтеріліп, еп-теп жел есе бастады. Бұл ешкілерге жақсы болды, олар мұрындарын көтеріп, мүйіздерін артқа тастап, жүрісін өндіртті. Қойлар олардың сондарынан ентелей өріп, түяқтың тысыры түннің біркелкі тыныштығын бұзып түр. Әр жерден-ақ түяққа тиген тас, сынған бұта, секірген малдың топ еткен сияқты дыбыстар естіледі. Тәбелердің тас баурайымен жүргенде, бір-біrine тиген түяқтар ма, тастар ма, шақпакша жалтылдап, тәбенің әр жері бір жалт-жұлт етеді. Жусандардың біркелкі жұлынған пытыры, қойлардың пысқырынуы, олардың иісі, артында қалған жылы булары Отамалыға өлі түннің сұықтығын сездірмей келе жатыр.

Отамалы қолына таяқ устағаны болмаса, оған сүйенбейтін.

Тұн ортасынан ауып барады. Қойлар жүрісін шапшаңда-та бастады. Түннің бірте-бірте сұтып бара жатқаны белгілі болды.

«Күн айтып еді ғой!»

Отамалы ауылдан үзап кетті, ондаған таныс тәбелер мұлгіп, қара жаулық жамылып; артта қалды. Таныс жыралар мен сайдарды да тастады. Бірақ құнықкан қойлар жана өріс іздел, бұрынғы межеден етіп барады. Отамалы оларды кейін қа-йырган жоқ. Қайтатын уақыт өлі болмаған-ды. Отамалының иті қойлардың алды-артына шығып, әр жақтан дыбыс беріп қояды.

Таңға жақын, қайдан келгені белгісіз, бір мыжырайған тәбенің бауырынан ызғырық жел кенеттеген қойлар мен Отамалыға лап берді. Жел шекпеннің етегін көтеріп, бөз көйлекті дүрілдетіп, Отамалының бүйірінен етіп кетті.

Ол бірдеме деп күбір ете қалды. Әлгі жел жалғыз келгсін жоқ екен, аспандың сол жақ шетіндегі жұлдыздар жайын жұтқан шабактардай жоғала берді.

Отамалы енді қойдың алдына шықты. Итін дауыстап ша-қырып, оны ық жаққа жеңелтті. Бірақ қойлар шашыраңқы-рап кеткен екен, тез қайырылып болмады. Аспандарғы жұлдыздар сөнгіштеп жатыр. Бұлттар жабылған тұндіктей аспанды бүркей берді. Міне, Жетіқарақшы да жұтылды.

Отамалы жүгіргіштеп қайырып жүр. Аяғының астындағы қыстар шыққан көкпек сыйырлап сынады, жусан езіледі. Жел

соғып берді. Қойлар үйлігіп қалды. Тұнге тағы бір тұн қосылғандай, түнеріп кетті.

Маңайдағы бозғын тәбелер де көрінбей барады. Ит анда-санда шәуілдеп үріп, кейде арс ете қалып, қойларға бағыт бергіштеуде. Желдің күшті ызылы қойлардың пыскырығы мен маңырауын әрең естіртеді. Отамалы ауылға қарай айдал келеді. Қатты жүрістен жүрегі жиі-жій соғып, дүрс-дүрс етеді. Қарманып жүріп беліндегі шақпақ тасы мен пышагына қол жүгіртіп еді, олар орнында тұр екен. Әлден-ақ аяғының үші мұздан, тізесі қата бастады. Бірақ мұндай сұықтың талайын көргендіктен, оны елең еткен жоқ, ойна қорқыныш та алған жоқ, тек есіл-дерті қойларды қайырып, аман жеткізу.

Қойлар алғашқыда жақсы жүрді. Бәрі де жұлуды қойып, ентелеп алға үмтүла берді. Ит ық жақта. Қойлардың еріксіз ыққа ысырылатынын ит те, Отамалы да жақсы біледі. Жел күшайген үстіне күштейе түсті. Далада қалған бойшан итсігектер мен бұталардың зарлағанын Отамалының тәжірибелі құлағы тұн дыбысынан ажыратып келеді. Бағдар беретін жұлдыз жоқ болғанмен, Отамалы жер танығыш еді, қойлардың сөл бұрыла бастағанын жазбай білетін. Ол қойларды қақпайлап, жүгіре басып қайыра берді. Ешкілердің бәрі ен-телеп алға шығып кеткен болуы керек, Отамалыдан екі-үш адым жерде қойлардың құйрықтары ғана қомакталады, си-рактардың бір-біріне тиген сартылы, топтың дүрлі желге қосылып, Отамалының алды қалың шуга толып келеді. Ит анда-санда қыңылап қояды. Шамасы, ол да мұндай аласа-пыран жүрісті көптен көрмеген болуы керек.

Отамалының тізесі тоңа бастады. Денесіне де сұық жеткендей, бөз көйлектің іші салқындаі берді. Жел оның үлкен сақалына оратылып, тәмен қарай, көйлектің ішіне лап етеді.

Қойлар да қауіпті сезгендей жүрісін күшетті. Иттің даусы енді топтың я ана шетінен, я мына шетінен бір шығады.

Отамалы не де болса таңға аман жетсем, жарыққа бір ілінсем деп келеді. Қанша айтқанмен, жарықта жол табуға болады. Бұл қатты болғанмен, жел гой...

Жоқ, тек қана жел емес, Отамалының шекпеніне бірдемелер тысырлап тие бастады. Сипап қарап еді, жалаңаш қолына тұсken түйіршіктер еріп барады.

«Қар!»

Қар жауып берді. Бірақ сұық қар емес, тигені тиген жерінде еріп, тез дымқылға айналып жатыр. Көп ұзамай-ақ Отамалының шекпенінің сыртынан еріп қатқан мұздың бір қабаты пайда болып, сырт киімі ауырлап кетті. Қойлардың да жуніне сабалак қар қонып, мұз тонға оранып барады. Осы кездे ит ырсалактап жүгіріп Отамалының қасына келіп еді, оның

қимылынан ешқандай өзгерісті байқамаған соң, қойдың ық бастады. Мұртың да сондай мұз қабыршак бүркеп, аузына жетіп қалды.

Жел күшейіп, қар түсімін көбейтті. Бір мезет Отамалыға қой тобыры бағыттан тайған секілденіп кетті. Жер үсті бұл кезде алай-түлей болып бара жатыр еді. Осы шамада бағыттан таймау, әрине, өте қиын.

Жел күшін жинағандай ыңырана бастады. Енді едәуіршік боран болып қалып еді.

Ептеп жарық болды. Енді алдағы кетіп бара жатқан қойлардың дөңгелекше денелері де айқындалғандай. «Таң...», – деп ойлады Отамалы.

Аяқтың астындағы жартылай мұз, жартылай қарға оранған жусандар мен көкпектер көріне бастады. Отамалы енді қойлардың орта шеніне дейін көз жеткізді. Қар өлі жауып, борап түр. Жел ішін тартатын емес. Міне, қаптаған қойдың бүкіл өресі қарауытты. Алды маңдайдағы төбенің бауырына өрмелеп барады екен. Бөрінің де арқасында батырлардың сауыттарындағы жалтырауық мұз берілген аптақ қар.

Таң атты. Бірақ маңай буалдыр. Дұрыс ештеңе көрінбейді. Бөрі де түс көріп жатқандағыдай. Анық көзге ұрып түрган ештеңе жоқ. Қойлар буалдыр переденің ар жағында бара жатыр. Жердегі шөп, бұта да сол түс сияқты, белгісіз, буалдыр бояумен боялған. Қардың өлі еріп болмаған бөлсегін жел көтепре ұшырып, қойлардың үстін, төбелердің баурайын мұнарға бекітіріп барады.

Енді, шамасы, күн шыққан болу керек, жарық бір қалыпта қалды. Соның өзінде де бір төбеден өрі ештеңе көрінбейді. «Енді кішкене жүрсем, ауылға ілініп қалуым мүмкін. Қойларды ауыл сыртындағы кен жырага қамап, лашыққа кіріп, демалуга, кептірінуге болады», – деп ойлад келеді Отамалы.

Қойлар ерімтік күрлік қардың үстімен, жіңішке аяқтарымен ою сыза, қаптап барады. Артта қалған оюларды жел аяусыз өшіріштеп, қармен тегістеуде. Қойлар басын төмен салып алған, Отамалыға тек олардың мындаған дөңгелек құйрықтары көрінеді. Олары бір төмен, бір жоғары шығып, ретсіз қимылдасады. Артта кейбір жерлерде қарайып қалып жатқан құмалактарды жел өзуелі бытыратып алады да, кейін қармен көмеді.

Жарық болғалы да біраз болды. Қар басқандықтан ба, төбелердің де түрі өзгеріп кеткен. Таныс төбелер бетін бүркеп, ақ шымылдықтың астында жасырынулы. Өлі қар қалың емес, бірақ таныс жыралар кездеспейді. Бөрі де ептеп өзгерген я жанаған қозғалып, қайта қойылғандай.

Отамалының көңіліне күдік оралды. Осы шамада жерден бір уыс тас аралас топырақ алғып байқап көріп еді, одан күдікті ештеңе таба алмады. Және шөптөр де тап онша өзгеріп бара жатқан жоқ. Құнде кездесетін, осы маңайдың шөптөрі. Жұсан, көкпек, ептеп баялыщ, итсигектер, ескі қына...

Ол ішін жел кеулей бергесін, қаттырақ буынып алды. Шақпақ тасын, пышагын тағы бір ұстап керді. Білте салған қалтаны қымтаңқырап жапты. Су болып қалса, от жаға алмайды ғой.

Жел баяғыдай зуылдан түр. Қаттылығы соншалық, көздің тұсынан өткен қар қырышығы көрім жерге жеткенше құла майды, сол бағытпен ұша береді. Жел Отамалының шекпенінің етегін көтеріп, тізесін аймалайды. Жұн шалбардың тесіктерінен шашып кіріп, денеге инедей қадалады. Бірақ Отамалы оны ойлап келе жатқан жоқ. Күдігі – ауыл бағдары. Шамасы, ауылдан тайынқырап кеткен болуы керек, әйтпесе, жететін уақыты болғанды.

Отамалы көп сескенбейтін. Егер таныс төбеге кездесе қалса, жөн табатыны анық. Тек қойларды желге қарай айдау қын болатын шығар. Я бір жырада ііріп қойып, жел тынған соң айдалап апаруға болады ғой. Көкек айында қар ұзак жатпайды. Бір шай ішімнен кейін- ақ еріп сала бергенін көресін.

Ит те жарық, болғасын тынышталыпты. Мұз қатқан құйрығын сүйретіп ық жақта келеді. Құн суыта бастағандай болды. Енді қар еріп жауғанын қойып, өзінің құрғақ қырышық күйінде Отамалының шекпеніне тиіп, тық-тық қайта ыршып түседі.

«Құн суытып кетпесе жарап еді».

Ол басындағы тымағын басынқырап киді. Қолындағы таяғын оңтайладап ұстап, алға ентелей түсті.

Қойлар тәбелердің баураймын қалқып келеді. Маңай туғай бастанды. Бұрын қар еріп, боран онша мықты болмай түр еді, енді қар ұлпадай ұшуға айналды. Итсигектер мен жусандар көмілуге жақын, олардың да ысырылған қарды енді ұстай алатындаид қауқары жоқ, тек қылтиып жіңішке ұштары қалыпты.

Қойлар бұрынғыдан да гөрі бір-біріне жабыса тығылып, бірінің бірі бүйірлерін үйкелей, алға ұмтыйлады. Жақындағы қойлардың маңырағаны айқын естіледі. Құн тұс болып қалған шығар. Енді Отамалы адасқанын анық білді. Бірақ, ол мұны барлық дала адамдарындаі салқынқандылықпен қарсы алды: ұн қатпастан қойлардың соңынан ере берді. Қайырганмен, қойлар бір ықтасынға жетіп алмай, сірә, тоқтамайды. Сондықтан алдына шығып та керегі жоқ. Мұз-қарға тиіп қайыс етіктің басы мұжіліп, ағарып барады.

Түстен кейін қар бұрынғыдан да ғөрі түтіліп, маңай өлем-таптырық болып кетті. Осы шақта алдағы ешкілердің мүйіздері қеміліп, қой тобының тәң жартысы көрінбей қалды. Төбелер бірте-бірте терең судың түбіне батып бара жатқандай, бірінің соңынан бірі жоғала берді.

Отамалының шекпенінен жел өлдеқашан өтіп кететін еді, үстіне қатқан мұзы абырой болды. Бірақ етек пен мойыннан улеп, пәле боп түр. Және башпайлары да удай ашығаның сезідіре бастады.

Қойлар жүрісті үдettі. Отамалы бұрынғыдан да ғөрі енте-леп желіп келеді. Енді айнала бірте-бірте қараңғылана бастаған сияқты. Қар көбейе берді.

«Лашығым қеміліп қалды-ау».

Отамалы байдың ақ үйін кез алдына бір слестетіп өтті. Шұбат ішіп отырған бай, оның зеренде малынған қара мұрты кез алдына келіп тұрып алды.

Осы кезде қойлар жапатармай маңырап кетті. Олар бір топ бұтаның арасына кірген екен. Отамалының кез алдындағы мұрт жоғалып кетті. Жыра я ықтасын кездесті ме деп үміттеніп қалды. Бірақ бұталардың арасында қар қалың екен және ықтасын боларлық биік те емес – жел айдаған қойлар, Отамалы, ит – бәрі малтығып, панаңы жок бұталардың жатынан жүзіп өте шықты.

Қараңғы тартып барады. Отамалының көзінің алды қара мұнарланып, түнеріңкірей бастады. Жердегі қардың да, ұшып бара жатқан ақ мұнардың да жүздеріне сынық енген. Тұнгейдайін тоқталмаса, тағы қыын. Әсіресе түнде қайда бара жатқанынды білмейсің. Бірақ бәрі бір емес пе? Күндіз болғанмен, қазір не көрініп, не айырылып жатыр...

Отамалы кеше кештен бері тамақ ішпегенін есіне алды. Әрине, қызулықтан, жүрістен, қауіптен әлі ол аштық тура-лы ойлаган жок, қарнының да ашқанын сезген жок, бірақ бір күн тамақ ішпегендігін есіне алды да, тізеден қар кешіп, алға жылжи берді. Қойлар құндізгі үрдіс жүрісін қойған, жел қанша қатты болса да, жай жүріп келеді. Өйткені қар қойлардың жүрісіне қындық келтіре бастап еді. Және далаңың биік шөптері де қарды тұта берген. Отамалының көзінің алдында мындаған дөңгелектер ойнап, маңай қара-уытып, езгере берді. Бораның басылатын түрі жок. Жер бетін жалап, ызылдап, ысқырып түр.

Отамалының көзіне бай үйі қайта слестеді. Байдың келіншегі, оның үстіндегі самарқан, қытай жібектері, қызыда-рының басындағы желкілдек үкілер, жібек желбаулар, ағыл-тегіл дүнисе...

Отамалының тізесіне шекпенінің етегі сарт етті де, оны мына дұниеге қайта алып келді. Аяқты қайыс-сірі жеп тастапты. Аяз кеш жақындаған сайын күшейіп келеді. Бірақ Отамалы аяздың белін тұн сындырады ғой деген үмітте.

Тұн келді. Тобыр қараңғылыққа бірден жұтылды. Отамалыға таяқ тастам жер өрен қөрінеді. Қойлардың жалынышты маңырағаны ертіп келе жатыр оны. Манадан жауып тұрган қар қырышықтары да толастаған сияқты.

Отамалы қорықпайтын. Бірақ мына қатерлі тұн оның көніліне үлкен құдік енгізді: қойға қасқыр шабуы мүмкін. Мұндайда қасқырлар, қайдан жиналғаны белгісіз, самсал қоршап алады. Боранда олардың отты қөздері де көрінбейді, аяқтың астынан шыға келіп, дүрілдегітіп ала жөнеледі. Отамалы әлсін-әлі боран ызылдының арасынан осы дүрілді іздел, құлагын тосады. Бірақ әзір тыныштық.

Бұларды жел қазір ырқынша айдал келе жатыр. Мындаған қойлар қар бетімен ұшқан бір жапырақ сияқты. Я қонатын саі, я тығылар пана бермей, бір төбенің баурайынан ысырып шығып, екінші төбенің баурайынан қарай қалқытады. Одан тағы тайғанақтап, су бетіндегі қоғадай толқынмен алысып жылжи береді, жылжи береді.

Отамалы енді мықтап тоңа бастады. Жаңа кешке қарай басталған боран жылды бола ма деп еді, бірақ уақыт өткен сайын аяз біз тұмсығын тізеге батыра түсті.

Қойлар тұнімен ықты. Бұларға бағыт беріп те, айдал та, адастырып та келе жатырған – сол жел. Ақ боранмен бірге ойнақтақсан жел таңға жақын төсін жазғандай. Ақырында ашулы ызамен төбелердің бауырынан тұнді де дүркірете ысырып, ық жаққа ұшырып алып кетті. Таң Отамалыны мындаған қылыштардың сұылымен қарсы алды. Бейне оның маңайында мың сан қол көрінбейтін қылыштарын жалаңдатып, бірін бірі аяусыз турап жүргендей.

Жер бетінде ақ тұтінмен жаңып жатыр. Аяз оттан жаман. Тиген жерін қарып, қүйдіріп барады. Суық от бетті шымшып, көмейге толады. Демді будады.

Отамалы алғаш рет өзінен әл кете бастағанын сезді. Белі сырқырап ауырып барады. Сүйектерінің ауырлығы өмірінде бүгін білінді. Оларды баяғыдан бері қалай арқалап жүрген?!

Ол бетін үқалап, белбеуін тартыңқырап буды. Іші қабысып қалыпты. Мына шекпеніне қатқан мұздың бір кесегі түсіп кеткендей ішкі сарайы да сап-салқын.

Жел енді қара тілдерін жалақтатып, Отамалының тізесін, бетін, шекпенін, етігінің қонышын жалап келеді. Қазір өзі би, өзі құдай. Сонысына масаттанғандай кейде сұқылықтап құледі. Сосян ашу шақырып, барпылдап ала жөнеледі. Енді

Бірде қаһарлана қорқытқысы келгендей әр түрлі үнге салады. Сол кезде маңай біресе бұралқы иттің ұлығанындай, біресе тағы мысықтың мауыққанындай, біресе су өгіздің ыңғыранғанындай дыбыстарға толып кетеді. Бәрін жасап, бәрін игеріп, бағындырып түр. Тек күші келмейтін бір заты – Қараңғылық. Сондықтан оны көтеріп тастай алмай, өзірше осы қара бояудың ара-арасымен зулап, денесіне соның Қүйесін жаға ызғиды. Бұл түн Отамалының бағына тағы да Қасқырсыз өтті.

Таң алабұрттып атты. Әрине, ешқандай сәуле де, ашық жарық та, кекжиек те жоқ. Тек буалдыр, бұлдыр, су қосқан сүттің түсіндей бірдене. Сол сүт ағара береді, ағара береді. Таң да, таңертеңгілік те осы.

Аяз күн өткен сайын басылмақ түгіл, қылышын қайрап, наизасын үшкірлей түскен сияқты. Бұғін таңертең Отамалының тымағы, сақал-мұрты, қастары ақ қырауға малынды да қалды. Қырауға беккен қойларды да жел үшыртып айдал келеді. Иттің қара көздері қыраудың арасынан моншақтай жылт-жылт етеді. Аяз қарлардың біразын қатырып тастаған екен, қойлардың жүрісі сәл жеңілденейін деді.

Боран сәл серпілгендей. Отамалы түсім емес пе екен деп, көзіне сенбей, қайта қарап еді, шынында да бір өзгеріс бар сияқты. Үш-төрт тәбе де көрінді маңайдан. Отамалының іші жылып, денесін әлсіздік билеп қоя берді.

«Енді райы қайтса екен, тәңірім-ай!»

Қойларына тағы бір көз тастап, екі күн бораннан аман қалғанына іштей қуанып келеді. Тіпті, осы жерге құлап түсіп, үйіктап қалғысы да келеді.

Бірақ қуаныш ұзаққа созылмады. Түске жақын қар қайта жауып, жел оны ірітіп ала жөнелді. Ақ дүлей шабысына қайта басты. Енді әрі аяз, әрі боран қатар жұлынды. Қар бетінде қылтиған бір бұта тыныш қалған жоқ, бәрі де иіліп, бүгіліп, зарлап жатыр. Жер үсті – ызыл мен сарын. Жердің өкпесіне садақтың оғы тигендей ыңғыранып жатыр. Кешке қарай топтан екі қой бөлініп қалып қойды. Олардың бауырлары қарға малынып-малынып түр, шамасы, жүрерге өлі қалмаган болу керек. Ызғырық желдің өтінде екеуі шоңқиып-шоңқиып қала берді.

«Алда, жануарларым-ай!»

Отамалының көзінен жас ыршып кетті. Артына ұзақ қаралды. Ішін белгісіз бір у тирнап өткендей, қатты күйзеліп кетті. Бірақ тоқтауга мүмкіншілік жоқ, топ алға кетіп барады. Отамалы да желмен жылжи берді. Олардың қыын өліммен, азапты өліммен өтетінін біліп кетті. Біраздан соң оларды боран ажал көрпесіне орап алып, жоқ қылып жіберді.

Тұнде бұлар бір топ қамысқа тап болды. Аяқтарында әрең түрган қойлар қамыстың ішінө кірісімен қарға бауырларын төсеп жата-жата кетісті. Қамыстың арасы желден де ықтасын.

Отамалы қуанып кетті. Қамыстың о шеті мен бұ шетінен бір шығып еді, қомақты-ақ. Қойлардың бәрі түгелдей соған сыйған. Жануарлар қамыстың ызылын жамылып жым-жырт жатыр. Тек қамыс бастары ғана бір-біріне тие сартылдасып, ызы-қиқы үн шығарады.

Отамалы ық жақтан келіп, біраз қамыс сыйндыры. Белі еңкейгенде сырқырап, әрең иліктірді. Жұріспен байқамапты, қолдары, тізесі де үсіген сияқты. Сыйндырып алған қамыстарын әрірек апарып үйді де, бір шетінен жел үшырып кетпесін деп, аяғымен басып тұрып, шақпақ тасын сартылдата бастады. Қолы илікпейді, екі тасты бір-біріне әрең тигізеді. Үшқын көпке дейін білтеге тимеді. Бірер уақыттан кейін ғана қу қамыс лап берді. Өуелі от Отамалыға шашшады, бірақ Отамалы бұрылып үлгірді, сосын ол желдің ыңғайна құлап, дүрілдей ала жөнелді.

Отамалының денесінде ыстық қан ойнап кетті. Беті балыrap, тізесі ысыды. Қолдарына әл кіргізді. Шекпенін шешіп, былай алып қойды. Ондағы ойы – сыртындағы жел жібермейтін қатқан мұзын ерітіп алмау. Отамалыны үйқы мен көмексі ойлар шырмап, денесін балырата берді. Сақалындағы қатқан мұзын еріп, иегінен су болып акты. Отамалы өзінің ескі ошағын есіне алды. Тап кетер күні кеште ошактың жаңында осылай отырып еді-ау. Көзін ғүрлеп жанып жатқан қамыстан айырмай, өткен өмірін ойша бір сүзіп өтті. Адам дегенниң өмірі жыланның бойындай қысқа екен гой. Бірақ соның өзі тұнып түрган азап, азап, азап...

Кенет оттың ар жағынан біреудің екі көзі жалт ете қалды. Отамалы түршітіп кетті. Қасқыр екен деп үшып түрегелді. Бірақ иті екен. Ол да отқа тығылыпты, қайтсін, бишара!

От үзақ жанбады. Отамалыны шырмадан ойлар да отғен бірге сөнді. Долы жел үшқындарды ық жаққа құшақ-құшақ үшырып, әрірек апарып тұншықтырып жатыр. Ақыргы қалған үшқындар мен күлді де аямады. Кейбір үшқындар боранға көпке дейін әл бермей, жарқырап барады да, ақырында, кеудесіндегі жылуын жоғалтып, көзден ғайып болады.

Отамалы шекпенін киіп, қамыстың ішіне қайта кірді. Жайлышлау бір орын тапты да, арқасын қалың қарға беріп, тыным алды.

Қамыстар дүрілдеп тұр. Отамалы өмірі мұндаидыбысты естімеген еді. Бір жағынан жұмбақ, бір жағынан аянышты. Айдалада адам баспаған жерде жылдар бойы осылай сарнап тұру қамыстарға да оңай деймісін!

Біраздан кейін ол қөзінің жұмылып бара жатқанын сезді. Желдің бірқалыпты уілі, қамыстың ызылы, тұн түнегі, шаршагандық – бәрі де оны әлдилеп, үйқы құшағына еріксіз жетелеп барады. Қөзіне астында от жанып жатқан ескі ошақ қайта бір елестеді де, үйықтап кетті.

Отамалы содан қанша уақыт өткенін де білмейді, шамасы, таң алды болу керек, қойлардың әлемет дүрлінен оянды. Бірақ бірден есін жия алмады. Бір жағынан тәтті үйқыны қия алмай, бір жағынан өзінің қайда жатқанын да сезбей, біраз отырды. Өзуел мұна құлактағы гүрліді қөктемдегі өзеннің тасыған шуылы ма деп қалды. Қөзіне өзендегі шоршып ойнаған балықтар елестеп, бірауық солардың қызығына батты. Бірақ дыбыс өзен сарылына ұқсамай, өзгере берді. Сосын қамыстың шуылын анық естіді, қөзіне ошақ қайта елестеді. Ақырында барып боранды, кешегі күнді, қамыстардың пытырлап жануын, үйқысын есіне алып, орнынан ұшып тұрды. Маңайдағы желдің де, қамыстың да ызылынан бәтен бір ұлы дүбір алып барады еken. Сол дүбірдің ішінен жапжақын жерден иттің бірде шөуілдеп үріп, бірде арсылдағаны естіледі.

«Қасқырлар!»

Отамалы ыққа қарай жүгірді. Дүбірге қарағанда, қойлар да солай ысырылған. Тобырдың арты қамыстан жаңа шығып жатқан болу керек, сынған қамыстардың сартылы құлак тұндырады. Маңай қой маңырауына толып кеткен. Бейнекі жаздықунгі ауыл қасында қозылармен жамыраса қөрісп жатқандары сиякты.

Кенет қойдың бір тобы Отамалының үстінен лап беріп өтті де, оны көміп жіберді. Отамалы құлап түсті. Ол жүндер мен түяқтардың, қойлардың денелерінің астында тұра алмай қалды. Енді босанып орнынан тұра бергенде, төбетінің тап қасынан арс ете қалғанын естіді.

Отамалы енді ғана байқады, алдында бес қадамдай жерде боранмен аралас екі отты көз жақындаپ келеді еken. Отамалы қайта бұға қалды да, таяғын оңтайлай берді. Отты көздер боранды жарып, жанынан зулап өте берген мезгілде ол салмақты таяқты бір-ақ сілтеді. Даала шырағы төңкеріліп түсті. Отамалы жалма-жан беліндегі пышағын суырып алып, кеуде тұсынан бір бойлатып жіберді де, оның қөзіне қарап еді, отысөніп үлтірген еken.

Ол қойлардың артынан жүгірді. Екінші қасқырды төбет жайратыпты. Бір мезгілде ол қасқырдың ішек-қарның аузына тістеп, Отамалыға жетіп келді. Отамалы төбетіне риза, көрдім дегендей бас изеп, қуана ниет білдірді. Төбет қайта зымырады.

Қойлар шығына қашқан. Отамалы екі өкпесін қолына алып жүгіріп келеді. Тұнгі үйқы біраз тыңдайтып тастағаны білініп-ақ тұр. Сонда да қой тобырына өрең ілеседі. Сол жақ қанат өлі әбігерде. Бұл шу ұзакқа созылды. Отамалы қанша жүгіргенмен, оған жете алатын емес. Тек бар сенгені – тәбет. Маңыраған қой, жынданған жел, тәбеттің арсылы Отамалының денесін түршіктіріп барады. Қырып кетпесе негылсын!

Бие сауымдай уақыт өткен соң, ала тәбет арсаландап Отамалыға жетіп келді. Денесінің кейбір жерлерін жалаған болады, келе Отамалының бауырына асылды. Отамалының іші жылып кетті. Тәбет жеңіп келгенде осылай ететін әдепті еді. Отамалының көзінен жас ыршып кетті. Денесінің әр жерін ұстап көріп еді, айтулы жарақат жоқ сияқты, бірақ жүргегі қатты соғып тұр екен. Ол қой соңынан қайта жүгірді. Бұл кезде сол қанаттағы әбігер басылып қалып еді. Шамасы, енді қасқыр жоқ сияқты. Өздері үш-төрт қасқыр болса, артқы бір-екеуін тәбет жайратқан я қуып салған ғой. Бірақ мына сүргінді тоқтату қын. Үріккен малдыш көпке дейін бой бермейтінін кім-кім де біледі. Егер арттан соққан жел болмағанда, Отамалы қалып қоятын да шамаға жетіп еді. Тағы да демігіп, өкпесін қолына алып келеді. Манадан аязды да байқамапты, енді ол да өзінің тіршілігін білдіріп, сона тұмсығын дыз еткізіп бетке тығып алды.

Тобыр жылдам қозғала берді. Отамалы ықтан шығып кеткеніне тіпті риза емес. Бірақ амал қанша.

Осы ұзақ сонар дүрбеленің үстінде өліктей бозарып дала таңы тағы атты. Таң ата боран тіпті күшейіп кетті. Маңай лапылдаپ өртеніп жатқандай. Гүрл. Суыл. Ызғырық.

Қайыс етік Отамалының аяғын қарып барады. Тізе тағы да қарысып қатып қалды. Отамалының жетелі қайта басталды. Енді бұрынғыдай дымқыл жетел емес, құргақ, бірақ өкпені, өңменді тырнап кететін терең жетел. Қолдарының ұшы таң атарда мықтап ашып еді, қазір олары үйқыға кеткендей, ештеңе сезілмейді. Қолына ұстап келе жатқан таяғын да сезер-сезбес.

Қойлар желмен бірге дүрілдеп көшіп келеді. Тұнде қаншасының шығын болғанын біліп болар емес. Көзben шо-лып, қарамына қарал түгендеуге әлі тольқы жарық болған жоқ, шеті көрінбейді. Тек бөліп өкетпесе, қасқырлар көп шығындаі алмаған болу керек...

Суық жел мындаған жыландарға айналып барады. Жіңішке көрі жыландар су-су етіп, Отамалының бетін, тізесін тіледі. Улы тістерін мойынға, аяқ-қолдардың ұштарына сұғып, оларды да жан төзгісіз ашытып жіберді...

«О, тәңірі! Сақтай көр!»

Осы сөздің аузынан қалай шығып, боранмен араласа, топ қойдың үстіне шашылып кеткенін де байқамай қалды. Ол үсігенін, жөтелін, бөтен қатерлердің бәрін ұмытып кетті.

Түстен кейін топтан жеті қой бөлініп қалды. Отамалы алғашқысының қасына ентіге жетіп келіп, ішін байқап еді, қозы тыптырышып-ақ түр екен.

«Алда, бишарал-ай! Сорлым-ай! Жарықтығым-ау, енді не істейін?!» — Отамалының көз жасы үсіген бетінін үстіне мұз болып қатып қалды. Аңы у өкпесін тырнап, кеңірдегі жыртып, жөтел болып шықты. Қалған алтауы да әр жерде бір шоңқызып, ақ боранның ішіне жұтыла берді.

«О, Жапан бай! Айтпап па едім саған! Ашқарақ! Қарғыс атқыр!» — Амалы құрыған Отамалы тобырдың соңынан жүгірді.

Боран кешке дейін тоқтамады. Қойлар ыға берді, ыға берді. Түннің ауасы Құндізгі аяз мынаның қасында ойыншық екен. Түннің мұз болып қалып, шартылдашынып-сынып жатқандай. Отамалы сол мұз кессектермен әрең дем алдып, жаны кеткен аяқтарын қозғай берді. Қойлар түнде маңырауды қойды. Маңырауға да күш көрек екенін Отамалы жақсы билетін. Өзінің белі сынып қалғандай. Әрең көтертеді. Аяғы саз балшықтан жасалғандай, ауырлап кетті. Арқасынан жел өтіп, жүздеген істік тұмсықтарын тыға айдалап келеді. Тіпті жел үлкен тәбелерді де аударып тастауга ниет еткендей, өкпесіндегі барлық демін үрлеп, тұтігіп түр.

Бұл түнді Отамалы ұмытпайды. Бұл Отамалы туғалы болған ең ұзын түн.

Бұл түн өрте басталып, кеш бітті. Бірақ бәрін бітіріп барап бітті. Түннің тең жартысын Отамалы ессіздікте откізді. Өзінің қалай жылжып келе жатқанын я құлаған-құламағанын, үсіген-үсімегенін — бірін білген жок. Тек мұның бірнеше айға созылған қара, сондай қара, қап-қара түн екенін білді. Сірә, түн жер бетіне біржолата орнап қалған екен деп ойлады. Өзі туғалы өткен барлық түндерді қосқанда да мына түннің ұзақтығына жете алmas.

Алғашқы қаранғы түскен кезде-ақ Отамалының қолынан жан кетіп еді, бірақ ұстаған таяғы таңтеренге дейін түсіп қалмапты. Таң атқан соң бір шай ішімнен кейін ғана қолына қараған; ол таяғының жоқ екенін көрді. Енді ит қойдың алдына шығуды да қойды, қожасының алдында таяқ тастам жерде келе жатыр.

Қойлар жүрісті азайтты. Бірақ боран да, жел де, аяз да күшін кемітпеді. Көек айы қаңтарға айналып кетті. Қун сайын бір көрпе төсегендей жер беті қалыңдай берді. Қойлар қарға төстерімен жүзе жылжиды. Отамалы әрең жүріп

келеді. Бір жағынан ажалдай үйқы қысады. Ендігі үйқы ажал екенін далада тұғандардың бәрі біледі. Айнала жарық болған кезде ғана ол өзіне өзі келгендей. Жарық бұған аз-дап жан беріп, тірілткендей. Жарық та үлкен сүйеу екен қалыпты.

«Түннен Қойлардың каншасы қалды екен?» — деп ойла-ды Отамалы біраздан кейін. Қойларға көз жиберіп еді, топ ойды басынан куып, басқа нәрсеге аландыруға күш салып бақты.

Аспан іріп кеткен. Сірө, аспан орнында жоқ шыгар. Отамалы туғалы елу бес жыл мыңқ етпей тұрған аспан, тіпті ған шыгар? «Аспанның аржағы толған боран деуші еді, сірө, солар жер бетін көміп салған шыгар? Дүнис өзгерген шыгар? Ақырзаман болады дейтін еді, сол емес пе екен?! Ендеше, тырысып не керек? Олай болса, қустар үшүни, кесіртке жор-ғалауын, өзен ағуын қояды. Осы астымдағы жер қар жамылған болып, сылтаумен кетіп қалған жоқ па екен!»

Ойына сенгенді соншалық, ол жерге жата қалып, қолдарымен қарды қолаптайсыз арши бастады. Мұз қолын тіліп кетті, бірақ оған да қараған жоқ, арши берді. Көзіне ақырында қат-кан топырақ шалынды.

Отамалы түрегеліп, ойының ессіздігіне таңырқады. Қойлардың соңынан тәлтіректеп тағы жүріп кетті. Енді ол аяқ емес, екі келсап сүйретіп келе жатқандай. Саусақтарда жан жоқ. Денедегі қан да жүрісін жайлатаипты. Олар иық пен тізеден ері бармай оралатын сиякты.

Бірақ Қойлардың халі бұдан да жаман еді. Еркек қойлар-лың іші қабысып, саулықтардың іші салбырап кеткен. Кобі аязға қарамастан, аузыздарын ашып алыпты.

Бесінші күн еді бұл. Отамалы оны еміс-еміс біліп келеді. Бірақ сандардың арасында айырма болмай қалды. Санда-лың арасындағы айырмашылық боранда емес, жайшылықта екен ғой. Қазіргі бес күн мен кейбір бес жылдың арасында айырмашылық болмай қалды.

Қазактың даласына қыс қайта келді. Келгенде де, қаңтардың, ақпанның барлық демін қосып ала келді. Қазактың көп төбелерінің бауырындағы қойшыға қыс шекпен киген күні келді. Қойлар қоздайтын уақытта келді.

Алғашқы қозыны қөргенде, Отамалы өзін ұмытып кетті. Бишара саулық қозысының денесін жалағыштап жатыр екен. Бірақ оның да әлі жоқ. Ең аяғы, тілін әрсөн жүргізеді. Отамалы оған жетіп келіп, қозыны көтеріп алды да, икемсіз қолда-

рымен шекпенінің ішіне кіргізді. Қозының денесі қата бас-
таған. Әдемі жұндері сұқырлап, арасына мұз тұрып қалып-
ты. Енді Отамалыға ит пен әлсіз саулық еріп келе жатыр.

Қойлар үлкен бір баурайға жеткенде, Отамалы аяғында
әрең түр еді. Осы жерге дейін бұлғактап әрең келген. Бірақ
мына белден асатын күш қойларда да жоқ сиякты. Бәрі де
тырмысып, қарға кептеліп жатыр.

Міне, осы кезде Отамалы көптен күткен үлкен сұмдық
басталды: қойлар жаппай қоздай бастады.

Отамалы қалышылдап кетті. Арқасынан мың сан құмырска
инелерін батыра жүгіріп өткендей, денесін діріл, селкіл би-
леп жөнелді.

«О, Аспан! О, Көк Тәңірі!»

Желдің өтінде бір қолын қанатша жайып, тенселіп тұрып
қалды. Құлағының түбінен саулықтардың аңы зары өтіп ба-
рады. Қойныңдағы қозының шаранасы бүркітің тырнағын-
дай қадалады. Бірақ оны елеуге мұрша жоқ. Ол қайталап:

«О, Тәңірі!» – деді.

Қойлар жаппай тоқтап, қарға үйлігіса құлап жатыр. Ана
жерден де, мына жерден де жел жыртқан аңы дауыстар.

Желдің зулауын!

Отамалының есі тағы ауып кеткендей. Ері кемсендеп, ақ
қарға көз жастары үзіліп тұсті. Кенет құшақтап тұрган қозысы
сусып қарға құлады. Қардың ұлпалылығы мен терендігі сон-
дай, қозы қарға күрп етті де, көрінбей қалды. Отамалы да
оның соңынан жерге үшіп тұсті. Тез арада-ак қозыны қар-
дан сузып алғысы келді. Бірақ үсіген қолдары қозыны
дурыстап ұстай алмады. Тек қарды ысырмалап, адасумен бол-
ды. Беті, көзі, сақал-мұртына қар жабысып қалды. Саулық
маңырап жаны шығып барады. Қозы бір-екі рет тұншыға ма-
ңырады да, үні өшіп қалды.

Аяздың шытынауын!

Аспандығы ауа қатып қалған. Жел ышиқынып кеткен. Қазақ
даласының барлық бүркіттері де осы жерге келіп, қанат-
құйрықтары сүйлдасып құйылып, құлап жатқандай.

Отамалының демі тарылып, көмейіне сұық толып кетті.
Шапандың сыйырған болып, қозы жатқан жерді жапқыштап
жүр. Саулық алдыңғы екі аяғын бүгіп жата қалып, басын
қарға тығып оліп барады. Мұны қөріп ол жылағысы келіп
кетті. Бірақ көзінен жас шықпады.

Ол тіреніп әрең түрегелді. Боран осы сөтте, көрсін деген-
дей, қас қағым уақытқа барлық ақ перделерін сыйырып алғып,
баурайда жайрап қалған қойларды тегіс қөрсетіп етті. Сонын
ақ перде тағы жабылып, түк көрінбей қалды.

Отамалы ыңыранып кетті:

– О, Жапан! Обалы жібермесін!

Боран ызалы иттей ырылдап тұр. Ит демекші, ит топтың алдында жүрген болу керек, бұл маңайда өзір қөрінбейді.

Отамалы бешпетшөң. Арқасынан жел өтіп барады. Қолданы икемге келмейді, аяқтары да денесін өрең үстап тұр. Желмен бірге жас шіліктей теңсөледі. Қымызға мас болған адам сияқты.

Ол артына бұрылды. Қатып жатқан қозылар. Маңырап, жаны шыға есірген әлсіз саулықтар. Қебі шоқып-шоқып отыр. Қаншасы туа алмай қиналып жатқанын санаپ тауысу мүмкін емес. Боранның улы тілі бәрінің де маңайын жалап-жүқтап, зырғып жүр. Ол аяқтарын сүйретіп бір саулыққа келді. Саулықтың көзіне жас қатып қалыпты. Өлген мұз қозысын жалап, қақсанпап тұр. Отамалының жүргегі қарс айрылды. Жүгірген болып, ана саулыққа бір, мына саулыққа бір барды. Бәрі де қинала туып жатыр. Қозылар дүниеге келсала қатады. Боран мен аяз жап-жас өмірлерді үзіп, топ үстінде ойнақтап секіріп жүр.

Кенет оның аяқтарынан әлі кетіп, қардың үстінен отыра кетті. Сазарған көздерімен маңайға таңырқай қарап қалыпты. Оған боранның ызылды да, аяздың улы тілі де әсерін жойған сияқты. Тек көзін мына ақ кеңістікке тігіп алышп, үнсіз отыр. Есі ауып кеткендей.

Бір мезгілде ол кеңкілдеп жылап жіберді. Екі жансыз қолың өрең көтеріп, алдына созды. Бірдемені қысып үстагысы келгендей, саусақтарын бұгуге талпынды. Біреуді қарғап жатқан сияқты. Бірдемені іздегендей. Анда-санда «қайдасың» дегендей болады.

«Қайдасың, тас жүрек! Сүм боран! Буындырайын! Мойның қайда?» – Бірақ саусақтары қысылмай, ақ дүлейдің ішінде кепкен сексеуілдің бұтағындаи арбыып-арбыып қала берді.

Ол орнынан тұрмақ болып талпынды. Бірақ қайта құлады. Сосын ол алға қарай құлауға тырысты. Алға құлағаннан кейін гана аяқ-қолдарымен қарманып, өрсөн түрегелді. Тымағының екі құлағы желкілдеп, тәлтіректеп желге қарсы жүрген болды.

– О, Тәңір! Не істегенің? Не қылғаның? Қекек айы, сенің айдарың жұлынсың! Қарғыс атсын сені, Жапан бай!

Ол тәлтіректеп жүріп келеді.

– Уа, қаныпезер жел! Уа, тас жүрек боран! Басылындар! Қарандар мына жануарларға! Қасықтай қандары жібермесін!

Жел Отамалының қеудесінен итеріп, құлатада жаздайды. Оның құлағының түбі өлемет зуылдайды. Жүздеген темір қанатты құстар ауаны тілгілеп үшып жатқандай. Ауа өзгеріп

кеткен. Бетті отша қариды. Ауаның шетіне біреу от тигізіп жіберіп, енді қалған бөлігі адам айтқысыз жылдамдықпен пышырладап жаңып жатқан сияқты.

Отамалы ессіз айқайлайды. Бірақ тоқтар жел жок. Қайта оның даусына ерегіспе өршеленегендей.

— Уа, Тәнірі! Бармысың, жоқпсысың! Тоқтат мына қарғыс атқандарды!

Ол кеудесін жыртып жылап, топ ортасына келді: жан-жагының бөрі — жас өлім. Дәл осы мезетте жел ышқына түсті де, Отамалының көзінс қар кесектерін боратып, қайтадан өршеленіп қоя берді.

Өзін өзі төбелеп, осы мезетте:

— Уа, Тәнірі. Сен жоқсың! — деп ызаға булыға еңіреп жіберді.

Жел одан сайын құтырынып кетті. Аязын аралас алғып соқты- ай келіп!

Ендігі сәтте денесінің бірте-бірте қызғындал бара жатқанын еміскі сезіп қалды. Қандары да жүрісін қүштейткендей, тамырларын кере тасып ағатын сияқты. Отамалыға маңай жылынып кеткендей болды. Ол икемсіз қолдарымен бешпетін әрең шешті де, ак дүлейге бере салды. Қуана қағып ала жөнелген жел ілезде-ақ бешпетін көзден гайып қылды. Отамалы тырбаңдал алға қарай жүгіріп келеді. Шаршаганы да ұмыт болған. Жел басындағы тымағын ұшырып түсірді. Қыска шаштардың арасына қар тығызып, әп сәтте-ақ толтырып тастады. Бірақ оны да елейтін емес. Айқайлап, алға, желге қарсы қанатын жайып жүгіріп келеді.

— Тоқтаңдар, иттер! Тоқтаңдар!!

Ол ұшып түсті. Оң аяғымен бірдемеге сүрінген сияқты. Жандарменде құлап жатып бұрылып қараса, бір ақ тас түрекен. Боран арасынан бір жак бетіндегі шимайы көрінеді. Қардың үстімен Отамалы соған қарай жоргалады. Келіп қараса, құлыптастас екен. Қабірдің өзін қар басып қалған болу керек, құлыптастың соқайған бас жағынан бөтен ештеңе көрінбейді. Отамалы екі қолын таянып отырып қалды. Ештеңе ойлауға мұршасы жок. Құлыптастас бетінде ирек-ирек құрттар сияқты жазу көрінеді. Бірақ Отамалы оқи білмейді ғой. Оның бетіндегі жазу мына боранның тіліндей түсініксіз. Неге екені белгісіз, осы құлыптастың жаңында отырып Отамалының үйқысы келді. Сосын қозгалғыштай бастады. Етігін сыпырам деп біраз әуреленді. Себебі, бұл кезде маңай әлемет ысып кетіп еді. Ақырында, екі етігін де шешіп, лақтырып тастады. Сосын бір қолын қарға бойлата, бір қолымен құлыптасқа сүйеніп түргелді. Бетін желге қайта бағыттап, жүгірген болды. Аяғындағы бос шұлғауы екі-үш адым атта-

ғаннан кейін сыптырылып, ыққа қарай домалап кетті. Жалаңаш тәнді жел аяусыз үрүп, аяз сорып барады.

Ол жалаң аяқ қар кешіп келеді. Бірақ езінше ыссы құммен жүріп келе жатырмын деп ойлады. Қолда жан да, өл де жоқ. Тіпті қолдың өзі жоқ сияқты. Бар ма екен деп, ақырғы рет екі жанына кезекпен көз жүгіртпі еді, екі қолы да салбырап келе жатыр екен. Осы кезде, бірақ, есі кірген болу керек, қолының түрін көріп зересі үшіп кетті. Олары қап-қара және жап-жалаңаш екен. Жел зуылдан құлағының түбінде ойнап жүр. Ақ түтек алдан ештеңе көрсетпейді. Кенет оның көзіне осы аппақ түтектің ішінен бірдеме елес бергендей болды. Дұрыстап қараса, жер бетінен сәл көтеріці ғана деңгейде езінің ошағы мен қазаны үшіп келе жатыр екен. Отамалы қуанып кетті. Ошак пен қазан, бірақ мұның қасына тоқтамай, жанынан үшіп өтіп кетті. Тіпті астында жанып бара жатқан оты да ап-айқын.

Отамалы: «Тоқтамасаң, тоқтама», – деп күбір етті.

...Міне, ол байдың үйінің есігін көтеріп ашты да, кіріп келді. Үйде бай шұбат ішіп отыр екен. Мұны көргенде, байдың түсі өзгеріп қоя берді. Отамалы үндеген жоқ. Құлағына байдың кетерде айтқан: «Жағыңа жылан жұмыртқаласын!» – деген сөздері келеді. Бай дірілдеп барады. Кенет есік ашылып, ішке ақ түтек шапшыды. Соның бір шеті байдың мұртына тиіп еді, ол лапылдан жана бастады. «Мұрт деген жақсы жанады екен ғой», – деп ойлап түр ол. Ақырында, байдың орнында бір уыс күл қалды. Отамалы аң-таң болып босағада тұр.

...Отамалы жалаң аяғымен күрпілдетіп қар кешіп келсі. Аяқтары тілініп-тілініп қалған. Бірақ қан жоқ. Қатып қалған бір кесек мұз сияқты. Түсі сұп-сұр. Бет-аузында адам көрер жер жоқ. Қеле жатқан сұр құбыжық я аруақ сияқты. Кейлегінің омырауы ашылып кеткен, оның да ішіне қар толып барады. Қекірегіне бір қар, бір мұз қатып жатыр. Айқайлагандай болады:

– Иттер...

Дауыс бірте-бірте естілмей барады. Денесі иіліп, екі бүктетілген. Жұдырығын түйіп, айналға кезенген сияқты болады, бірақ онысы да келіспейді.

Ақырында оның құлағы тынып қалды. Жел де, шу да, боран да тоқтаган сияқты. Қозінің алдын әуелі дөңгелек мұнарлар, сосын ауыр қараңғылық жауып кетті.

Ақырғы рет:

– Тоқтаңдар, иттер... – дегендей болды да, жалаңаш денесімен қарға құлап түсті.

Басы желге қарсы қалды...

Міне, аңыз осы жерден бітеді.

Халық мұны былай жалғастырады:

— Сол Отамалы «Тоқтандар, иттер!» деп айқайладап құлап түскенде, көрлі боранның омыртқасы құрт сынғандай, жерге құлап түсіпті де, тұншығып өліпті. Жел бойындағы бар қүшінен айрылып, сай-салага сіңіп кетіпті. Аспандағы бұлттар төбелердің баурайына соғылып қирап, етекке су болып сусып түсіпті. Құн қайта шығып, қарларды әп-сәтте ерітіп жіберген. Ал түнде Жетіқарақшы мен Темірқазық қайтадан орындарына келіп, бұрынғыдай селкілдемей, берік тұрып алыпты. Койлар баурайда өскен қызығалдақтарға қозыларын жайып, кендаланың төсінде мәңгі бақи қалып қойыпты. Оларды қасқырдан ит қорғапты.

Ал бес құн соққан боранды халық «Отамалы» немесе «Бесқонақ» деп атап кеткен. Бұл қазақтың даласында сонан бері жылда сол уақытта бір соғып тұрады екен.

Қазактың көне даласты осы аңызды жыл сайын қар еріп, жер аяғы кеңігеннен кейін ызырақ қайта соққанда бір естиді. Сонда осы аңызды көрі жусандар зарлап айтқанда, байгүс қияқтар мұнға тұншығады екен. Сонда төбелер егіліп, ашуға булықкан өзен кемерінен асады екен, — деседі қариялар.

ҚЫЗЫЛ АЙ

Шалпық құндегі өдөтінше бүгін де сиырларын кешкүрым айдал әкеліп қораға қамап, тоғыз айлық баласы Төлемісті алдына алып, бөбектің көзіне қарап, мұрнын қысып, мандайынан сүйіп ойнап отыр. Төлеміс — Шалпықтың екінші баласы, бірінші баласы қыз болатын, бірақ ол бір жарым жасында қайтыс болған. Содан ба әлде өзінің бір қасиеті ме, Шалпық тіпті балажан. Далада колхоздың сиырын бағып жүргенде, көз алдына үйіндегі баласының жүзін елестетіп рахаттанатын. Кеп сөйлемейтін жан болса да, осындауда маңында ешкім жокта өзімен өзі шешіліп сөйлесіп кететін. Сонда көбінесе баласымен сөйлесетін. «Айналайын, саған салқын тиіп қалмас па екен?!», «Далаға жорғалап шығып кетіп жүрген жоқ па екенсің?», «Шешененің тілін ал, тентек болма, олай етуғе болмайды» деген сияқты әкелік ақылдарын айтатын. Кейде малды бір ойпаңға ііріп тастап, өзі кішкентайлау құм шоқының таңдап алып, соған жайғасып отырып, насыбайын атып, аспанға көзін бір салып қойып, ызындаған желмен бірге ыңылдап, қазақтың ескі әндерінің әуеніне басатын. Ол осылай үзак отыратын. Насыбайын да үзақ соратын. Өнін де үзақ ыңыл-

дайтын. Тек малдың алды ойпаңдан шыға түрегеліп, аузындағы насыбайын тастап, «Шәйт-әй! Шәй-и-и-ит» деп айқайлап, аттына мініп қайырып тастайтын.

Бүгін де Шалпық үйіне оралып, атын тұсап қоя беріп, кіріп отырған. Әдетінше үйде әйел Нәбия бар екен. Әдетінше шай қайнап түр екен. Ол әдетінше шешінді де, байтаба шүлғауын пештің артына жайып, жуынып, баласын қолына алды. Оның бетінен сүйіп, ойнатып отырып шайын ішті. Толеміс әкесінің мұртынан тартады.

Әйел сиді ет қамында жүр. Бұл күз кезі болатын. Жүрт өлі соғым соя қоймаған, бірақ бұл бір еті үзілмейтін үй осы еді, қазанда жылқының еті қайнап жатыр. Оның иісі бүкіл үйді алып кетіпті. Күзгі қара суықтан ба әлде өзі өуелден солай ма, жас еттің иісі мен оттың жылуына Шалпықтың бойы балқып, арқасын пешке тіреп, көңілді отыр.

— Бүгін жыңғыл алып келдің бе? — деді Нәбия нан илесп жатып.

- Иә. Қатты екен, көп сындыртпады.
- Ендеше, жыңғыл жағайын, шоқ болсын. Шүлғауынды

қайда жүріп сулап алғансын?

- Мана бір балшыққа түсіп кетіп.
- Малдарың аман ба?
- Өлгі ит жегір жуан қара өгіз колхозға Жұмаділ берген сары сиырды жарып кете жаздады. Екеуі де ылаң пәлелер еді. Ал ана қара пәленің өзі қандай қара болса, жүрегі де сондай қап-қара-ау дейімін.

— Бұқалар жоқ па?

— Құрттық қой оларды. Қалғандарынан қауіп етпеймін. Адамға жүгіретін қызыл бұқа мен шот мүйізді бөлек байладап бағудамыз. Мүйіздері найзадай.

— Ана атам бағып жүрген түйелерде бір буыршын бар екен. Сол кеше ақшамда Жұндібайдың бір қолын шайнап қойыпты. Жарықтық, гарып болмаса болар еді.

— Естідім, жаман емес, жазылады дейді.
— Е-е, байғұс-ай, сейтсе екен! — деді де, Нәбия далаға шығып кетті.

Шалпық баласын әлдилеп, ыңылдан өлең айта бастады:

Төленжан біздің қайда екен?

Қыздарменен тойда екен.

Қыздар неғып жүр екен?

Бұзау бағып жүр екен.

Төленжан неғып жүр екен?

Қыздарды бағып жүр екен.

Есікке жыңғылдарды дарылдата жырғыза, бір құшақ жел алдып, ішке Нәбия кірді.

— Үйге бір ат арбалылар келе жатқан сияқты ма? Ымыртта айыра алмадым.

— Кімдер екен?

— Әлдеқалай жүргіншілер шығар.

Сейткенше болмай-ақ, терезе алдынан арба доңғалактары салдырлап өтіп, есік алдына шиқ өтіп тоқтай қалды. Қара төбет бір рет «өуп» дегендей дыбыс шығарып еді, оның да үні өшіп қалды. Аттардың жер тарпығаны естіледі. Шамасы, сұйт жүрген біреулер болар деп ойлад, Шалпық баласын Нәбияға берді де, алдарынан шығайын деп, кетіп бара жатып бір күңк ете қалды:

— Қап, бүгін етігімің манағы су кеткен жұлығын тігіп алам ба деп едім, реті келмейтін болды-ау...

* * *

Әйел адамға шалғы орақ шабу қиямет қой. Әуелі оған күш керек. Жақсы қайрақшы керек. Өлең сияқты балауса шөп керек. Ал мына әйелдердің шауып жатқан жері – қамысты балқаш. Ішінде жыланы, бақа-шаяны, сұлігі көп. Кейде қара жыландар сабау қамыстарға өрмелеп, шырмауық сияқты оралып тұрып алады. Оны шалғыорашылар кесіп, екі бөліп кетеді. Кейде жас әйелдердің санына сұлік қадалып қалса, шалғы орақтарын лақтырып тастап, ойбайлад, жағаға, сусызың жерге қарай қашып бара жатқаны. Сұлікті бір қадалғасын түсіру де қыын. Сондықтан әйелдердің көбінің қалтасында туюлі тұзы бар. Қадалған сұліктің аузына соны сепсе, ол түсіп қалады. Түйменің ішінде бір-екі қайнатым шайы, аздаған шекер-тәттісі, наны, тағы басқа сол сияқты тағамдары және жүреді. Түсте ауылға баруға алыс. Осы маңда мосы қойып шай қайнатып, жағалай отырысып өнгіме-дүкен құрады. Соғыс туралы, соғысқа кеткен күйеулері туралы айтады, олардың мінезі мен істеген күлкілі істерін айттысып, өздері де шулай күлісіп, бастарындағы қайғы-мұндарын бір сәтке сілкіп тастагандай сезінеді. Осы орақшылардың ішінде Нәбия да бар. Бірақ оның көнілі өзгеше, жүдеу. Қасындағы әйелдер күйеуім соғысқа кетті деп қайғырса, бул күйеуім неге сол соғысқа кетпеді екен деп армандаиды. Мұны жүрт шеттетін де сияқты. Былтыр, соғыс басталғасын күзге қарай ауырып, жұмысқа шыға алмай, жалғыз балаға беретін ештеңе болмай қалғанда, ауыл совет председателіне барып, азғана ақша я азық-тулік жәрдемін сұраганда, ол:

— Бөтен семьяга да жеткізе алмаймыз, — деп бүріліп кеткен. Содан бері ол ең аяғы қөршілерінен де сүт сұрауды қойды. Сиыры суалғанда я сүт болмай қалғанда, шайын қара ішे беретін. Шекер мен тәтті де қат болып барады. Сүтсіз,

шекерсіз, тәттісіз ішкен шайдың берекесі де шамалы. Бірақ үйреніп қалғасын, қайтерсің. Табылған кезде бидай қуырып, соны тістеп ішеді. Төлеміс те беске келіп қалды. Өсіп келе жатқан баланың киімі бір жағынан қысылтады. Қалдығара, Танау атты екі інісі бар еді, соның ұлкенінің қол ұшы тиеді. Әйтпесе, тіпті қызын болатын. Ол ер жетіп, жұмысқа қосылғалы жағдайлары бірқыдыру дұрысталып қалған. Ал Танау болса әлі жас, мектепте.

Нәбия бір жетіден соң Ақтебеге келген-ді. Ірімшік, құрт, май, қуырдақ, сөгін алып арқаланып, қала шетіндегі тұрмеге жеткен. Бірақ енгізіп сейлестірmedі. Бір қара қазак: «Киіміңнің біреуін бер, мен апарып беремін, сосын ол киімінің біреуін береді, сонда бір-біріңе кімнің келгенін білесіндер, бөтен жолығыс жоқ, себебі, оның тергеу ісі біткен жоқ, ал тамақтарынды беруге болады», — деген. Сонда Нәбия басылағы шашақты орамалын шешіп берген, Шалпық та тебетейін жіберіпті. Соны көргенде Нәбия үзак жылады. Тебетейді күйеуішін өзінен кем көрмей, маңайдағыларынан үялмай-ақ, еңіреп отырды. «Киімдерінді қайтарасындар ма?» — деген әлгі күзетшінің сөзін де елең етпей, алып кеткен. Әлгі тебетей үйде әлі сақтаулы. Бірақ содан бері еш хабар жоқ. Нәбия іштей жазым болмас па екен деп те қорқады. Қайда кетіп, қайда тұрып жатқанын да, әлі-тірісін де білмейді.

Алыстан шауып бір атты келе жатыр. Қатындар елең ете қалды. Бұл бригадир екен. Орта жастан асқан мұртты. Ат үстінде үзенгіге тіреніп тұрып айқайлады:

— Жүріп жатқан соғыс болса анау, сендердің мынау көкорайда кесіліп, жайбарақат шай ішіп отырғандарын. Тұрындар кәне! Жұмысқа кірісіндер! — деді де, қамшысын былғалақтатып, әрі қарай шауып кетті.

— Қайтсін, сорлы, қатындарға батып сөз де айта алмайды, айтпайын десе, тағы болмайды, — деп бір қатын күңк ете қалды.

— Жақтамашы, жақтайтын түгі жоқ. Көп болса, өзіңе ұнап қалған шыгар.

— Өш, бетім-ау, қайдағы жоқты айтатының не? Ағайынымыз емес пе?

— Болса қайтейін, өзің күйдірессің. Жұрттың бәрі соғыста! Осылар қатын-қалаштың арасында неғып жүр екен сестип! Ат үстінен айқайлауға менің енем де жарайды!

— Ең болмаса, шалғымызды да қайрап бермейді!

— Қатындар, өй, түге! Етектерің жасқа тола бермесін! Айтты-айтпады, жұмысқа шығайық. Баяғыдай бір самаурын шайды бір қатын жарты күн ішетін жағдай жоқ. Соғыстан кейін сүйтерсіңдер!

Әйелдер түрегеліп, жинала бастады. Біреулері шалғыла-
рын қайрауда.

Нәбияның бүгін тіпті көнілі жоқ. Қолынан шалғы орагы
түсіп, жұмыс істей алатын емес. Таңертен тұрганнан солай.
Сирын да дұрыстап саяу алмай, желінінде біраз сүт жіберді.
Төлемісті де арқадан бір үрды. Осы күні ашуланса, өшін ба-
ладан алатын әдет шығарды. Өлде баласы жетіліп келе жат-
касын ба, әлде күйіктен бе?

Кеш болып, жұрт ауылға қайтуға жиналды. Бір өгіз арба
келіп түр екен. Бәрі де соның жайлы орнына мініп, жүріп
кетті. Ауылға жақындағанда шеттеу тұрган өз үйінің жанын-
дағы қызыл сирын көрді. Сиыр байлаулы бұзауга тым жа-
қын таянып, емізіп түр екен. Нәбия арбадан түсе сала, ай-
қайлап жүгірді. «Жетпегір!» деген абын даусы жер жарады.
Келе шалғы орақтың сыртымен сирында бір қойды, бұзаудың
басынан бір тепті. Оның аузы ак көбік болып қалған. Жүгіріп
үйге кірсе, Төлеміс асық ойнап отыр екен, оны да аяган жоқ.
Оң аяқпен арқадан теуіп кетті. Сонын Нәбия отыра қалып
даусы етіп жылай бастады:

— Ашылмады мандайым. Сен жалмауыз келіп, жан-жақтың
бәрін жалмадын. Алдымен жұттың әкенді. Енді мені жұтқалы
жүрсін. Үйде қарап отырып, сирында неге емізесің? Осылып
қалғыр ойының! Қектемегір, бақытсыздыққа туған бала!

Үйге Қалдығара кіріп келді.

— Женеше, мұның не? — деп Төлеміске қорған бола беріп
еді, оны шырылдатып Қалдығараның қолынан жұлып алды
да, тағы бір-екі рет үрүп жіберіп:

— Жұмысың болмасын баламда. Етін жеп, сүйегін итке
тастасам да өз еркімде! — деді айқайлап, булыққан шерді кеу-
деден шығарып жатып.

— Осы молаға келем деп қара бақыт болды. Құрындар
шетіңен! Жоғалындар көзімнен!

Қалдығара төмен қарап, үндеңей отырып қалды.

* * *

Нәбия жалғыз. Үйде ымыртта жалғыз отыр. Төлеміс да-
лада балалармен ойнап жүр. Соғыс бітіп, жұрттың көбі қайт-
ты. Шалпықтан еш хабар жоқ. Осыдан үш жыл бұрын тұт-
қыннан қайтқан біреулер оны көрдім, қайтыс болды, өз
қолымнан жерледім деді. Сонда Нәбия бір ай бойы жылады.
Бірақ көз жасынан не көмек? Қазір ол жара да ескіріп барады.
Шалпықтың екі інісі — Қалдығара мен Танау да армия-
ға барып үлгіріп келді. Өлі үйлене қойған жоқ, қай-қайсы-
сы да. Екеуі де осы үйде. Төлеміске көз болып жүр. Ол
үшінші класта оқиды. Оқуы жаман емес. Бірақ Шалпықтың

орны бір басқа. Жүректі өртеп ала жөнелгенде, әйел өзін қайда қоярға жер таппайды. Өлгі көзіммен көрдім, қолымнан жерледім деген сөзді естігесін, Нәбия тіпті шәгіп қалды. Өміріндегі бүкіл қызығын жоғалтқандай, күні сөнгендей. Жан-жағындағы жұрттың беріне караса, үй болып, семья болып, қызық қөріп өмір сүріп жатыр. Ең аяғы қүйеуге армияда қайтыс болған әйелдер де біртінде қүйеуге шығып кетіп жатыр. Қазір олардың көбі де тым-тәуір үй болып қалды. Нәбия соларды ойлайды. Енді міне, біраздан бері осы үйге көрші колхоздың председателі Төрехан қелгіштей беретінді шығарды. Оның әйелі аурудан қайтыс болған. Қолында екі баласы қалыпты. Оның ниетін де біледі Нәбия. Әр нәрсені сылтауратып, босқа келіп жүрген жоқ. Сырттай құлақ қағыс қылып, бірер адамдардан сөз салдырган да, он бес жылдан бері колхозда председатель болған абыройлы адам көрінеді. Әйтеуір, ел мақтайды. Шалпық қайтыс болды дегеннен кейін іштей осы ойға еңісе берген. Жақында және бір адам жіберіпті. Егер келісім берсе, алып кетем деген. Оған да ешқандай жауап қайырған жоқ, үнсіз қалған. Бірақ сол үнсіздігінің өзі келісім сияқты. Тіпті келіп қалуы да ықтимал. Соңдықтан Нәбия бәлен жыл тұрған мына үйінс қарайды, кейде ойша қоштасады, Шалпықтың жүрген күндерін еске алады, сөзін ап-айқын естиді, Төлемістің туған күндерін, алғашқы бақытты айлар мен одан кейінгі қара күндерді, жас сәбійінің жетім кездерін еске алады. Кейде Төлеміс: «Әкем қайда?» – дегенде: «Келеді, әлі соғыстың бір шеті бітпей жатқан көрінеді», – дейтін де қоятын. Қалдығара мен Танаудың да мұның қүйеуге шығуына ризалығы жоқ. Бұлар Төреханның жүрісінен іштей қауіптенетін де. Сол келсе, кірпідей жиырыла қалады.

Осы кезде үйге Қалдығара мен Танау кіріп келді. Үстіндегі қобырақ тондарымен бір қап сүйк жел әкселді. Шешініп-шешініп отыра кетті де, шай сұрады. Шай қайнап түр еді, Нәбия дастарқан жайып, тез жасай қойды.

- Құн мықты аяз екен! – деді Қалдығара.
- Мен малдардың астын жайғанша, башайларым үсіп қалды екен деп едім, – деді Танау.
- Етіктің ішіндегі киіз байпағың қайда?
- Білмеймін, ескіріп жүр ме, тесілген бе. Алып қарамасам болмас. Әйтеуір қасандана береді. Сосын тоңдырады-ау деймін.
- Денсаулығынды күт. Әлгі Төлеміс қайда жүр екен? Құн аяз гой.
- Үстінде жаман күртесі бар еді, қатып қалды-ау, жабысқыр! – деп Нәбия орнынан тұра берді. Дағаға шығып:

— Төлемің! Ау, Төле-е-міс! — деп айқайлады.

Нәбия үйге кірді. Біраздан кейін Төлеміс те келді. Бетаузы қып-қызыл. Құлағы да үлбіреген. Қалдығара мен Таңау оны жылы қолымен ысқылап жатыр.

— Катып қалдың ғой, адам осы уақытқа дейін ойнайтын ба еді?!

— Аға, мен тоңған жоқпын. Қырдан зырганақ тептік. Балалар өлі ойнап жатыр. Ертең тағы ойнаймыз, — деді. Шешініп болды да, ол да шай ішуге кірісті.

Осы кезде сырттағы қар сықырлап, үй жанына бір атты шана тоқтады. Ешқайсысы ештеңе демесе де, бәрі іштей елеғізіп, елең ете қалды. Бірақ ешкім орнынан тұрмады, шайларын ішне берді. Біраздан соң есік ашылып, ішке тонға оранған үшеге кірді. Үйде отырғандар бұларды бірден таныды. Алдыңғы кірген Саги дейтін көрші колхоздың бухгалтері, екіншісі оның әйелі, ал үшінші кісі Төрекан еді. Нәбияның жүргегі атша тулас кетті, Қалдығара мен Таңау да ерін үшімен амандастып, қабақтары қыржылып қалды. Ешкім төрге шық деп айта алмады. Енді осы үйге бұрын бірнеше рет келген Сагидың әйелі жылмаңдай бастады:

— Шешініңіздер, бір шай ішіп алалық. Өкел, аға, тоныңды ілейін... Я, аман тұрып жатырсыздар ма? Қалдығара, Таңау, жұмыстарың жақсы ма, деңсаулық қалай? — деп, жауабын да күтпестен, ішке еріксіз кіріп бара жатыр.

Алла-азардың құшімен шешінген қонақтар дастарқан жанына жиналды. Нәбия шай салып, қайтадан қыздырып, қүйіп беріп отыр. Тәмен қарай береді. Әуелі ешкім ештеңе айта алмады. Біраздан кейін Сагидың әйелі тағы сөз бастады:

— Қалдығара, Таңау, — деді ол, — сіздер Шалпықтың қалған көзі едіңдер. Бәрі де құдайдың бүйрүғы шығар. Ол хабарсыз кетіп, артынан қайтыс болды. Жалғыз бала мен жеңгелерің қашанғы үйде отыра береді. Тума-туысқандығынды сірәдан ешкім тартып ала алмайды. Бірақ адам баласы болғасын, бірігіп түру тәңірдің ісі ғой. Жеңгелерінің бұлай отырғаны сіздердің де қабырғаларыңызға батпайды демеймін. Төлеміске әке керек. Мына біздің ағай болса, жолдасы қайтыс болып, шиеттей екі баламен қалып отыр. Ер адамға әйелсіз отыру, бала бағу, тамақ асу қыын зат екенін білесіздер. Әрі десе, үкіметтің жұмысынан күндіз-түні қол босамайды. Осы жайды ескеріп, екі жарты бірігіп, бала-шағаларын әкесіз, шешесіз қылмай, семья құрғызсақ деп едік, — деп барып тоқтады.

— Иә, алып кетейік деп келіп едік! — деп Саги бір бүйірден дүңқ ете қалды.

Үй ішін осыдан кейін тағы тыныштық жайлады. Нәбия шайды ішүін қойып, орамалының шетін көзіне басып алып, үнсіз жылай бастады. Қалдығараның, Танаудың беттеріндегі қан-сөл жоқ, қатып қалыпты. Төлеміс те бұрышта үнсіз отыр.

Бір мезетте Қалдығара:

— Беретін адамымыз жоқ! Тартып алам демесеңіздер! — деді салмақтап.

— Иә, біздің жауап сол. Әуре болмай, қайта беріңіздер! — деді Танау да.

Саги мұртынан білінер-білінбес бір күлді де:

— Олай деуге болмайды ғой. Зан бар, адамның еркі бар деген сияқты... Әуелде келісілген нәрсе. Әйтпесе, біздер де түн ішінде тартып алып кетуге келген қарақшылар емеспіз. Әрқайсымыз өзімізше елге белгілі, абырайдан құр емес адамдармыз. Мысалы, мына Төкең кімнен кем?! Бүкіл колхозды былай қойғанда, аудан, одан әрі облыс сыйлайды. Бір орында председатель болып істегеніне он бес жыл. Үкімет Кезкелген адамға мұндай сенім білдіре бермейді. Әрі десе, өздерің де жақсы тума тауып, қол үшінан жалғасып отырасындар. Сыйластықпен жүргенге не жетсін. Одан да ашулы қойып, келісімге келейік.

Қалдығара Нәбияның бетіне қарап еді, ол жасын тыйылты, бірақ әлі орамалын жүзінен алған жоқ. Аузын басып отыр.

Біраз кеселер қаңтарылып қалыпты. Төрекан мен Нәбиядан бөтен ешкім шай ішіп отырған жоқ. Олар да аса ішкісі келіп бара жатпғанмен, мына қолайсыз жағдайдан қашу үшін, әйтекеір бір ермек болсын деп, жүздерін кесемен жасыра, шай ішіп отырған сияқты. Ақкүманнның астындағы қызыл шок әлдеқашан күнгірт тартқан.

— Ендеши, алатын кіслеріндегі ала беріндер, бірақ Төлемісті бермейміз! — деді Қалдығара қатаїып.

— Шалпықтың шаңырағын құлата алмаймыз! — деді Танау.

— Сіздердей екі ар-азамат отырғанда, ешбір шаңырак құламайды. Төлеміс те амандық болып, ер жеткесін, өз үясына қайтып келеді. Оған дейін жас баланы анасыз тастаған обал болар! — деді Саги.

— Бала берілмейді! — деді тағы да Қалдығара. Сонын ол Төлеміске қарап: — Бері кел! — деді. Төлеміс анасына бір қаралды да, Қалдығараның тізесіне келіп отырды. Қалдығара оны бауырына қысып алып, маңдайынан бір сүйіп, комейге келіп Қалған жасын жүтүп жіберді де, қайтадан сазарып отырып алды.

— Қой, отыра береміз бе, қайтеміз, — деді бір кездес Төрекан аяғын жазып. — Алдымыз түн.

Манадан бері әрі тартып, бері тартып жай сойлесіп отырған Саги енді ашуға міне бастады:

— Балалар, босқа бала болмандар. Мұндай жерге құдай да, адам да ара түсег алмайды. Одан да, мына ел- жүрттанды болар, ың-жыңсыз алып кетейік. Біз саған той істе деп отырған жоқпыз... — дей берген кезде, Қалдығара оның бетіне түкіріп жібере жаздады:

— Арсыз! Шық үйден! Менің ағамның әйелін саған той жасап берсем! Өзімнің бауыр етім інімді қолыңа ұстасып қоя берсем! Алоан! Саған және той керек пе? Шығындар үйден! Алатын әйелдерінді алындар да, жоғалтындар көздерінді!

Осы жерде:

— Сағи, сенің мұның дұрыс болмады, — деп Төрекан басу айтты. Сосын оның құлағына бірдеме деп сыйырладап еді, ол орнынан тұрып, далага шығып кетті де, шананы айдалап ала жөнелді.

Енді әңгімеге Сағидың әйелі кірісті:

— Нәке-ау, тіпті масқара болды-ау, ең болмаса ыссы шай ішпе тұралық. Мынаны, ел құлағы слу деген, ешкім ести көрмесін, тыныштықпен тарасайық. Жігіттер, сендер де құштілік көрсетпендер. Адам болғасын, бәріміз де бір занға бағынамыз. Шалпық ағайды жақсы адам деп естуші едік, бірақ, амал қанша, шетте жүріп қайтыс болты. Жалғыз әйел от басында қашанғы отыра бермек? Төлемістің болашағын ойласаңдар, сендер бұлай істемеулерің керек. Балалыққа салынбаңдар! Төлеміс қайда қашар дейсің. Тубінде тұмасын табады. Текеңе де қыын болып отыр. Ал ол баланы тастап кетсін дейік. Онда ел, жұрт не айтады? Жетім баланы екеуі бірігіп тағдырға ойыншық қылып кетті демей ме?

Енді Қалдығара мен Танау да, Нәбия мен Төрекан да — бәрінде де үн жоқ. Келіншек анда-санда тоқтап қойып, сөйлеп отыр. Ептең шай да ішіле бастады.

Арада бір сағаттай уақыт өтіп, бұлар әңгімелерін келістіре алмай отырғанда, есіктің алдына шана қайта оралып келді. Ішке алдымен Сағи, содан кейін бір милиционер кіріп келді. Қалдығара естіртіп Сағиды боктап жіберді. Мұны күтпеп еді ол. Танау лып етіп орнынан үшып түрегелді де, Төлемісті арқасына салып алыш, есіктен шыға жөнелді. Милиционер оған бөгет болған жоқ. Тек Қалдығараға қарап, оны үгіттей бастады:

— Қалдығара! Сен есті жігітсің ғой! Ұят болады. Жеті қаранды түн ішінде мені алыш келді.

Бұл кезде Танау қорадағы ескі шөптің түбіне Төлемісті тығып жүр еді. Төлемістің де бөтен ауылға, бөтен адамдарға кеткісі келмейді. Шешесінен зыр-зыр қашады. Танау оған:

— Мен бөтен үйге кетіп қалды дейін. Сен қозғалмай, жата бер! — деді де, үйге қайта кіріп кетті.

Төлеміс тынысын әзер алып жатыр. Бірақ шебі құрғыр сықыр-сықыр етеді. Жетім көніл жарықшақ дегендей, ішті бір аңы өрт кернеп бара жатыр. Көзге жас құйыла береді.

— Әке-ке-кем-ай! — деп өксіп-өксіп жылап жіберді. — Қайдағанда кеттің! Қор болдым ғой! Кімге тастан кеттің мені! — деп дауыс шығармай қырылдаپ жылап отыр. Бейне осы үнсіз айтылған сөздері өкесіне жетіп жатқандай я содан үлкен бір жеңілдік кеп жатқандай.

Үйдегілер дабдырласып, шыгуға айналды. Төлеміс үнсіз жылай берді, жылай берді. Он жастағы балаға бүтін ересектік келгендей, өкесін іштей шақырып, тағдырды қарғап, кішкентай жүргеңдегі үлкен шерін ескі шөптің арасына тығызып отырып ағытуда. Кенет ол шошып кетті, біреу келіп, бетіне ыстық демін лап еткізгендей болды — бұл Аққүшік екен. Келіп, Төлемістің бетін жалап алышты. Бір қыңсылап та қойды. Бала күшігін құшақтап алышып, одан сайын жылай бастады. Туып-өсken үйінен, қорасынан, күшігінен, Қалдығара мен Танау сияқты ағаларынан айрылам-ау деген ой жүргең жыртады. Осы кезде сарт етіп есік ашылды да, қораның ішіне бір сөт үнсіз әлсіз жарық түсірді. Адамдар бірінің соңынан біреулері шығып жатыр. Шешесінің қолында буыншак-түйіншектері бар сияқты. Ол «Төлеміс!» деп айқайлап жүр. Танаудың:

— Ол жоқ! Кершілерге қашып кетті! Был таба алмайсың!
— деген даусы естіледі.

Милиционер:

— Ау, шырактарым, естерің дұрыс па! — дейді.

Қалдығара:

— Ісім сенімен болсын! Шалпықтың шаңырағын ортасына түсірдің! — деп жүр. Оның милиционерге я Төреканға айтқанын түсіне алмады Төлеміс. Нәбия: «Төлеміс! Төлеміс! Қайда кеттің! Желкенді үзермін!» — деп айқайлайды. Кенет ол қорага кіріп, қарандыда қора ішін қолымен сипап, баласын іздей бастады. Сөйтіп жүргенде аяғы бір бос шелекке тиіп кетті, жарға сүйеулі түрған айыр-құректер салдыр-гүлдір етіп құлап түсті.

— Адыра қалғыр!

Демігіп, жар жағалап, қораның ішін қарандыда шарлап келеді. Осы кезде кішкентай ақ күшік шыдай алмай қыңсылап жіберіп еді. Нәбия ескі шөп түрған жерге жетіп келіп, Төлемісті үстап кеп алды. Желкесінен қатты қысып, сол бойда далаға сүйрей жөнелді.

Бала бақырып қоя берді.

— Бармаймын! Бармаймын! Қалдығара аға! Бармаймын! Алып қалшы, аға-еке! — деп аңы даусымен түнде шыңғырып барады.

- Таста баланы!
- Бермейміз!
- Қой деймін енді! Әйтпесе, қару жұмсаймын!
- Баламды бере алмаймын!
- Аттарды дайындаңдар!
- Ал салыңдар заттарынды!
- Әлі кездеспей қалармыз!
- Тарт атты!

— Әйт, шу! — деген дауыстар бірінен соң бірі жамырап шығып жатыр. Милиционер Төлемісті шырылдатып әкеліп, Төрекан мен Нәбияның ортасына отырғыза бергенде, Қалдығара кие-жара келіп:

— Бауырым-ай! Аман бол енді! Бізді ұмыта көрме! Әкен әлі келеді! — деп Төлемістің жас жуған бетінен шөпілдетіп сүйіп-сүйіп алды. Ауыздықтарын быртылдатып шайнап тұрган аттар ала жөнелді!

Екі ат шана. Алдыңғысында Саги әйелімен. Ай жок, бірақ жұлдыздары самсап тұрган қараңғы тұн. Шаналардың табандары қатқан қарды шықырлата сырғиды, аттардың тұяқтарынан үшқан қарлар артқа, алысқа топ етіп құлайды, анда-санда аттардың сауырларына сарт ете қалған шілиялардың дыбысы, шылдырлаған қоңыраулар, — тек осы дыбыстарға естіліп тұр. Нәбия мен Төрекан шыққалы әлі тіс жарған жок. Төлеміс жылы тонға оранып алып, әлі үнсіз жылауда. Сөйтіп келе жатып, ол бір-екі сағаттан кейін, шананың жайлы жүрісімен тербеліп, үйкітап кеткенін де байқамай қалды. Тек сол кездеға Нәбия Төреканға қарап, қисая құлагына сыйырлады:

— Тұқымың жайылғыр! Бала-шағаны еңіретіп, ақыр мұратына жеттің бе?

Төрекан мұртынан бір мырс етті.

Төлеміс өзін біреулер жұлқылап, түр-түрлап жатқанға оянып кетсе, әлі тұн екен. Бірақ шаналар үлкен бір үйдің жанына келіп тұрыпты. Бұл орта жолдағы Сагидың үйі бол шықты. Олар әлдеқашаш дайындалып қойған екен, со жерден тездестіп бір шай ішіп, ет жеп, әрі қарай жүріп кетті. Бұлардың бәрі үйқы қысып жүрген Төлемістің есіне тұс сияқтыға асер қалдырған. Таң бозара берген мезгілде екі шана «Қайыңды» колхозының оргалығына жетті де, маңайдағы ең үлкен, сәнді үйдің жанына тоқтады. Бұл Төреханның үйі. Ауыл да осыны күтіп тұрган екен, той басталып кетті. Үйге біреулер кіріп, біреулер шығуда. Ақ бауырсақтан, шекертөттіден шашу шашылуда. Төлеміс шешесінін қасында біраз отырып, іші пысқасын далага шығуга бетtedі. Оны пеш артында біраз әйелдер үстап алып, айналдыра бастады.

— Енді сенің әкең кім болады, білесің бе? — деді біреуі сыйсында. Сосын, бала жауап берे қоймагансын: — Әкең сенің Төрекан болады, әке де, сыйла, — деді. Сол кезде Төлемістің қасына бір бала жетіп келді.

— Оу! — деді келген бойда ол иығынан тартып. — Жұр, хан ойнайық, менде асық, көп!

Кіші бөлмелердің біріне барып, бір дорба әртүрлі бояуга боялған асықтарды киіз үстіне төгіп салды әлгі бала. Өзін таныстырып жұр. Аты Жұбанияз екен. Төреканның екінші баласы.

Жұбанияз зан ойнағыш болып шықты. Әп-сәтке де апармай-ақ Төлемісті үтып ала берді. Ойнап болғаннан кейін ол:

— Мә, осы дорба асықты сен ал, саған бергенім! — дегенде, Төлеміс шын қуанып кетті. Содан кейін екеуі далаға шығып, зырганак тебуге жөнелді. Үй жанында төбе бар екен. Содан бір топ бала зырганап ойнап жұр. Төлеміс те ойынға қосылды. Көп баланың ішіне түскесін, аздап мақтанып та кетті білем:

— Менің әкем председатель! — деп таудан қайта-қайта до-малап, бір-екі сағатқа жеткізбей-ақ үстіндегі күртесінің дал-дулын шығарды. Қурте шалбар да тесілді, құлақшының бір құлағы дыр айрылды. Үйге келгендеге, Нәбия Төлемістің түрін көріп шошып кетті. Бірақ топ адам отыргасын, ештеңе деп үрса алмаған болу керек, тек:

— Қарағым-ау, саған не болған! — деді де қойды. Бұжолы Төлеміс ең болмаса бір-екі рет шапалақпен салып жібереді ғой деп еді, онысы болмай шықты.

Ертеңінде Төлеміс мектепке барды. Екінші класта оқитын. Үйден аттанаарда Төрекан баланың жанына келіп:

— Төлемісжан, сен Мендиғалиев болып жазылсайшы, — деді.

Төлеміс үндеген жоқ. Тек мектепке келіп, оқытушы оны түрегелгізіп, фамилиясын сұраганда:

— Мендиғалиев, — деді күбірлеп.

Оқытушы:

— Сен әкене айт! Өзіңің бұрынғы фамилияң алда керек болады. Өскесін қайта өзгерту қын. Айт солай деп. Мүмкін, рұқсат етер, — деді де, отыргызып қойды. Бірақ Төлеміс оны жаңа әкесіне айта қоймады, осы күннен бастап ол Мендиғалиев болып кетті.

* * *

Бір жарым жылдан кейін «Қайынды» колхозының орталығындағы төрт жылдық мектепті өте жақсы бітірген Толемісті, Ақшатаудағы балалар үйінде аспаз болып істейтін Төреканның жақын тумасы бар екен, соның үйіне жіберді. Оның да қолында бір баласы бар, күйеуі өскерге кеткен әйел

екен. Колхозшы Оразғали және бір өйел, Төлеміс үшеуі арбага мініп алып, азықтыққа алған екі қап тарыны тиеп, жолға түсіп жүріп кетті. Төлеміс жолшыбай таныс емес белдерге, жыра-сайларға, жер бедеріне, кездесік құстарға қарап қунді өткізуде. Ыңылдалап өлең айтқысы келеді, бірақ онысы келісетін емес. Баяғы туып-өскен жері, агалары мен Қалдыгараны ойлайды. Аққүшігін ойлайды. Мектептес, ойындастарын ойлайды. Белгісіз, жұмбак әкесін ойлайды. Қазір осы үлкен жолдың үстінде кездесе кетіп:

— Мениң баламды қайда алып бара жатырсындар! Қайтадан тарт Саркемерге! Біздің ауыл сонда! — деп айқайлад, үрсып, арбаны кейін қайтарса деп ойлайды. Осындай тәтті қиялмен ол аудан орталығы Ойылға қалай кіргенін де білмей қалды.

Ойыл балалға быжынаған қала сияқты болып көрінді. Сонда қонып шығуға үйгарған Оразғали өгіз арбаны туарып, танысының үйіне кірді. Төлеміс жаңа келген жерді қызықтап, кошеге шықты. Бір жағынан, алысқа үзап кетуге тәуекелі де жоқ. Үлкен балалар сабап кете ме деп корқады. Мына бір жерде «асхана» деген жазу түр. Қасында дүкен. Дүкен ішіне кіріп, біраз жүрді. Сосын далала шықты. Көшедегі телеграф бағандары ызылдалап түр екен, соған құлағын тосып, белгісіз тілді біраз тындаады. Қайтып келсе, Оразғалилар шай ішіп отыр екен.

Ертеңіне таңертенсін жүріп кетті. Өлі жер салқын екен. Жақындалап қалған сентябрьдің сыйы ма, белгісіз. Біраз жүргенін кейін алдан өзен кездесе кетті. Өгіздер суга ауыздарын батыра, мойындарын былғалактатып, жүріп ішіп келе жатқанда, бірінің мойыннан қамытты шығып кетті. Арба тұрып қалды. Судың сұықтығынан болу керек, Оразғали мен өйел түскісі келмеді. Сосын Төлеміс секіріп түсті де, өгізді қамытка жақындалатып, жанауызын салды. Су зәрдей екен. Шекесінен бір-ақ шықты. Оразғали қасындағы өйеліне:

— Бұл бала түбінде адам болады,— деп жатыр.

Бұлар балалар үйі орналасқан жер — Ақшатауға келіп жеткенде, қозғе алдымен үлкен екі катарапты екі үй түсті. Осындағы ең қорамды үйлер де осылар ғана екен. Бұл — балалар үйі мен соның мектебі десті арбадағылар. Арба кішкентайлау келген үйдің жаңына келіп тоқтады. Үйден жас шамасы отыздардағы өйел шығып, бұларды жылы жүзбен қарсы алды. Төлеміске және бір жақсы болғаны — өзімен қатар Хамит дейтін баласы бар екен. Танысып, ойнап, біраз көтеріліп қалды. Ертеңіне Оразғали кетіп қалды. Төлеміс балар үйіне қарай баруға батпады. Ондағылардың көбі тентек, шеттен келген балаларды сабайды дейтін сөздер естіген. Шынында да, балалар үйінде тәрбиеленушілер үйден қатынайтындарды жек

көретін. Себебі, олардың ата-аналары бар, үйі-күйі бар дейтін. Өздерінің көбі әкесіз я шешесіз өскесін, олардың ыстық құшағы мен мейірімін көрмегесін, құндегендей де пигылдары болатын. Мінеки, сондай жайдың бірі Төлемістің басына да келді. Сабактың алғаш басталар күні – дәл бірінші сентябрьде ол сөмкесін қолына ұстап, балалар үйінің мектебіне келе жатқан. Бір мезгілде мектепке тақала бергенде, қайдан шыққаны белгісіз, бір топ бала келіп, Төлеміске жабыла кетті.

Жұдышықтар мен тепкі де болып жатыр. Бір мезгілде әлгілердің бірі:

– Атанды! – деп айқайладап жіберуі мұң екен, топ бала дүркіреп қаша жөнелді. Бір жағынан мұғалім келе жатыр екен, жылап түрған мұның қасына келіп, кім үрган деп сұрап жатыр. Үстінің шаның қағып, класқа алып кірді. Бірақ Төлеміс кімнің үрганын білмейтін еді, керек десе, бірсүйін де беті-әлпетін есіне сактамапты.

Сөйтіп, оқу қундері өте берді. Бірақ Толеміс көпке дейін балар үйінде тәрбиеленетіндермен жақсы тіл таба алмады. Олар көптігін пайдаланып, мұны ұрып кете беретін болды. Бір рет үрган балаларды оқытушысына айтып еді, сол күні кешкісін тағы сілейтіп кетті. Сонын көрген-білгенін, төбелесін ешкімге тіс жарып айтпайтын күйге шықты. Бірақ енді балалар мұның да әкесінің жоқ екенін біліп, мұсіркеуге кірісті.

– Стройся! – деген команда саңқ ете қалды. Ағай келіп қалған екен! Бәрі де дүрліге орындарына жүгірді. Олардың ішінде Төлеміс пен әлгі бала да араласа-мараласа орындарына өрең жетіп отырды. Мұғалім төбелестің шыны мәнін білмеді ме әлде біле тұrsa да ештеңе дегісі келмелі ме, әуелі тіс жарып ештеңе айтқан жоқ. Балаларды түгендеді. Не сабак берілгенін сұрады. Бүгінгі сабактың тақырыбын айтты. Осыларды бітіргеннен кейін гана екі төбелесушін түрегелтіп, кім бастады деп сұрады. Бұл кезде олар бет-ауыздарын сұртініп, ептең қалыпқа келіп алған еді, ешқайсысы ләм-мим деп тіл қатпады.

Төлеміс осыдан кейін әлгі баламен жандай дос болып кетті. Балалар үйіндегілер де енді Төлемісті коллективінің сенімді бір мүшесі деп санады.

Бірақ осы коллектив қатарына қосылу жағы ойдағыдай өткенмен, Төлемістің сабагы және күйі бұл кездे төмендеп бара жатыр еді. Бұрын ылғи беске оқытын бала қазір үш пен төрттен жазбай қалды. Ара-арасында екілік те алып тастаған кездері болды. Күйі нашарлайтын себебі, баяғы өзін алып келген Оразғалидың тастап кеткен екі қап тарысы бітті де, енді өзі Айшаның үйіне тұсқен масыл болды. Күйеуі армияға кетіп, хабарсыз қалған осы әйелдің де барлық жұрт сияқ-

ты соғыстан кейінгі жылдарда тұрмыс халі ауыр еді. Соңдық-тан артық бір қасық, мейлі кішкентай қасық болсын, оның жанына ауыр батты. Соның салдарынан қыстың бір күні Төлемісті үйден қызып шықты.

— Бар, ауылыңа бар. Әкең әкеліп берем деген төрт қаптарысы әлі жоқ. Мен сені асырай алмаймын,— деп тұра айтқан. Баласы Хамитпен қатты дос бола тұrsa да, ол да жаутаңдап қарағаны болмаса, шешесінің бетіне келе алмады. Үйден шыға жәнелген Төлеміс аязды далада қайда барапын білмей, жылап-жылап, жасын тауыскан соң, көрші татар кемпірдің үйіне барды. Кемпір екі күндей үйінде ұстал, тамак беріп мұсіркеді. Төлеміс үшінші күні енді окуы құрысын, ауылға қайтам деп жатқанда, Хамит кенет жүгіріп келді де:

— Мамам шақырып жатыр! — деді. Келсе, үйге Оразғали келген екен. Төрт қап тары алып келіпті. Енді Айшаның да жүзі жылы. Төлемісті Оразғалиға мақтап жатыр:

— Сабакты жаман оқымайды. Барды осының аузына тосамыз. Үйдегі жалғыз кереуетке осы жатады.

Төлеміс үндемей, төмен қарап отыра берді. Шынында да, сол күні Төлеміске төсек кереуетке салынды.

* * *

Арада үш жыл отіп кетті. Төлеміс жетінші класты бітірді. Жай бітірген жоқ, кластың алды болып, ылғи «беспен» бітірді. Төрекан мен Нәбия: «Сегізінші класқа бермей-ақ қояйық, тезірек адам болсын, педучилищеге берелік», — деп келіскең екен, оған Төлеміс те қарсылық білдіре қойған жоқ. Августың аяғында қалтасына екі жұз сом салып, оку басталардың дәл алдында оны аттандырды. Жетіжылдықты өте жақсы бітіргендіктен, оған сынақ жоқ еді. Тек кетерде шешесі:

— Құлыным-ай, күніңің кебі далада өтетін болды-ау! — деп көзіне жас алып, мандайынан құшырлана сүйді.

Қала Төлеміске үлкен шытырман болып көрінді. Қаптаған машина. Тар көшелер. Ылғи танымайтын жат адамдар. Дүкендері көп екен. Қызыға-қызыға азғантай ақшасына әр нәрселер және оқулықтар алып, тез-ақ бітіріп қойды. Күнде сабактан қайткан соң жатақханаға келіп алып: «Ақшам бітіп қалды, тез ақша салындар», — деп хатты салатын да жататын болды. Бірақ, не себепті екені белгісіз, ақша келе қоймады. «Әлде хаттарым жетпей жүр ме екен, әлде ақша болмай жатыр ма екен?» — деп мұның да басы дал болды. Әрі десе, паспорты жоқ екен, соны алууды ұмытыпты. Бір күні, бұл, шамасы, сабак басталған соң он бес шақты құннен кейін болу керек, оқытушы Төлемістің үш сабакты бір дәптерге жазғанын байқап қалып:

— Түрегел! Неге тентектік жасайсың? Сабақты неге ма-
закқа айналдырасың?! Оқығың келмесе, оныңды айт! — деді
даусынан ызгар шашып.

Төлеміс шыдай алмай, жылап жіберді де, бөлмеден ата
жөнелді. Қасындағы жолдастары мұғалімге оның ең аяғы
дәптер сатып алуға ақшасы қалмаганын айтып жатыр. Төлеміс
сол жылауымен оқу ісінің менгерушісіне келді. Ол Жалау
Лепесов деген оқытушы еді, жылап тұрып айтқан сөзіне
түсінбеді. Қасында тұрган оқытушылардың бірінен не айт-
канын түсіндірп беруді сұрады.

— Ақшам бітіп қалды. Ауылға барып келейін деп едім.
Паспорт және тары алып қайтуға рұқсат етінізші, ағай!

Оқытушы аздап жымып тұрып:
— Рұксат! Он бес құнгеле. Барып, паспортың мен тарыңды
алып келе гой! — деді.

Төлемістің қуанышының шегі болмады. Арада аз-ақ құн
өтсе де, сағынып қалған ауылына барытынына қуанды. Соның
ертеңін-ақ Ойыл жақ бағытқа бара жатқан машинаның біріне
сұрап мініп, аулына тартып кетті. Бірақ машина ауылдың
үстімен оттейді екен. Оттыз бес шақырымдай жер бұру. Апа-
рып тастайын десе, жол құмдақ, машина өте алмайды. Амал
жоқ, үәделі жерге жеткенде түсуге тұра келді.

Бұл кешкі сағат жетінің шамасы болатын. Құн төмен-
деп барады. Төлеміс екі өкпесін қолына алып, құмдақ жер-
мен емпендер келеді. Анда-санда жүрісін сәл азайтып, дे-
малып алады да, қайта желіске басады. Ел де жоқ скен, тек
кешкі қарай, күп батар кезде бір киіз үйді көрді. Бұл шо-
панның үйі бол шықты. Иште бір кемпір ғана бар скен, ол
Төлеміске айран берді. О жерге көп айналмастан, әрі жүріп
кеткен ол енді қорқуға айналды. Себебі, маңайының бәрі
төбе-төбе құм, іңір түсіп, қаранғы болып кетті, қасқыр-
масқырлар жүруі мүмкін. Оның үстіне, құм аяқтан тар-
тып, жүрісті өндіретін емес. Анда-санда аяғына тікенек те
қадалып қалады. Кейде алыстан, кейде жақыннан аңының
ба, құстың ба, белгісіз дауыстары естіліп кетеді. Кейде
көзінің алдынан әлсіз от жарығы я бір үшқын елестеген-
дей болады. Бұлары ештеңе емес-ау, ендігі бір қорқып келе
жатқан жері — Ақтогай. Жасында балалар жәнс кейбір
Үлкендер де осы иесіз тогайда шайтандар бар дейтін. Тогай
дегені — ертеден қалған екі-үш үйдің сидиган қабырғалала-
ры. Ол және қамысты, құрақты Қайыңды өзенінің дәл
өткелінің аузына төніп тұр.

Мана бір өзірде шыққан ай енді жоғары өрлеп, жер бетін
бозартға бастады. Енді жер бетіне біткен бұта мен дөңес, дөңдер
бәрі біртіндең айқындалуда.

Таныс жер де жақындалп қалды. Белгे шыққанда анадай-дан ақ тогай көрінді. Өзі ақ кірпіштен салынып, сол себепті Ақтогай атанған ғой, әйтеуір, айлы тұнде сүйегі аппак болып, алыстан-ақ жарқ ете қалды. Үңірейген терезе орындары бейне қурап қалған қу бастағы көздің орындары үңірейіп, зәрені алып тұр. Маңайында өскен тал ма, ши ме, бірақ сол тогайдың маңына жиналып қалған макұлықтар я құбыжықтар сияқты. «Шәйт» деп дыбыс шықса, бәрі андалп, самсап, жалғыз балаға қарай тап берейін деп дайындалып қалғандай. Тек осының жақындей түсін күтіп, дем шығармай, қатып, сілейіп тұр!

Төлемістің жүргегі мұздалап, жолдан шығып, тогайдан қысстап бара жатқанын әуелі өзі де сезбей қалды. Алысырақтан айналып өткен дұрыс болар деп ойлады ол. Екі көзін тогайдан айырмай отырып, ол ақырында өзеннің жағасына ілінді. Судан бірдене шұрылдайды. Құс болар деді ол. Бірақ бұжерде өткел жоқ болатын, тайыз шығар, бірдеме қылып өтермін деп, тәусукелге бел байлап, шалбарын шешті де, көйлегін түріп, сылдырлатып алмайын дегендей, суға ақырын енді. Бірақ тайыз болар деп ойлап келе жатқан жері бірден шұңғыма болып кетті де, гүмп берді. Жан дәрменде әрі ұмытылған оның аяғы қайраңға ілікті. Кийімінде біразын су қылып алды.

«Уә!» деп демін алған ол солығын да баспастан, киймдерінде киместен, зырғи жүгіріп, жағадан, Ақтогайдан алыстай берді. Біраз жер шыққасын, енді қауіп артта қалды-ау деген кездеғана ол тоқтап, су киймдерін киіп алды. Өзеннің бұл жағында жер қатаңдау еді, атқа мінгендей күтіндалп, шаршашапын да ұмытып кетті. Сол бұлкілмен желіп отырып, ауылдың шетіне ілінгенде тұнгі сағат бірлердің шамасы болып қалып еді. Қазір толық ай тас тәбеге шығып алған, жер дүниенің бәрі керемет аппақ. Сүттей. Ауылдын әрбір үй, оның жанындағы мал, ат арбалар түгел ап-айқын көрінеді. Алғашқы көз тастағанда-ақ Төлемістің шалып қалғаны – өз үйінің терезесінен от сөнбеген екен: жүргегі құрғыр тәтті езіліп сала берді. Үйдің жанында қантарулы ат, екі аяқты арба. Біреу келген болар деп ойлады Төлеміс. Үй жанына жеткен ол, енді не де болса келдім ғой дегендей, кішкене демалып, со-лығын басып алайын деп, үй артына айналды...

«Үйдің жанында тұру қандай бақыт, таңертенге дейін осы жерге отыра берсем я үйықтасам, соның өзі де алыста, таныс емес жерде оқудан он есе артық бақыт қой», – деді балалық оймен. Сосын, тағы да терең бір дем ала, көкірегін кере тазартып, үйгес енді. Әкесі төр алдында шай ішіп отыр екен. Нәбия шай құюда. Екеуі де тұннің бір уағында ұн-тұнсіз, ың-шыңсиз, аруақтай кіріп келген Төлемісті көріп, шошып кетті.

Жағдай сұрасқаннан кейін ғана, шешесі оны құшағына алып, бетінен, мәндайынан сүйіп жатыр.

— Алда айналайын-ай, бірер күн күте тұрмаған екенсін, мен саған ақша салып, Ойылдан жаңа келіп отырган бойым еді! — деді өкесі.

— Келгениң жақсы болды, ештеге етпес. Қанша күнге рүқсат етті? — деді шешесі.

— Он бес күнге.

Қоймайсың ба?

— Қалмаймын гой. Эрі десе, паспорт алу керек. Бөтен балалар алып келген екен.

Үшеуі отырып, өткен-кеткеннен әңгіме қозғап, көпке дейін шай ішті.

Ертеңіне Төлеміс өкесімен екеуі әлгі екі аяқты ат арбаға мініп, Ойылға қайта тартты. Онда бір-екі күн болып, паспорт алды. Ауылға оралып келсе, Нәбия ақ тарыны қайнатып, қуырып, көп қылып түйіп қойған скен. Асылы, Нәбия тарыға шебер еді. Жұрт Нәбия қайнатып, қуырган тарыны, «Нәбияның тарысын айтсайшы» деп, аузынан тастамайтын.

Төлеміс әлде де ауылда бір жетідей болып, Жұбаниязben ойнап (бұл ол кезде сегізінші класс оқитын), таныс балаларымен кездесіп, бой көтеріп қалды. Кетерде ақ тарыны арбаға салып, және ақша алып, кейбір оқулық, дәптерлерін де түгендеп, Ақтөбеге қайта аттанғанда, төбесі көкке бір жеткендей болып қалып еді.

Қалаға, жатақханаға келгенде, өзімен бірге жататын Жандай дейтін баламен әбден достасып алды. Кайда барса да екеуі бір жүретін. Сабакты бірігіп дайындастын, бар сырларын біріне айтысатын.

Он алтыға жеткен бала жігіттің енді қыздарға да көзі түсебастады. Бір күні училищеден, сабактан шығып келе жатқанда, өзі сияқты оқуға осы жылы түскен, бірақ бөтен топта оқитын Шарагүл дейтін қызбен кездесіп, екеуі жатақханаға дейін бірге барды. Содан кейін де әлгі қызбен жиі кездесіп тұратын болды. Жатақханада сабак дайындаудан қолы босап кетсе, Төлеміс коридорға шығып, көзімен әлгі қызды іздейтін. Кейде екеуі киноға да бара қоятын. Бірақ Төлеміс көбінесе үндемейтін. Амал жоқ, сол себепті қыз көбірек сойлейтін. Жолдастары да бір жағынан мазақтауды шығарды. Мазақтаганда да, артық айтып жатқан ештеңелері жоқ, тек сен пәленшемен доссың дейді, ал Төлеміс қызарактап: «Жоқ, жоқ, өншейін», — деп бағады. Бұрын ешбір қызбен достасып, бірге жүріп көрмеген жас жігітке осы сөздердің өзі шаянның шақындары болды.

Бір күні кешкісін әлгі қыз жатақхананың есігінің алдын-дағы ағашқа сүйеніп кітап оқып түр екен, Төлеміс оған жа-қынданап келіп:

- Не оқып тұрың? — деді.
- Орыс тілі ғой. Ертең сұрайтын шығар деп оқып тұрмын.

Көптен сұраған жоқ еді, — деді құлімсіреп қыз.

- Енді қанша оқисың?
- Негұлуға?
- Жай... Өншейін... Қыдырасың ба дейін деп едім.
- Кітабымды тастап шығайын ба?
- Қазір ме? Жоқ, қазір тапа-талтұс кой. Журттың бәрі коріп түр. Кішкенеден кейін, ымырт болсын.

Қыз қасын керді де, үндеген жоқ. Төлеміс жайлап ысы-рылып, анда-санда көзінің қысымын терезелерге, есік алды-на қарап қойып, ішке кіріп кетті.

Арада бір сағаттай өтіп, ымырт түскенде Төлеміс даалаға қайта шықса, қыз баяғы жерінде әлі түр екен. Тіпті кітабы да Қолында. Оны қекірегіне қысып алған.

— Әлі оқып тұрың ба? Қап-қаранды ғой. Жазу көрін-бейді ғой.

- Жоқ.
- Енді кітабыңмен неғып тұрсың?
- Ойланып...
- Нені?
- Жаңағы сенің айтқаныңды...

Төлеміс үндемеді. Тек көшеге қарай жүре берді. Қыз кітабын тастамай-ақ ерді.

Екеуі жүріп келеді. Бірнеше үйлердің жанынан отті. Паркке жетті. Бірак оған кірген жоқ, көш бойлап жүре берді. Кенет Толеміс қаранды қөшелердің біріне бұрылды да, үлкен қысық өсken бір ағаштың түбіне келіп тұрды.

— Шарагұл!

Қыз үндеген жоқ. Төмен қарап қалды. Кітабын қолтығынан алып, қеудесіне басты да, аяғымен жерді шимайлап тұра берді.

- Шарагұл! — деді Төлеміс екінші рет.
- Иә... — Қыз дауысы өте жай шықты.
- Біз осы... нетсек қайтеді... — деп Төлеміс, әрі қарай айта алмай, қысылып қалды.

Қызда әлі үн жоқ. Төлеміс әлгі сөздерден кейін аузына бірдене тұрып қалғандай ештеңе айта алатын емес, үнсіз қалыпты. Қаранды қөшени ақ жарыққа кенелтіп, бір машина жүріп отті. Содан кейін әлгі тыныштық қайта орнады. Ақырында Төлеміс:

— Біз осы... екеуміз... нетсек... қойсақ қайтеді... Балалар тыныштық беретін емес! — деді қысылып-қымтырылып.

Бірақ даусында мұнның ба, жалыныштың ба бір үшқыны жатқан сияқты.

Кыз сілейіп қалғандай, я үн, я дыбыс жоқ. Тек кенеттөн кеудесіне қысқан кітабы жерге беттері ашыла-машыла салдырып құлап түсті. Бірақ онысина да қараған жоқ. Төлеміс еңкейіп кітапты алды да, қимылсыз тұрган қызға беруге бата алмай, өзі үстап тұрып қалды. Енді қыз сойледі. Үнінде ыза ма немесе құйніш пе, әйтеуір, бір кекті жұмбақ жатқандай. Бірақ қинала сөйледі:

— Мен сені... нетіп жүрген жоқпын... Қоймайтындей не істеппіз... — деді. Содан соң жайлап бұрылып жүре берді.

— Кітабыңды... — деп еді Төлеміс, бірақ қыз оған қараған жоқ, қараңғы көшениң бұрылысынан айналып, көзден тасаланды. Төлеміс бөтен көшелермен жатақханаға келді. Жолдастары сабак оқып жатыр екен:

— Енді мені Шарагұлмен бірге ешуақытта да көрмейсіндер!— деді ацы мақтанышпен. Жолдастары мұнның сөзіне елең ете қойған жоқ, «көрерміз» дегендей, сабактарын оқи берді. Қыздың кітабын Төлеміс ертеңіне оның дос қызына апарып берді.

Бұл Төлемісті біраз ойландырды. «Дұрыс істедім бе өлде кате ме, жолдастарымның айтқаны дұрыс па еді өлде жүректің бұрымен кету керек пе еді», — сол арасын білмей, дал болып біраз жүрді. Қейін өлгі қызды училищеде, жатақханада көргенде, қашып жүретін болды. Өзінін сол түні айтқан сөздерінен үлады. Енді байқаса, ол да жақсы көретін еді, содан айрылып қалғанына өкінеді.

* * *

Төлеміс қазір үшінші курста оқып жүр. Жақсы оқитын болып алды. Кластың да озығы. Жыл сайын жазда ауылға барып, демалып қайтады. Балық аулап, суға түседі, атқа мініп, достарымен жарысады. Енді міне, он сегізге келіп, тым-тәуір азamat болып қалды. Окудың да бітуіне коп емес.

Бір күні шаш алдырайын деп қаланың ортасындағы базарға келе жатқанда, ол өзінің туған ауылы Саркемерде бухгалтер боп істейтін кісіні кездестірді. Ол бір жұмыспен келген екен, Төлемісті көргенде тәбесі көкке жеткендей қуанды:

— Айналайын, енді болмаса, мектебіңе ізделп бараійын деп келе жатыр едім. Бақытым бар екен, жақсы кездестің!

— Ие, ауыл аман ба?

— Аман болғанда қандай! Мұздай қара көк. Саған айтатын үлкен жақалық бар.

— Ие?

Төлеміс сол жақтан тумалары азық я ақша беріп жіберген шығар деп ойлап тұр. Қалдыгара мен Танау осыдан бірнеше жыл бұрын Орынбор жаққа көшіп кетсе де, жақын-жыңғыз біраз тумалары, оның ішінде әкесінің туған аласы Ақбала және қарындасты Мақпал, солардың семьясы бар еді.

— Әкең тірі екен, қарагым! Әкең тірі болып шықты! Өзінен хат алдық.

Төлемістің тұла бойы қалтырап, қалшылдаپ кетті:

— Шын айтып тұрсың ба, ағаке!

— Шын, қарагым, шын болғанда қандай! Бізге, басқармата өзінен хат келді. Нәбияны, сені, інілерін сұрапты. Қайда деп. Өзі біржолата ағарылыпты. Сотталуы қате көрінеді. Жақында ауылға қайтпақ. Қыыр Шығыста екен! — деп бухгалтер бүкіл жаңалықты асығып-аптығып айтып шықты.

Енді Төлеміс қасындағы тұрған адамнан үялмай еніреп қоя берді дс, ес жок, тұс жок, жатақханаға қарай жүгіре жөнелді.

— Токта, тоқта! — деп айқайлады артынан бухгалтер.— Мына адресін ала кет. Хат жаз.

Төлеміс жүгіріп қайта келгенде ғана әрен есіне келгендей болды.

— Ағаке! Жүріңіз! Менімен бірге болыңыз. Шүйіншіңіз бар!

— Ойбай, айналайын-ай, сенен не шүйінші дәметейін, бірақ қолым босамай тұр. Қалаға ауру адам алып келіп едім, соны корсету керек. Рахмет. Ал енді мынау адресі. Біздер де куанып жатырмыз. Бүкіл Саркемер куанышта. Тумаларың да жас тегіп алды. Сосын бәріміз жаздық. Нәбияның, сенің, інілерінің жағдайын айтып. Өзің де жазарсын.

Төлеміс адрес жазылған бір жапырақ қағазды ыссы шоктан кем еместей көріп, қөкірігінे қатты қысқан бойы жатақханаға жеткенше жүгірді. Оны осы кезде бірінші қарсы алған да Жандай еди. Ол әуеслі Төлемістің түрін көріп шошып кетті де, түсінгесін қуана құттықтады. Бөтен жолдастары да келіп, қаумаласып, құттықтап жатыр. Жауап жазу үшін қалам, үш бет қағаз да келіп қалды. Столдың үсті сыптырылып, ак қағаз төселип, бір топ жас жігіттер дабырласып, отырысып келіп қалды. Әкесінің сауаты жоғын Төлеміс еститін, сондыктан жолдастары оқып берер деп, орысша жазуға келісілді. Отырғандардың біразы орысшаға шорқақ болып шықты. Сосын көрші бөлмеден Қыдырбек дейтін орыс ауданында өскен бала шақыртылып, бәрі хат жазуға кірісті.

— Қымбатты, әке! — деп бастайық деді Жандай.

— Жақсы! — деді Төлеміс.

Әрі қарай қаумаласып отырып мынадай хат жазып шықты:

«Кымбатты әке!

Бүгін сіздің хабарыңызды естіп, қуанышымды қайда сыйғызарга білмей отырмын. Адресіңізді, келген хатыңызды туган аулымның бухгалтері айтты. Содан келген бойда осы хатты жазып отырмын. Мен қазір Ақтөбе педагогикалық училищесінде, шіншіл курсында оқымын. Адресіміз: Коммунист көшесі, 7-үй. Жатақханамыздың адресі: Жамбыл көшесі, 36.

Нәбия апам қүйеуде, Қалдыгара мен Танау Орынбор облысында, семьяларымен. Сонда жұмыс істеп жастыр. Өзім оқуды осы жаз емес, келесі жазда бітірем. Бөтен не айтайды.

Әке! Қашан келесіз? Суретіңізді салып жіберіңіз. Мен осы хатпен осыдан жарты жыл бұрын түскен суретімді салып отырмын. Кейін жақсылап түсіп, тагы салып жіберемін.

Әке! Келетін уақытыңды айттып, тез хат сал. Біз бүкіл жатақхана балалары болып күтіп аламыз. Тек тездемін кел.

Сәлеммен балаң Төлеміс!»

Осы хатты жазып болғаннан кейін, конверттің аузын желімдеп, маркаларын көбейтіп басып, почтага апарып салды.

Енді хат күту күндері басталды. Бірақ алыс жер ғой, біразга дейін хат келмеді. Бір күні Төлеміске 100 сом ақшага қағаз кеп түр екен, бұрын мұндан ақшада алып көрмеген ол Жандайды ертіп, қалтасына паспортын салып, почтага жонелді. Кімнен келгенін де, не үшін жіберілгенін де білмеді. Почтадағы әйел ақшаны қолына санап беріп, қайдан келгенін айтты. Әкесінен екен. Сол ақша салған қағазда аз сөзбен болса да сөлем айттып, саулығын сұрапты. Бұл Төлеміске әкесінен жеткен алғашқы сөздер, алғашқы хабар, тіршілік белгісі еді.

Екеуі почтадан шығып, енді қайда барапын, не істерін білмеді. Төлемістің ойына келгені – арақ ішу болды. Бұрын үлкендердің осындай жағдайда арақ іше салатынын білетін. Дүкенге кіріп, бір жартылых ақ, арақты көрсетпей орап алды да, қайтадан көшеге шықты.

– Енді қайда барапыз? – деді Төлеміс.

– Мына жер қаланың шеті ғой. Сай, аржағы қалың ағаш. Сонда барайык. Көріп қалар.

– Кеттік, ендеши.

Кішкене жүргеннен кейін олар қаланың шетіне шықты. Сайға түсіп, ағаштардың арасына кірді.

Екеуі бір қалтарыс жерге отырды да, бөтелкенің аузын ашты. Енді байқаса, ішетін ыдысы, жейтін тағамы да жоқ екен. Қайтып баруға алыс болатын болды да, осылай бөтелкенің аузынан ішуге үйгарды.

– Тәттірек болады! – деді Жандай.

- Мә, іш, — деді Төлеміс.
- Не үшін ішеміз?
- Қайдан білейін.
- Жұрт ішкенде міндетті түрде бірдеңе айтып, бердемеге арнап ішеді. Былай ішуге болмайды дейді.
- Онда бірдемеге арнап ішейік.
- Сенің әкеңе арнап ішейік.
- Сойтсек, сөйтейік.
- Онда алдымен сен ішсейші. Қанша айтқанмен, әке сенікі ғой.
- Алдымен сен ішсейші. Бәрібір емес пе!
- Екеуінің де іше алмай, жүрексініп отырганы белгілі болды.
- Ал енді іш. Әуелі, ботелкенің аузынан ішу қын болса, бір үртта да кой.
- Неге? Қорқатындағы ештеңе жоқ қой. Біздегі Ауғанбай менен бір жас кіші болса да, аракты ішे берем дейді. Әкесі үйретіп тастаған. Менің одан нем кем! — деп мақтанып қалды Жандай. Сосын шынының аузын тақап, бірнеше рет жұтып жіберді. Көзінен жас көрінді. Беті де тыржып кетті. Бірақ:
- Түү, ашы екен. Дегенмен, ішуге болады! — деді сыр бермегенсіп.
- Ендігі кезек Төлемістікі еді. Ол да бірнеше рет жұтып жіберді. Бала жігіттер, біраздан кейін арақ буындарына түсті ме, әңгімені де, ішуді де көбейтті. Содан екеуі де мас болды. Тек әйтеуір сыр білдірмегенсіп, аяқтарын шақ басып, жатақханаға беттеді. Жатақханаға көздері қызыарып жеткен екеуі сол бойда кереуетке құлады да, таңертең бір-ақ түрді. Екеуінің қарындары ашып қалыпты.
- Ыссы борщ ішпесе, болмас, — деді Төлеміс. Екеуі жұнып, кийніп алды да, асханага барып тамақтанып, одан қала шетіндегі базарға аттанды. Кешегі ақшаға Төлемістің костюм алғысы келіп жұр. Базарда жарты сағаттың ішінде-ақ бір қара шевиот костюмды тауып, сұраған ақшасын беріп, қайтып келді. Кіп қарап еді, шап-шақ екен. Балағы кең, далиып жатыр.
- Тамаша! — деді Жандай. — Шалбардың балағы бәтеңкенің басына жетіп тұрса, нағыз мода сол болады. Өзі де солай екен.
- Төлеміс те осындай жақсы костюмнің табылғанына қаты куанды. Осыдан кейінгі күндері сабаққа барғанда да іштей мақтанып жүрді ол. Шынын айтқанда, балалар да көпке дейін оның костюміне қызығып болды. Костюмді киіп, шашты алдырып, жақсылап суретке түсіп, онысын хатқа қосып әкесіне салып жіберді.
- Енді әкесінен де хат жиі келіп тұратын болды. Ал ақша деген одан да жиі жететін. Шалпық хаттарында өзінің жазықсыз екенін, ағарылғанын, енді жақын арада қайтатынын ай-

тып жазатын. Шалпықтың хабарын ауыл да түгел естіген. Нәбия, Төреканға да жетіпті. Бірақ Төлеміс одан бері шешесін көрген жоқ. Быыл жазда барғанда болмаса.

Оған да бір-екі ай қалды ғой. Оқу біткенше барып қалармын деген өкесі. Осында келсе, тіпті жақсы. Елге бірге барастын. Бірақ сынақ күндері жетті, ол да етті. Өке келмеді. Сонын Төлеміс оқу біткесін қарап жатсын ба, ауылына кетті. Ең алдымен оны көрген шешесі баласының маңдайынан, бетінен сүйіп:

— Өкен келетін болыпты ғой, қарағым, бақытты екенсін! — деді. Төрекан ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ сол ұнсіз көзқарастың, анда-санда бірдене айтайын деп օқталып барып, айтпай, бүтіп қалудың аржағында үлкен толқыныс бар еді.

Төлеміс енді ештеңе болмағандай-ак, жаздың тамаша күндерін өткізіп, ойынын ойнап, балық аулап, қуанышты көпілмен жүріп жатты.

Бір күні түске жақын қармағына қапқан бір топ ұсақ балығын жіпке тізіп, күн ысып кеткесін, үйге келе жатса, есік алдында бір кемпір отыр екен. Ол Төлемісті көрген бойда-ак кішкентай баладай маңдайынан сипап, бетінен сүйіді.

— Қарағым-ау, ауылды ұмыттың ба? — деп жылады. — Саркемерге келуді қойдың ғой.

— Білем ғой, — деп күмілжіді Төлеміс. Нәбия үндемейді, тек күйбендей береді. Төрекан үйде жоқ-ты. Бірақ анасының баласына бірдене айтқысы келетін сыңайы бар сияқты, оған батылы да бармай жүргендей. Кайта-қайта әлгі кемпірден ауылдың жағдайын сүрай береді. Ақырында, бір мезгілде, шыдай алмады білем, баласына тіктеп қарап:

— Өкен келіпті. Ауылға бармайсың ба? — деді.

Төлемістің жүргі ойнап кетті. Жұзі бал-бул жанып, не айтарын, не дерін білмей, ұнсіз қалса да, шырақтай жанған көздері көп нәрсөні аңғартып-ак түр еді. Шешесінін де көзінде жас түр екен. Бірақ ол, бір жағынан, қуаныш болса, екінші жағынан, күйініш, қайы жасы сияқты. Төлемістен көзін алар емес. «Қош бол енді, құлыным! Менің құшагымнан ұшып бара жатырсың ба? Енді сенен айрылым да? Баяғыда өкенің інілерінен тартып алғандай қылып алып келіп едім, асырап-бағып өсіріп едім, енді үяңа қайта ұшып бара жатырсың ба? Мені тастап бара жатырсың ба?» деген ойлар жазулы түр еді ана көзінде. Соны Төлеміс түсініп қалды. Сол жазуды көпілмен оқыды бала. Қенеттен кслген таудай қуаныш сондай қайғы да, сондай жара да алып жеткендей. Мүмкін, ана осы кезде ертерек күйеуге шығып кеткенін ойлап отыр ма екен, енді не бетіммен көрем оны деп отыр ма екен, өлде өлді деп хабар айтып келген адамды іштей қарғап отыр ма екен,

Әлде бағып-қаққан баласының мұны тастап жөнелейін деп отырғанына назалануда ма, әйтеуір, көзінен жас енді бүршактап ағуда. Жас жігіттің көкіргін кернеген осындай бүлдір сезім үстінде кемпірдің:

— Мен сендерді Саркемерге тойға шақыра келдім. Екеуінді де. Нәбия, сені де, Төлеміс, сені де... — деген сөздері естіледі. Бейне екеуіне де тұман арасынан жеткен сөздердей өсер етті бұл.

Бірақ жауап болмады. Ана мен бала екеуі де жерге қарап отыра берді. Кемпір ешқандай жауап ала алмады. Сосын ол тамыр-тамыр жіцишке қолдарымен бетін бір сипап алды да:

— Ия-я... — деп, ақырын орнынан қозғалды. — Қой, мен неғып отырмын, кетейін.

Нәбия тағы үндемеді.

Кемпір сүйретіліп шығып кетті. Нәбия жылай берді, жылай берді.

— Қойши, апа, — деді Төлеміс. Бірақ анасы бұған қараған да жоқ.

Төлеміс жайлап ысырылып далаға шықты. Енді ол не істерін білмей жүр. Кемпір ат арбамен келген екен. Ол аулақта. Ат айдаушы бала жүрге дайын отыр. Кемпір сол арбаға жақындаپ қалыпты. Төлеміс енді шыдап тұра алмады. Жүгіріп кемпірдің қасына жетті. Оны арбаға сүйемелден мінгізіп жатып:

— Эже, мен бір аптадан кейін Ақтөбеге барам. Өкем мені сонда күтсін. Жұрманбайдың үйінде! — деді де, көзіңе тығызылып келіп қалған жасты көрсетпейін деп, айнала берді. Ат айдаушы бала да осыны аңдып тұрғандаидай қамшыны сарт еткізді. Арба жөнеле берді. Төлеміс арба артынан өлі қарап тұр. Женіл шан шығара заулап бара жатқан арба, көңілді арбашы бала, ақ жаулықты кемпір, осы бір үзын жол — бәрі де Төлеміске тым қымбатты, тым тәтті нәрселер, олар әкесінің көзі сияқты болып кетті. Мінеки, белден асып кетті олар. Төлеміс сол жерде ұзақ тұрды. Бір мезгілде иығынан біреу тартқандай, қараса, Жұбанияз екен.

— Несғып тұрсың, әй! — деді ол. — Түсің бұзылып кетіпті гой. Мәс-саған, тіпті жылапсың гой.

Төлеміс үндемей, женімен жасын сүрте берді.

— Қой, жүр, үйге барайық. Әлде шешем ренжіті меге? — деді ол тағы Төлемісті иығынан үстап, үйге әкеле жатып. Кірсе, Нәбияның да көзі бұлаудай. Жұбанияз шошып кетті:

— Бұ не болды, жаңым-ая! Аманышылық па, әйтеуір!

Нәбия жауап қатудың орнына, Жұбаниязды тұрған жерінен өзіне тартып, құшақтап алып, енді дауыс етіп жылай бастады: «Жасыңнан асырап едім, шешекенің жоқтығын білдірмей.

Басып едім бауырима, қарағым-ай. Төлеміс екеуің тел қозыдай өсіп едіндер!»

Осы сияқты сөздер бірінің артынан бірі шұбыра жөнелді. Төлеміс мұны енді шешесінің Жұбаниязды бала еттім, сен менен кеттің деп айтқанында сезінді, шыдап тұра алмады, ысырылып есіктен шығып кетті де, қолына қармағын алдып, өзен жағасына қайта тартты. Бұл жолы ол ымырт түсіп, әбден қарны ашқанша үйге қайтқан жоқ. Қармақты да жарытып салған жоқ. Суга түсті. Суга түсіп жүріп тағы жылады. Жылаған кезде сұңғіп, жасын сумен жуды. Судың астында сұңғіп жүріп жылады. Шешесіне ренжиді. «Неге мені жібере қоймады екен?» — деп ойлайды. «Мен бәрібір апамды ұмытпас едім ғой, айналып соғар едім ғой, неге қатты болды маған?» — деп ойлайды. Ойлайды да, көңілі тағы бұзылады. Суга тағы сұңғиді.

Әкесін көз алдына елестетеді. Онымен кездесетін сәтін елестетеді. «Қалай болар екен? Қалай қарсы алар екен? Не айтар екенмін? Құр арба барды ма скен? Кемпір жетті ме екен? Әкем хабарды естігенде, не айтар екен?» — Міне, осы ойлар тыныштық бермейді Төлеміске. «Әкем Саркемерге келіп, той істеп жатқанда, менің бүйтіп айдалада, қаңыраған су жағасында жасқа булығып, жалғыз жүргенше, теренғе батып өлгеним де жақсы ғой», — деп суга қайта сұңғиді, терендейді, көзін ашып қарап, аппак қайрандарды, қамыс түбіне ілініп тұрган балдырларды, зымырап өтіп жатқан кішкентай шабактарды, өзенінің ең түбіне дейін жетіп, мың сынған күннің сөүлесін, — жасыл судың, ақ қайраңың, сарғыш сөүлеңін бәрінің сан құбылып ойнауын көреді. Дем бітіп бара жатыр. Сосын ол су бетіне қайта көтерілді.

* * *

Бір аптадан кейін Төлеміс әке-шешесіне: «Ақтөбеде училищеде жұмысым бар, келерсіндер деген», — деп, рүқсат алды да, бір машинаға мініп, Ойыл, Қобда арқылы Ақтөбеке келді. Ақтөбенің ферросплав заводында металл қорытушы болып істейтін Жұрманбай дейтін жігіт бар еді, оның әкесі Сары дейтін кісі болатын. Сарының әйелі Ақбал — Шалпықтың апасы. Төлеміс анада сол кісінің үйін сілтеген. Келсе, ол үйде әкесі жоқ болып шықты. Екі-үш күн күтіп, келмегесін, шыдай алмай, ауылға қайта қайтып кетіпті. Мүмкін, баласы Саркемерге барып қалар, содан күтейін деп айттып кетіпті осындағыларға. Сол күні тұнде Төлеміс поезга отырды. Саркемерге поезд жолы жақын болатын. Шұбарқұдық станциясынан түсken ол Алтықарасудан өтіп, Бабатайға жетті. Бабатайда Жұрмантайдың әкесі Сары тұратын. Ақбал Төлемісті көргенде еңіреп қоя берді:

— Құлымын-ау, көкем-ау! Әкең келгенде қайда жүрсін! Сені көрмегелі қанша жыл! Осынша уақыт көзіме көрінбей, маңдайыңдан бір иіскетпей, қайда жүрсін? Әкенің көзі едін гой, ең болмаса мауқымды басып неге кетпедін? Әкен сені іздеп, қан жұтып сандалып жүр ғой. Әрі барып, бері барып, көзіне ештеңе көрінбей сенен бөтен. Осында келіп жатып еді, жата алмады. Ақтөбеге кетіп еді, одан тағы қайтып келді. Жанағана, осы сенің алдында қайта кетті қалаға. Шырылдаған бозторғайдай. Сенің ауылыңа батып бара алмай, бөтен жерден таба алмай, сергелденгे салып қойғаның не, құлымын?!

Ақбал осылардың бәрін жылап отырып жыр қылып айтты. Ұзак жылады. Осы сарнау Төлемістің сай-сүйегінен өтіп, жүргегін тілгілеп жатқандай. Адам қайғысы дегенінің не екенін осы дауыс студен түсінгендей. Көзіне еріксіз жас алып, үнде-мей отыр. Ақырында, Ақбал түрекеліп: «Шай қояйын, саған деп арнап алды қойған сыбағам бар еді, соны асайын», — деді. Сары бригадир екен, шөpte. Кешке келетін көтейін, тауып алайын», — деді. Сейтіп, ол Ақтөбеге қайта аттанды. Сол күні кешкісін, қалада поездан түсіп, металлургтер қалашығына жөнелді. Жұрманбайдың үйіне жақындалап қалғанда, жүргі бірдемен сезгендей дірілдеп қоя берді. «Әкем бар екен», — деп ойлады ол толқыған ойын басып.

Табалдырықтан аттағанда, ол әкесін бірден көрді. Төрдің қақ алдында сңгезердей болып, салалы саусақтарын екі тіссіне салып, малдас құрып отыр екен. Алдына құмалак жайып тастапты. Екіден, үштен топтап, ойға шомып отыр. «Құмалағы несі екен?!» — деп ойлады Төлеміс бір сөтте. Төлемістің көзі шалып қалған Жұрманбайдың әйелі:

— Шүйінші! Балаң келді! — деп айқайлап жіберді. Осы кезде Шалпық жалт қаралы да, өзіне жақындалап келіп қалған баласын үшіп тұрып қапсыра құшақтап алды да, қатып тұрып қалды. Деміккен әке көкірегінің ашы иісін баласына құшырланған жұтқызып, көз жасын ағыта, маңдайынан, мойнынан өбіп жатыр. Бейне сусынын қандыра алмай, анқасы кепкен жандай құшырланады. Әкесі үнсіз тығылып, ұзак жылады. Тек анда-санда көмейіне тығылған өксікті жұтып-жұтып қойып, баласын бауырына басқан күйі егілуде. Осы бір сөтте ол аңсаған арманына жеткен болса, бір жағынан, өзінің осыншама жыл жазықсыз қаңғырғанына, бүкіл өмірін морт сындырғанына, туған елден, жерден, әке баладан айрылғанына қабыргасы қайысып, откен мен кеткен, казіргі мен кешегі суреттердің бәрін наизағайдың жарқылында мезетте елестетіп отті. Найзағайдан кейінгі құйылған жаңбыр селіндей көз жасы да жуып түр баласының бүкіл денесін.

Жұрманбайдың әйелі:

— Қойыңыз, ағаке! Бұл қуаныш қой! Демалыңыз! — деп келіп, әке мен баланы айырды. Отрысты. Жұрманбай да орнына отырып:

— Қойындар, Захыра, шай әкел! Қуанудың орнына жылау деген немене! — деп жатыр.

Шалпық бет орамалымен көзінің жасын сүртіп біраз отырды.

— Шәкен балам қашан келер екен деп құмалақ салып отыр еді, өзін де жетіп келдін, қарагым Төлеміс, — деді Жұрманбай. Төлеміс бұжолы көзіне жас алған жоқ. Барынша тырысып бақты. Және қуаныштан жылауға ол әлі жас еді.

Өкесі қозғалып, дұрысталип отырды да:

— Тек әншіейн іштегі шерді шығарып жатқаным ғой. Оңай деймісін. Алыста жүргенде ылғи осыларды ойлаумен болдым. Барлық өмірім қапа болды. Елге жетіп, баламды бір сүйіп, елдің, ауылдың ауасын бір жұтып, күнін бір көріп өлсем, арманым жоқ деп едім. Міне, келіп отырмын, көріп отырмын. Енді арман жоқ. Тек семьяның бұзылғаны болмаса, — деді.

— Қой, неғылар дейсіз. Әйел адам. Тек Төлемістің анасы ғой демесек, әйел табылар. Құдайға шүкір, денің сау, аман-сан оралдың.

— Менің де босанғаныма, ағарғаныма бір жыл. Сол жерде де қалып қоюға, жұмыс жасауға болатын еді, бірақ жүрегім тартты да тұрды. Төлемісті, Нәбияны ойладым. Енді міне, жалғыз баламен бәлен күн өткенде әрең деп табысып отырмын. Тағдыр маған деген қаталдығын аямады ғой, — деп Шалпық тағы егілді.

— Қой, Шәке, берік болыңыз. Ер жігіттің басына не түспейді. Ден сау, аман оралғасын, бәрі ұмыт. Ал енді тамақ желік, бөтен әңгіме айтайық. Міне, дастарқан да келді. Әй, Захыра-ай, тездет, тездет! Айналайын Амантай, ана болмеде ілулі тұрган домбыра бар еді, соны өперші. Мен бір ән айтып жіберейін, — деді Жұрманбай. Кішкентай бала үлкен домбыра алып келді. Жұрманбай оның күйін түсіріп, біраз тыңқылдатып отырды да, ән шырқап кетті. Даусы ашық, жайлы екен:

Сұ-ұр-ра-сан руымды-ай,
қар-ра-кесек,
Досымнан дүшпаным көп-ай-й-й
қылған өсек-ай,
Харидаш-ай, харидаш-ай,
ахау-уу-у...

Дастарқан жайылды. Шалпық қалтасынан бір жарқырауық әдемі жүзік алып, Жұрманбайдың әйеліне ұсынып жатыр.

— Ау-уы-рып жатқанымда ку төсекте,
Болмады-ау хал сұрайтын-ай ту-уысқаным-ай,
харидай-ай, ахаяу,
харидай-ай, ахаяу,

А-а-ахаяу, харидай-ай, ахаяу-ай!

— Қарағым, мынау шүйиншіге бергенім! — деді Шалпық
Жұрманбайдың әйелінің қолына әлденені ұстасып.

— Рахмет, ағаке!

— Рахатын көр, қарағым.

— Әй, Жұрманбай, күніренбей, қоя түр. Шай ішелік. Ар-
тынан айтартмыз.

Жұрманбай болатын емес:

— Аридаш-ай, ахаяу...

Аридаш-ау, а-а-а-хаяу...-у-у...

— Қой дедім ғой енді саған.

— Ал, ендеше, болдым. Тек ағайдың көңілін көтерейін деп
жатқаным ғой, — деді де, Жұрманбай домбыраны әрі алып
қойды.

— Иә, мен қазақтың әнін естімегелі қанша уақыт болды.
Тіпті осы жаңа байқап жүрмін, қазақтың көп сөздерін ұмы-
тыппын да...

— Негылар дейсіз, өмір болса, енді бәрі дұрысталады ғой.

Шай басталып, әңгіме одан сайын дуылдап кетті. Шал-
пық Төлемісті басынан сипап, өзіне тарта береді.

Көп ішімдік ішіліп, көп сөздер айттылды. Ақырында, ет
желініп болғасын, төсек салынып, төргі бөлмеге Шалпық пен
Төлеміс жатты. Қерпеге кірген бойда-ақ Шалпық баласын
бауырына қайта қысып, көз жасын селдетті. Арақтың әсерінен
бе әлде одан емес пе, әйтеуір, баласының сүймеген, жасын
жүқтырмаған жері қалмады. Бүгін Төлеміс өзін дүниедегі ең
бақытты адамдай көріп, қуанышқа мас болып жатып үйқыға
енди. Одан кейін де оның бетін көпке дейін аңы, ыстық көз
жасы жуып жатыр еді.

Ертеңіне тұрып, шай ішіп алғасын, әке мен бала қалаға
шықты. Құн де нұрын аямай төгіп тұр екен. Көше жағалай
көп ағаштар бой түзеп қалыпты. Машиналар. Адамдар. Құлқі.
Құшақтасып бара жатқан қыз берін жігіттер. Тротуарда ойна-
ған балалар. Қол арбасының ішіне бөбектерін салып алып,
қылдырып жүрген аналар...

Шалпық Төлеміске көзінің қырымен ұрлана қарап қояды.
Олар өуелі бір дүкенге кірді. Әкесі Төлеміске сол жерде әдемі
bastон костюм сатып алып берді. Ақ кейлек алынды. Сосын
тағы да бірнеше дүкендерді аралап, бәтеңке, іш киімдер, шұлық,
бәрін жаңалап алып, моншага барды. Сол жерде баласының
шашын алдырып, екеуі екі бөлмеге кіріп жуынып шықты. Бас-

аяғы екі-үш сағаттың ішінде Төлеміс бөтен адам сияқты болып кетті. Шаршаған олар үйге қайтып келе жатқанда әкесі:

— Тамақ ішіп шықсақ қайтеді? — деді.

Төлеміс «иә» деді. Оның да қарны ашуға айналып еді.

— Тамақ ішетін жер қайда? — деп сұрады әкесі.

— Осы жерден алыс емес. Былай бұрылышыз.

Ресторанда адам көп емес екен. Екеудің жайғасып отырғасын даяшы келіп, ішетін тағамдарын сұрады.

Әкесі айтып жатыр. Төлеміс газетке қарап отырған, бір мезгілде алдына арақ алып келгенде шошып кетті:

— Мен ішпеймін ғой, папа.

— Екеумізге ғой.

Төлеміс үндеген жоқ.

Әкесі оған аздап құйып қойды. Сосын тағы да үрланып көзінің астымен баласына бір қарап алды да:

— Осыны ішсөң қайтеді, Төлеңжан! — деді.

Төлеміс әке сөзін қайтара алмады. Ішіп жатқанда әкесі тағы бір үрланып қарады. Біраздан кейін ол:

— Тұystардың бәрі тоз-тоз болып кетіпті ғой, — деді.

— Жұмыс жөндері солай болғасын. Қалдығара мен Танау ағамдар қазір Орынбор облысында.

— Естідім.

— Ондада қазақтар көп деседі.

— Шектес қой. Поезбен тез жетуге болады.

— Олар сіздің келген хабарыңызды естіді ме екен?! Мен хат жазған жоқпын.

— Өзім сол жақтан бірнеше хаттар жазғанмын. Кейін харласа жатармын. Енді сенің бір жылын қалды ма?

— Иә.

— Бітіргесін қайда жібереді?

Төлеміс әкесініне жалт қарады.

— Әке, енді сіз қайда баrasыз? — деп сұрады.

Әкесі төмен қарап қалды. Жуан арбіған саусактарымен нәзік, жұқа кішкентай стақанды қысып ұстап, ойланып отырып қалды. Мына сұрақ құтпеген сұрағы сияқты. Сосын өлгі аракты тағы ішіп жіберді де:

— Білмеймін, — деді.

— Ауыл ше? Мен де ауылға барайын, оқу бітіргесін.

— Кереміз. Әуелі оқуынды бітір.

Төлемістің тамағынан ештеңе өтпей қойды. Ол әкесінің туған ауылында да қазір еркін кіріп бара қоятын бір үйі жоқ екенін ойлады. Шешесі Нәбия болса анау, бөтен колхозда. Шалпық әлі Төлемістен апасы туралы бір ауыз сөз сұраған жоқ.

— Нәбия не істеп жүр?

Төлеміс селк ете қалды.

- Үйде, жұмыста жок.
- Қартайып па?
- Жоқ.

Бұл сөз Шалпыққа ұнамай қалған сиякты. Бала әке жүзіне көз салып еді, беті әжімге сыймай түр екен. Әлі терен көрілік келмесе де, әжім көп. Екі самай аппак. Ақ қылтанак басқа да шапқан. Мойында да ірі-ірі сызықтар жоталанады.

- Әкен не жұмыс істейді?

Төлеміс жасқана әкесіне қарады. Сосын:

- Төрехан ба? – деп сұрады.
- Иә.

– Қазір ферма менгерушісі. Енді менің әкем сен емессің бе?

– Мен әуелден-ақ сенің әкең емеспін бе?

Төлеміс қысыла құллі. Әкесі оны иығынан тартып, маңдайынан сүйді. Ресторанда музыка басталып кетті. Музыканттар тым жақын отыр екен, ештеге естіртпей тастанды.

Сосын бұлар далаға шықты да, базардың қасынан такси алып, металургтер қалашығына кетті. Сол күні кешке Жұрманбайдың үйіне жақын-жуық адамдары жиналып, Шалпықтың келген құрметтіне той жасалынды. Жұрт түн орта-сында тарады.

Ертецине Шалпық пен Толеміс тағы қалаға шығып, қала арапады, парктерінде болып, кинотеатрларға кірді.

Екеуі осыдан кейін біраз уақыт үнсіз жүрді.

- Шаршадым, әке, үйге қайтайық.
- Кімнің үйіне?
- Жұрманбайдың...

Әкесі сұрауын сұраса да, баласының ренжіп қалған түрін көріп, іштей неге айттый деп ойлады. Бірақ қайтер екен дегендей тағы да:

– Сенің, қайтсан, ауылың бар. Қайыңдыға барасың. Мен қайда барамын? – деді.

Төлеміс әкесіне жалт қарады да, үндеген жоқ.

– Иә, шынында да, солай. Мен сені әрен тапқан жоқтын ба? Шақыртып, ізделп жүргенниң өзінде, әкене он шакты құннен кейін әрен келдің. Ал Нәбия, ең болмаса, келіп көрінуге де жараган жоқ. Келіп кеткенде қайтеді екен. Төрехан екеуі-ақ келсін. Мен алып қалады деп қорықпай-ақ қойсын. Кездескенде осыны шешене айта бар.

Төлеміс не айтып, не қоярын білмеді. Әкесінен тап осын-дай мінез шығады деп ойламап еді. Бірақ қайғыдан, күйіктен бе екен? Әлде... Төлемістің жылап жібергісі келді. Бірақ бекініп, жыламады. Неткен ауыр, қатал сөздер! Бұдан кейінгі бірге болған он бес күннің ішінде баласы енді қайтып әкесінен әлгідей сөз естіп көрген жоқ. Тек реті келіп қалға-

сын, айтып тастағаны ма екен – Төлеміс осы арасын біле алмай дал болды. Бірақ көп ұзамай әлгі сөздер үміт болды. Бұлардың күн сайынғы әдепті қала аралау, әңгімелесу, көніл көтеру, Жұрманбайдың үйінде жату, қонақ қабылдау боп кетті. Бір күні әкесі:

– Қарағым Төленжан! – деді.

Бала елең етті.

– Енді бұлай жата бергеннің реті болмас. Орынбор жақтағы інілеріме барып қайтайын. Сен оған дейін шешене бара бер. Мен де көп ұзамаспын. Саркемерге келермін. Сабағыңда дайындал. Біраздан кейін окуың басталады.

Төлеміс «мен де барып қайтсан қайтеді» дегісі кеп еді, бірақ үндей алмады. Сол күні кешке әкесі поезга отырып, Орынбор жаққа жөнелді. Ал Төлеміс болса, Гурьев жаққа жүретін поезға мініп, Нәбия мен Төрекханға келді. Бұлар Төлемістің қайдан келгенін түсінген болу керек, ләм-мим деп ештеңе айтпады. Төлемістің үстіндегі киімдері де соны сездіріп тұргандай. Тек арада бірнеше күн өткеннен кейін, оңашада шешесі әңгімені кездейсоқ бастаған болып:

– Әкен қандай болыпты? Қартайып па? – деп сұрады.

– Онша қартаймаған сияқты, – деді Төлеміс. Сосын қалтасынан комсомол билетін сұрырып алғып, ішіндегі кішігірім суретті көрсетті. Ол әкесі екеуінің түскен суреті еді. Нәбия суретті көргесін көнілі бұзылайын деді. Біраз ұстап қарап отырған оның бүл мезетте не ойлап отырғанын аңғару қыын болатын. Бір сәт осы суретінді маған бер дегісі келді ме, ыңғай білдіріп барып, баласына бата алмады. Сосын жаймен қайырып берді. Осы қолайсыз сәтті сезіп қалған Төлеміс те ештеңе дей алмады. «Мә. Суретті ал» деге бұған да қыын.

Шешесі сәлден кейін:

– Бізді сұрап тұра ма? – деді.

– Иә. Сұрады... Көп сұрады...

Төлемістің есіне ресторандағы сөздер түсті. Соңда әкесі «Нәбия қартайып па?» деп сұрап еді. Шешесі де сөзін сол сұрақтан бастап отыр. Әке ренішин жеткізгісі келмеді.

– Өзгеріп пе?

– Мен қайдан білемін. Бұрын көрген жоқпын ғой...

– Иә, айтпақшы...

– Суреті, әйтеуір, жаңағы...

– Мен туралы ештеңе деген жоқ па?

Бұл сөздерді тәмен қарап отырып айтты.

– Сіздің орамалыңыз туралы айтты. Көп жылға дейін сақтап жүріпти.

– Иә.

– Соны айтты.

- Тағы не ғыл деді? Орамал туралы?
- Біраз айтып еді...
- Не деп?
- Қазір есімде жоқ.
- Қашсан жоғалтыпты?
- Жақында-ау деймін. Көп іздел таба алмадым деді.

Әкемнің тебетейі бар ма сенде?

— Қазір жоқ. Осында келгенше сандықтың түбінде жататын еді. Қазір жоқ. Тебетейде тұрган не бар дейсің. Бірақ көзі ғой деп көпке дейін мен де сақтап жүрдім. Әкең мұнда келмей ме екен?

— Білмеймін... Маған ештеңе айтқан жоқ. Қазір Орынборга кетті.

— Білем ғой...

* * *

Арада ай өтті. Төлеміс қалаға келіп оқып жатыр. Әкесі Орынбордан қайтып келе жатып тағы бір соғып өткен. Онда да бір жетідей болды. Әрине, Жұрманбайдікінде. Ол үйге досы Жандайды ертіп апарып, әкесімен таныстырган-ды. Бір рет әкесі жатақханаға келді. Келуі де қызық. Сабактан жаңа келген Төлеміс жуынып, кініп, енді Жұрманбайдікіне барайын деп далаға шықса, көшениң аргы бетіндегі қалың ағаштың көлеңкесінде әкесі сияқты біреу тұр. Төлеміс көз салса, шынында да сол екен. Өзін тым қолайсыз сезініп қалды.

— Қашсан келдің, папа? — деген сұраққа бірден жауап таба алмай қалды да, кенет жас баладай қызырып кетіп:

— Таңертең... — деді.

Бақса, таңертең Төлемістер осы жатақханадан кеткеннен бастап, педучилишеге барғанша әкесі соңынан ерген де отырған. Сабак біткенше сол маңда болған. Үзіліс кездерінде де ойнаған балалардың сыртынан қарап, солардың ішінен Төлемісті тауып тұрган. Енді міне, жатақханаға еріп келіпті.

— Осыншама уақыт жүргенің бе? — дегенде, ол:

— Менің бәрібір істеп жатқан ештеңем жоқ қой. Қолым бос болғасын... — дей салған.

Әкесі сол жолы Ойыл жаққа, ел жаққа барып жүргенде, қатарлары бір әйел алсайышы, осылай жүре бересің бе деген екен, Шалпық қолын бір сілтепті.

— Әйел алсам, жүрген жағымда әйелден көп ештеңе жоқ еді! — деген.

Сонысына қараганда, қатты ашуланған. Еңбекке аралас-сайыш дегендеге:

— Енді менің Төлемісім адам болсын, сонымен бірге болам өле-өлгениш! Бірақ бұл жерде тұрмаймын. Әйел болса,

анау. Інілерім және бытырап кеткен. Өзім іздел келген елес-
қиялымның бірі жоқ. Төлемісімді алдырып, сол Қызы Шы-
ғыстың өзінде-ақ қалып қоюым екен. Білмеппін. Енді інілер
жакқа барып, солардың сағаламасам болмас, жастың өзі де
елудің ортасында, — деген.

Содан кейін ол Орынбор жаққа қайта кеткен. Барған
жерінде де көнілінің қошы болмаған. Әр нәрсені ойладап, терең
ойға шомылып отыратын да қоятын деседі. Сосын інілері
Қорқып, жалғыздық қын болар деп, өзі қатарлас бір жесір,
жалғыз басты әйелге қосқан. Совхоздың жеңіл-желпі жұмы-
сына кіргізген.

Енді міне, Төлеміс қысқы демалысы келіп, сол әкесінің
үйіне бара жатыр. Бұрын барып көрмеген жер. Қалдығара
мен Танауды да көптен көрген жоқ. Әкейдің ауылы Сандық-
тас станциясынан қашық емес екен, үйіне тұс кезінде жетті.
Мұны есік алдынан елу бестер шамасындағы, бірақ бетінде
әжімі аздау, кемпірлеу адам қарсы алып, бетінен сүйді, үйге
кіргізді. Әкесі төрде отыр екен. Төлемісті көргенде ернін бір
жыбырлатты. Онысының «айналайын» деген екенін өлде бөтен
екенін ешкім айыра алмайтын еді. Әдеттіше мандайынан
сүйді. Шешініп, шай ішілді. Тамақ пісерге жақын Қалдығара
келді.

Бұл қазір соқталдай, жасы отыз бестерден асып кеткен,
сом денелі жігіт екен. Төлемісті құшақтап сүйгенде, қабыр-
ғасын күтірлетіп жіберді.

Сол күні әкесі мен жаңа шешесі Төлемістің келген құрметіне
көй сойып, кішкентай той жасады. Оған Қалдығара үй-ішімен,
Танау үй-ішімен, көрші-қоландары жиналды. Төлеміс әкесінің
ауылында он шақтың құндай жатты. Бірақ байқайды, әкесінің
көнілінің қошы жоқ. Кетерінен бір күн бұрын:

— Теленжан, осы күні мен құса болып жүргендеймін. Қай
жағына қарасам да, жүрттың бәрі менен өлдекашан озып кет-
кен сияқты, тіпті мені ұмытып кеткен, менен қашатын сияқ-
ты. Ел деп еніреп келгенімде, ол жерде де ошағым қалмапты.
Қайтерімді білмей жүрмін. Осы уақытқа дейін айтпай жүріп
едім, бірақ болатын емес. Маған сенің осы жүрісің де ұнамай-
ды. Сен қазір екі үйдің арасында жүрген адам сияқтысың.
Менің барма, қатынама деуге правом жоқ. Бірақ сенің орның-
да мен болсам, бөтен істер едім. Менің жанымда қатты батқаны
— алғаш ауылға келгенде не әйелімнің, не сенің құшағынды
ашып келе алмағаның. Ұрыға ұқсан, тығылып жүріп, Ақтөбе-
де әрең кездестік. Онда да әрлі-берлі шапқылап он шақты
құн жүргесін. Неге сен жалтақ болдың? Тіпті кейде өзімнен
өзім отырып ойланғанда, сен менен гөрі соларға жақын сияқ-
тысың. Ақырында, міне, туған жерден алыстанап, өмірі көз көрме-

ген бұрышқа келіп, түйеңталып отырғаным. Әрине, шешене қүйеуге шықпа дей алмаймын я қүйеуінен қайтып кел деп. Бірақ менің сонау жылдарда қисайған шаңырағымды мында тұқ қалдырмай қиратып тастапты. Орнын сипап ештең таба алмадым, — деп барып бір токтаған.

Төлеміске мына сөздер ауыр еді. Жас қабырғасы қайысып, не жауап айтартын білмей, төмен қарап отыра берді.

— Сонда менің соңымнан еретін жалғызым сен, жас болсаң да, бала болсаң да, жетім болсаң да, аш-жалаңаш болсаң да, мен келгенде кіретін үйде отырғаның дүрыс еді!

Төлеміс ішінен «оған жағдай болды ма, әке» дейін деді де, айтқан жоқ. Оның есіне баяғы ақ, күшік, сол тұнгі аязды жол, аспандығы шыпырлаған жұлдыздар, бала қокіректі кернеген ашу-ыза, ішіп-жеуден кем болмаса да, өзінің, бір жағынан, жалтақ болып, бір жағынан, күтумен откен балалық шағы, әкең кім дегенде, қайсысын айта алмай қиналуы, бәр-бәрі есіне оралып, тағы бір іштей егіліп кетті.

— Ең аяғы фамилияңды да сақтамапсың, — деді ауыр дем алған Шалпық мұнайып.

Төлеміс тұтігіп кетті. Әкесі бұғанасы катпаған бұған бала көтермес жүкті артқысы келеді деп ойлады ол. Бір жағынан, сол кездерде қауқарының, я жігерінің, я жасының жетпегеніне қиналса, екінші жағынан, әкесінің мына сөздері өлтіріп бара жатыр. Бірақ бала жігіт жүргегінің бір түкпірінен әкесінің айтып отырғаныңда шындықтың бір ұшығы жатқанын сезді.

— Әке-ай, өзіңіз жоқ болғасын, құрысын көрген күнің...

Шалпық үлкен денелі адам еді, сол күйін шегіп отыра берді. Күн де қараңғыланып, бірте-бірте тасқа, ескерткішке я тіпті құлпытасқа айналып бара жатқан дене сияқты екен деп ойлады Төлеміс корқынышпен. Бір қимыл болсайшы. Сөйлеңдеге ең болмаса аузының да қимылы жоктай. Әлгі ауыр ауыр сөздер тас бейнеден шығып жатқандай.

Ертеңіне Төлеміс жүріп кетті.

Кетердегі сөзі:

— Оқуды бітіргесін бірге боламыз, әке! Қиналмаңыз!
Өзіңізді сақтаңыз!..

МАЙЛЫАЯҚ

Сарғыш тартқан құ қамысы салбырап тұрған тәбеле қазандықтан шыққан от лап бергенде, үйде үйиқтап жатқан көрі кемпір мен екі жастағы ес білмейтін сәбиден бөтен ешкім жоқ еді. Тек далада қыстап қалған бір үйім сойдақ шағырдың үстінде бір жарым жастағы күшік — Майлышаяқ жатқан болатын.

Майлыаяқ, асылы, жай қимылдайтын: қандай жағдайда да салқынқандылық сақтайдын, өзін әдеппен үстап, дұниедегі аса бір салмақты, сабырлы иттердің бірі болып келе жатыр еді. Қазір ол әдетінше шағырдың үстінде тыныш қана жатыр. Кеш болып қалыпты, күн енді ту сыртынан түсіп тұр.

Бұл адамдардың үғымынша наурыз деген ай болатын. Жұрт наурыз көже пісіретін. Сақалдары селеудей молдалар ала таяқтарына сүйеніп, қыстау жағалайтын. Кедейлер де, байлар да малдарын далаға айдап шығарып, бірауық жайып алатын. Әрине, мұның бәрін Майлыаяқ білмейтін, оның билетіні – жердің бетіндегі ағарғанның жоғалып кеткеніне де біраз болды, күннің де жылуы бірте-бірте өткірлесніп келе жатыр, мақұлықтар да біртүрлі өзгеше қозғалыста. Бұл уақытта тәтті түтін ауыл үстінде қалықтал тұрып алатын. Үй араларында таныс иттер керілетін. Олар құндерінің көбін маужыраумен откізетін я ылғи құйрықтарын жалқау сүйретіп жүріп алатын. Олар бұл уақытта аз үретін. Қазір қасқыр дейтіп үлкен, ызықор иттер де бұл маңға жоламайды. Не керек, енді жақсы бола береді ғой. Жер аяғы кеніді, керіліп, маужырап, бүйірді күнге қыздырып жатуға болады.

Майлыаяқ қөзінің бір қызымен үйдің ашық тұрган есігіне қарал жатыр. Қазір Майлыаяқтың шамалауынша қолына құман алып кемпір шығу керек. Сол кезде Майлыаяқ та әдетінше қасына жетіп барып, құйрығын бұлғандататын. Кемпір:

– Құшім, құшім, жат. Жата ғой енді, – дед қақпайлауы керек. Сосын әкеліп ас құяды. Оны Майлыаяқ соғып алады да, қайтадан үолі шағырдың үстіне шығып жатады. Күн әбден төмен түскен кезде ерістен сиыр келеді. Бұл кезде бұзау да байланып болу керек, ал егер байланбаған болса, кемпірге қындау – ондай уақытта ол жаулығы желлідеп, аяғын әрең сүйретіп, сиыр мен бұзаудың арасына жұғреді. Майлыаяқ сірәден оның жете алмайтынын біледі ғой – бұзауды сиырга жібермей, ойқастай шауып, өзінің жебеушісіне көмектесетін. Сонда көрі қожайыны алғысқа толы қоз жаңарын аударғанда, Майлыаяқтың іші жылып кететін, бірақ сөйлерге тілі жок, – онысын құйрығын бұрынғыдан жиірек бұлғандатуымен білдіретін еді.

Жалпы, кемпір мұны жақсы көретін сиякты. Себебі, кемпірдің әлгі айтылған жас сәбиден бөтен өрмек ететінінің бірі, үршықты қоспағанда, осы Майлыаяқ. Сәби немересі. Оның әкесі жақында боранда қайтыс болған, шешесі осы баланы туу үстінде дүние салған.

Майлыаяқ бұлардан бөтен тағы бір кішкене қожайының билетін, сол тамаша қожайыны оны асырап, бағып-күткені

де еміс-еміс есінде. Бірақ оның оку іздел, алысқа Қазанға кеткенін, әрине, білмейтін-ді.

Сонымен, қазір осы бір шым үйде қазандыктан от шық-қанға дейін кемпір мен жас сәби, ал даладағы шағырдың үстінде Майлыаяқ тұрып жатыр еді.

* * *

Майлыаяқтың өзінің де жарық дүниені көргеніне көп болған жоқ, оның өмірінде екі рет қана сұық түсіп, жер бетін сықырлауық ағарғандар бүркеді. Мінеки, қазір Майлыаяқтың сол екінші ағарғаннан құтылып тұрған кезі ғой. Тағы да тамаша құндер туып келе жатыр. Әлі-ақ үстіндегі тонын ауырлайтын кезі алыс емес.

Майлыаяқ шағырдың үстінде жатыр еді. Кемпірдің шығатын мезгілі асып кеткен сияқты, бірақ Майлыаяқ оны күте алады ғой. Тек анда-санда көзінің қызығымен есікті ұзагырақ шолып өтеді. Мына жақтағы қырдан ауылдың сиырлары құлап келе жатыр. Бұл үйдің бұзауы байланбаған.

Құн тәмендей берді. Уақыт өткен сайын Майлыаяқ жайғана қыңысалап, құндері әдеттің бұзылып бара жатқандығын білдіріп қояды.

Кемпір көріне қоймады. Құннің қызығылт сәулелері қайырулы есікке түсіп тұр. Ауылдың сиырлары шұбатылып үйлерге жақындал қалды.

Майлыаяқ қаншама ішінен тынышсызданып жатса да, шағырдан түсіп, ашық тұрған есікке кірген жоқ. Асылы, ол шыдамды еді.

Кенет бүйірінен біреу тұртіп қалғандай болды: басын көтеріп алды да, құлағын тіге қояды. Бірақ ештене жоқ сияқты. Естілер-естілмес дауыспен бір қыңыслады. Мұнысы ештеңені түсіне алмағандығын білдіргендігі еді. Қызыл тілімен Қал-қара еріндерін, тұмсығын бір жалап жіберіп, үй жаққа көзін қайта тікті. Солай ұзақ қарап қалды.

Ақырында үйдің төбесінен бу сияқты бір нәрсенің жәй көтеріліп жатқанын байқады. Бірақ мұның не екенін түсіне алмады, мұндай бу анау көкке қарай сорайып тұрған тесіктерден ғана шығатын. Бірақ Майлыаяққа көп ойлануға тура келмеді. Қораның ашық тұрған есігінен осы мезетте әлгіден де қою қалың бу бүрк етті. Есіктің алды көкпенбек болып кетті.

Майлыаяқ шағырдың үстінен қарғып тұсті. Әрине, мұндай жағдайда шыдамдылық сактау қын еді, ол шәуілдей үріп, есіктің алдына келіп шабынып тұрып алды. Бірақ тұтін одан сайын үлғайып, Майлыаяқты есіктен шегіндіре тұсті. Ақыры амалы қалмаған ол терезе жаққа шықты. Терезе бийірек еді, алдыңғы екі аяғын көтеріп әйнекке тигізді де, шәуілдеп үре берді. Бірақ үйдің

ішінен кемпірдің не жас сәбидің даусы естілмеді. Үйдің іші де қаракөк сияқты. Енді Майлышаяқ қорага қайта шапты. Тұтіннің кебейгеніне қарамастан, қора есігінен зып берді де, үйге кірге ыңғайланды. Бірақ оның ол ойы жүзеге аспады – үйге кірер есік лапылдаш, тұтін мен қызыл жалын аралас жаңып жатыр екен. Көзіне тұтін мен қызыл жалын аралас жаңып жатыр екен. Тадан далаға атып шықты. Жұндеріне тығылған тұтін көпке дейін созылып, кетіп болмады.

Майлышаяқ не істерін білмеді. Шәуілдей-шәуілдей ештеңе шығара алмасын білгеннен кейін, бөтен қыстауларға қарай шапты. Сол маңдағы кетіп бара жатқан екі-үш адамға үрді. Итке бұрылған олар үйден шығып жатқан тұтінді көріп, со-лай қарай жүгірісті. Үйге олардан бұрын жеткен Майлышаяқ әлі де кемпірді күтіп үрумен жүр. Бұл кезде тұтін шағырдың жаңында жатқан итаяқты да торлай бастап еді. Жел жоқ бола-тын. Тұтін шеңе жайылып, аспанға баяу көтеріліп жатыр. Ендігі сөтте үйдің маңайына адамдар толып кетті. Олардың екі-үшеуі алас-қапас бір терезені суырып алды да, ортасынан біреуін ішке кірізіп жіберді. Алыстан жүгіріп келе жатқан адамдар да құжынай көрінеді. Иттер де қаптап кетіпті. Үрлисіп-үрлисіп, аулағырақта балалар жүр. Бұл мезгілде төбеден тұтінмен ара-лас оттын қызыл тілдері де көрініп қалып еді.

Бір мезгілде әлгі үйге кіріп кеткен адам Майлышаяқтың иесін екі қолдан көтеріп алып шықты. Неге екені белгісіз, кемпірдің ақ шаштары да, қолдары да салбырап кетіпті. Майлышаяқ иесін көре сала қыңсылад жіберді де, солай қарай тұра үмтільп еді, оны адамдардың шоғыры жібермей қойды. Үңірейген терезе орнынан тұтін будақтап шығып жатыр. Әлгі кемпірді алып шыққан адамға біреулер айқайлад бірденцелерді айттып еді, ол терезеден тағы да ішке еніп кетті. Осы кезде Майлышаяқ өрістен сиырдың келіп, мөніреп жүргенін көріп қалды. Жас бұзау оған қарай шапқылада барады екен. Майлышаяқ шыдап тұра алмады – әдетінше соларға қарай шапты. Келе сала сиыр мен бұзаудың арасына түсіп еді, сиыр мүйіздерін шайқап, қуып жібергісі келді. Майлышаяққа ешкім көмекке де келе қоймады. Ақырында ала сиыр бұзауды өз жағына шығарып алды да, ушкір мүйіздерін алға төсеп, Майлышаяқты маңынан қуып жіберді.

Майлышаяқ адамдардың қасына қайта келгенде, кемпір ақ киіздің үстінде шалқасынан жатыр екен. Қасында екі жасар сәби бар. Екеуі де көздерін жұмып алған, қозгалмайды. Ба-сында бір-екі әйел жүр. Ол ептеп иесіне жақындаш беріп еді, жүзі таныс емес біреу дәу қара етігімен Майлышаяқты қыр арқалықтан беріп өтті. Майлышаяқтың іші қүйіп кетті – дү-ниеге келгелі ешкім бұлай үрып көрмеп еді.

Кісілер бұл кезде төбеге су құйып, үрғыштап, өрті сөндіріп катты. Майлыаяқ кейбір адамдардың орамалдарын көздеріне қасып жылап жүргендерін де байқап қалды.

Өрт өрши берді. Тұтін азайып, жалаңдаған жалын тілдері әбедегі азын-аулақ кісілерді де Үркіте бастады, сейбіреулерінің киімдеріне от жармасып, айрылмай жүр. Ақырында сөнбейтініне көздері жетті ме, бөрі де түсіп кетті. Үйден коптеген заттар да шығарылып қалыпты.

Бір мезгілде сықырлап өгіз арба жетті. Майлыаяқ одан сескеніп, үйдің екінші жағына шығып кетті. Кісілер арбаға кемпір мен сәбиді ептеп көтеріспін салды да, орнынан қозғалып жүріп кетті. Тобырдың көбі арба ізімен ілесе жөнелді. Халықты сағалап, Майлыаяқ біраз жүгіріп еді, адамдар оны жай жүріп келе жатқан арбаға жуықтатар болмады. Қыңсызлап, үріп те алды. Бірақ оны ешкім тындаламады. Кожайыны арбадан басын көтеріп:

— Майлыаяқ, Майлаш, кә, кә! — деп шақырған да жоқ. Тіпті түргелген де жоқ. Әрі-беріден соң арба жүрісін үлетіп, ауылдың орталығына, күшті, зұлым иттердің көп жағына қарай үзап кетті.

Майлыаяқ екі ойлы болып тұрып қалды. Біраздан кейін жаңып жатқан үйге қайта келді. Үй жаңында қазір ешкім жоқ сен. Майлыаяқ алғашқы кезде жаңып жатқан үйге қарап шабалаңдап біраз үріп еді, оған өрт тоқтамады, қайта айналаны жап-жарық қылып лапылдай берді. Қараңғылық маңайды тегіс қоршаса да, осы айнала қызыл жарыққа қарк болып тұр.

Үй түнімен жанды. Түн ортасы болғанда жел ауып, үйдің жалыны сидиган қу шағырларға ауысып тұсті. Шағыр лап етіп етіп жана жөнелді. Әуелгі кезде жарықтың керемет болғандығы сондай, Майлыаяқ шошып кетті. Өзі бүйірып жататын шағырдың да өртсін бара жатқанын көріп, ол үрейленіп тұрып қалды. Ақырында от желідегі арқанға тиіп, ол да қөнірісп жана берді.

Маңайда ештеңе қалмады. Шым үйдің кесектері де бықсып, қаракүйеленіп жаңып жатыр.

Майлыаяқ енді түргеліп тұрудан шаршады ма, етбеттеп жата кетті. Біраz уақыт өткенде ол үрпісіп тұрған сиыр мен бұзауды көріп қалды. Олардың тек көздері ғана жалтылдап тұр. Майлыаяқ серік тапқанына куанып кетті. Орнынан үшып тұрып, арсаланған солардың қасына жетіп барды.

Бұзаулы сиыр мен Майлыаяқ таң атқанша жаңып жатқан үйге үрпісіп қарасты да тұрды. Таңға жақын үйдің төбесі ішке опырылып құлап тұсті. Енді бықсыған тұтін жалаңаш қалған аппак қабыргалардың бойымен жоғары өрледі. Таңгертең сиыр ауылдың сиырларына қосылып, бұзауын ертіп

өріске кетті. Майлыаяқ жалғыз қалды. Кешегі итаяқ тұрған жерге келіп еді. Онысы да шағырмен бірге өртеніп кетіпті, тек күйген сұлдесі жатыр. Алдыңғы бір аяғымен басып қарап еді, шытырлады сыйнып кетті.

Сосын Майлыаяқ кешегі арбаның ізімен иттердің қалың жағына қарай аяндады.

* * *

Ол ауыл жағалап жүріп келеді. Үйі шетте болғандықтан, бұл жаққа бұрын келген емес еді. Өткізген бір жарым жылы өртенген үйдің жанында қалды. Енді ол жаңа өмірге шықты. Бірақ онысын өзі біліп келе жатқан жоқ. Бөтен ит келіп, ала кете ме деген көмексі құдігі де бар. Анда-санда маңайына қарап қояды. Қоңыр қыстаулар бірінен соң бірі қалып жатыр. Бүгін де күн ашық. Жер беті жылы, бусанып жатыр. Кей жерде кішкентай балалар ойнайды.

Кенет алдындағы үйдің жанында топырлады жүрген адамдарды көрді. Ол құлағын тіге қойды. Солай қарай жақындағы берді. Іші бірдемен сөзгендей. Бір дәңгелек үй тігіліп қойылыпты. Жанында аз ғана шөп жатыр. Сол үйге адамдар кіріп шығып жүр. Сүт жаулықты кемпірлер де қантап кеткен. Әріректе қазандар тұр. Астында от жанып жатыр. Маңайында қызылды-жасылды күнген адамдар.

Майлыаяқ осы үйге жақындалап келді де, тұрып қалды. Екі көзі әлгі адамдарда. Ішінде қожайыны бар ма екен деп іздегендей. Бірақ неге екені белгісіз, қожайынын көрмese де, Майлыаяқ осы жерден кетпеді.

Біраз уақыт өткеннен кейін жұрт әбігерлеңе бастады. Кешегі сияқты бір арба тағы пайды болды. Тігулі тұрған дәңгелек үйден бір мезгілде жұрт қаумаласып, аппак шүберекке оралған біреуді алып шықты. Майлыаяқ қатты қыңысалап үріп жіберді.

Арба қозғалып, ақырын жұрс бастады. Жұрт соның соңынан ерді. Майлыаяқ та арбаның соңынан асықты. Маңайында бөтен үш-төрт ит келе жатыр. Топ ауылдан шығып, әріректегі көп төмпешікке жетті. Сол жерде іркіліп, тоқтасты. Онда жер қазылып жатыр екен. Жер қазушылар да сол мезгілде жұмысын тоқтатып, бірдеме десіп дабырласа қалды.

Ақ бума арбадан түсіріліп, әлгі жерге қарай алынып жүрді. Екі-үш адам жылай бастады. Олардың қожайынға көбірек келетін адамдар екенін Майлыаяқ танып қалды. Жылағандарды бірнеше адам сүйемелдеп үстап жүр. Майлыаяқ осы мезетте аққа ораулы иесін байқап қалды. Қөтерген кісілер тоқтамастан әлгі қазылған шүқырға жетті де, соған түсіре бастады. Манағы жылаған адамдар енді тіпті өршелеп кетті. Жұрт бір мезгілде қожайынды сонда қалдырылды да, шүқыр

үстіне ағаш, шөп салып, топырақпен жаба бастады. Ақырында үш бұрышты бір төмпешік пайда болды. Адамдар оның басына ұзын бір ағаш қақты да, одан кейінректері екінші шұқырға аққа оралған тағы біреуді түсірді.

* * *

Адамдар тарай бастады. Арба да кетті. Майлышаяқ аулақта жатқан. Сол күйінде қозгалмай жата берді. Адамдар үйді-үйге сініп жоғалды, иттер де кетті.

Бұл наурыз еді. Майлышаяқтың бүйірі қызып жатыр. Күн тесіп барады. Адамдар әбден кеткенін көрген ол ақырындап орнынан тұрды. Жайлап барып, иесі жатқан төмпешіктің жанына жата кетті. Ол осылай біраз жатты. Бірақ төмпешік қозғалмады. Майлышаяқ әйтеуір бір уақытта иесі шығады ғой деген үмітте. Күн донғеленіп төмен түсे бастады. Майлышаяқтың бүйірінсө көлеңке түсті. Күн батты. Майлышаяқ тоңа бастады. Бірақ төмпешік қозғалмады. Иесі шыққысы келмеді.

Майлышаяқ шыдамсыздана бастады. Орнынан тұрды. Қыңсылады. Үргісі келіп еді, жағын дұрыстап жаза алмады. Ақырында төмпешікке қарап тұрды да, маңайды қараңғылық бүркегенін кейін аяңдап үйге қарай кетті. Жүріп бара жатып иесі жаққа бұрылып-бұрылып үш-төрт рет қарап қойды. Жок, ол бәрібір Майлышаяқты дауыстап шақыра қоймады. Артына қарай-қарай үйге жетті. Дала қараңғы болса да, үйдің қабырғалары ағарып тұр екен. Тұтін азайыпты, бірақ әлде де болса әр жерден сыздықтап шығып жатыр. Күйген желінің қасында сиыр тұр. Бұзауы енесінің баурына кіріп алыпты. Майлышаяқ келгенде, бұлар онша елеңдескен жок, кайта Майлышаяқ таныстарын кездестіргеніне куанып қалды.

Кенет алыстан бір адам соларға қарай жақындей берді. Ол жетіп, желі қасында тұрған сиырды қайырып айдай бастағанша, Майлышаяқ үндеген жок. Ақырында ол бұзаулы сиырды алдына салып жөнеле бергенде ғана, Майлышаяқ мәнісін жаңа түсінгендей, әлгіге шабаландап үре бастады. Бірақ әлті бейтаныс таяғын сермелеп маңайдына жолатпады. Майлышаяқты сиырға жақыннатпады да. Майлышаяқ одан сайын оршеленіп, тістерін ақсита, ызалана шәуілдеді. Бірде тістері аяғына жақындалап-ақ қалды. Бірақ осы мезетте оның ауыр таяғы Майлышаяқтың жағына сарт ете қалды, көздерінен үшқындар шашырап кетті. Бұл өзінің жарық дүниеге келгелі жеген екінші таяғы. Басы айналып, дүние төңкеріліп жүре берді. Қараңғы төңкереңті Майлышаяқтың аңы қыңсылы жыртып-жыртып өтті.

Адам сиыр мен бұзауды айдалап, қараңғылыққа сініп кетті.

Тұн қоюлана бастады. Суық болып барады. Майлыаяқ бүрісіп, өртенген шағырдың құлінің жанында жатыр. Жер бірте-бірте сыйқып қата бастады. Біраздан кейін ұлкен таба наң сияқты жарық ай туды. Жердің беті қөңілсіз жарыққа толды. Жоғары көтерілген сайын ай сүтшіе ағара берді. Енді жер беті қөгілдірленіп қалып еді, ақырында шығыс жақ боза-рып барып, таң атты. Күн шықты. Майлыаяқтың жүндеріне тұрып қалған қыраулары майша еріді. Жер дегдіді.

Күн шыққасын Майлыаяқ аштан бұралып қалғанын сезді. Орнынан тұрып, үй маңайын біраз кезді, қора орнын қарады. Бірақ ештеңе жоқ екен. Көрші үйдің қорасына кіріп еді, бір кемпір итіне ас құйып жатыр екен. Майлыаяқ шыдай алмай, әлгі итке жақындаі берді. Ит сыйылдатып ішіп жатқан асын қоя қойды да, тұмсығын итаяқтаң көтермей, шеге тістерін ақситып, ырр ете қалды. Бірақ Майлыаяқ қорқақ емес-ті, әлі ол қорқыныш дегенинің не екенін түсінбейтін – жақындаі берді. Кенет әлгі ит орнынан атылып келіп, мойнынан ала кетті. Шеге тістері мойынан стке кірш-кірш ете қалды. Жаны шығып кете жаздады. Ұлкен иттің астында жатып ашы шөүлімен жер дүниені қөшірді.

Ол әлгі иттің қаһарынан өрең құтылды. Мойнын жалай-жалаі иесі жатқан жаққа қарай тартты.

Келе иесіне мұзын шаққандай біраз қыңсылап алды. Топырақ кешегі түрінен сөл ескіріп қалған. Иесі шықпаған. Шықпағандығы қөрініп тұр. Малыаяқ ұзак жатты, түске жа-қын сүйір тұмсығын аспанға көтеріп, ұзак-ұзак ұлып алды. Кешке қарай қарыны әбден аша бастады, соңда да томпешіктің қасынан иесі шығып, ас құяр деген үмітпен кетпеді. Дымқыл топырактың үстіне алдыңғы екі аяғын салып алып жатты да қойды. Тұн қоюланып, тағы да қараңғы түсті. Аспанға сүйектің ірілі-ұсақты үгінділері сияқты жұлдыздар шашылып қалды. Майлыаяқ тұн ортасында топыракты сүйір тұмсығымен тұрткілеп қыңсылай бастады. Бірақ иесі жауап қатпады.

Майлыаяқ бүрісіп, таңгеренге дейін жатты. Кешегідей ертеңгі күнге үстіндегі қырауын ерітіп алды да, орнынан тұрып, үйге қарай ілбіп жүріп кетті. Іші удаі ашып, от түсіп кеткендей күйіп барады. Қабыргалары терісіне жабысып қалыпты. Сыртынан ырсиып білініп тұр.

Біраз жер шыққасын ол иесі жатқан бағытқа қарап аял-дап қалды. Кетерін я кетпесін білмегендей. Тұмсығын көкке бағыштап ұзак-ұзак ұлыды. Сонын құйрығын екі аяғының арасына қысыңқырап үйте қайтты. Үйдің қабыргалары со-пайып көрінді, маңайында тірі жан жоқ. Қаңырап, төбесі ішіне тұсіп, ырсиып тұрған ақ қабыргалар.

Майлыаяқ үшін ауыр күндер басталды. Құнінің көбін өрткенген үй мен иссі жатқан жердің арасын жол қылумен өткізетін болды. Оны ешкім елемеді, атын атап шақырмады, ас құймады, еркелетпеді. Ол өзінің атын ұмыта бастады. Ол баяғы күндердегі ешкімнің аяғына асылып, құйрығын бұлғаңдастып, қолын жаламады, жүні сабалақтанып, түрі қаша бастады. Ауылдың иттері оған зәбір көрсетуді шығарды. Тілті Майлыаяқтан кейін туған күшіктер де оны талап кететін болды. Ауылдың барлық күшіктері төбелесуді Майлыаяқтың терісінде үйренетін болды.

Майлыаяқ бұл күндері өр үйдің жуындысын үрлап ішіп, даладағы бірлі-жарым тышқандарды аулап жеп күнелтіп жүрді. Жаз аяқталып, жылы күндердің азайып қалғанын ол көптен сезетін. Түндерде аспандағы жұлдыздардың сүйк жарқылына қарап үзак ұлтын. Күндердің бірте-бірте салқынданып, ауырланып бара жатқандығы білініп тұрды. Тұнгі ауада ашы дауыстары шаңқылдап құстар ұшып жататын болды. Жаңбыр көбейіп кетті. Сүйк жаңбыр еді бұл. Иесі жатқан жер мен үй арасындағы тышқан індерін ол енді жатқа білетін. Бірақ жолдар да таусылып келеді.

Бір күн таңертен Майлыаяқ тоқазып қалғанын сезді. Денесіне қалын қырау тұрып қалыпты. Бұл алғашқы қырау еді. Даладағы тышқандар да азая берді. Жуындылар да кеміп, бөтен қожайындар есіктердің алдына аз шығатын болды. Сойтіп жүргенде жер сықырап қатып, көшелерді үскірік жайлап кетті. Шөлтің басы сияқты Майлыаяқ та бүрсендей бастады. Енді ол иті жоқ үйлердің қораларын аңдумен болды. Ақырында қар түсіп, жерді бүркеді де салды. Құн жылуын жоғалтты. Тышқаннның індері көміліп қалды. Жұрт жуындыларын есік алдына төге салатын болды – олар қатып қалатын. Үлкен иттердің бәрі де ашуашы, ызакор боп алды. Ал күшіктер жылы қорадан шығуды қойды. Түндер жан төзгісіз сүйк болды. Сайдагы мұздар шартылдап жарылып, бұзылған үйдің ішінде қалтырап жатқан Майлыаяққа естіліп тұратын еді. Боран күндері жер бетіндегі қардың бәрі қөтеріліп келіп, Майлыаяқтың жұніне тығылатын өдет шығарды.

Майлыаяқ жұдеп кетті. Иессін де қар бүркеп тастады. Ол жатқан жерінен тіпті шықпай қойды. Енді Майлыаяқ иесінің жатқан жеріне қунде баратын. Аспанды бұлтар бермей, жердің беті сықырлауық болып алды. Майлыаяқтың жұнінен будак-будак қырау арылмайтын болды. Құндіз-тұні тісіне басар ентеңе таба алмай, сенделумен күн өткізетін күйге үшірады.

Бүгін де күн аяз еді. Майлыаяқ бұзылған қабырғалардың арасындағы қардан аршып істеген құысынан көтерілді. Үстібасы ақ қырау болып қалыпты. Керіліп алды. Аяғының астындағы қар өлсіз сыйқыр-сыйқыр етеді. Құн сөүлесі үнірейген терезе орнынан жетіп түр. Аз тұрганнан кейін далаға шықты. Құн жылан бойы көтеріліп қалыпты. Қар қатты-ак, құимен шағылысып, көз қаратпайды. Майлыаяқ тілін шығарып аз түрді, сосын екі үртyn жалап-жалап алды. Тағы да бір керіліп, көп қыстаудар жаққа қарады. Майлыаяқ қабырғаларын ырсита бір керілді де жүріп кетті.

Ешбір жел жоқ. Тек аяз. Үйлердің тұтіндері тіке аспанға өрлейді.

Майлыаяқ әлі келе жатыр. Кенет оның мұрынша бір иіс келді. Тұра қалды да, тұмсығын көтеріп тағы иіскеді. Құлағын тікті. Иә, біртүрлі әдемі иіс. Иіс шыққан жаққа қарай жүрді. Келіп бір үйдің ауласынан қарап елі, қүреген қардың орнында бір кемпір отынды жайып салып, әлденені отқа үстап отыр. Құйғен иісін шығады. Үйтіп отырғаны ет екенін Майлыаяқ иісінен әлдеқашан-ак сезді. Кемпір қолындағы пышагымен анда-санда үйтіп отырған затын шұқылат, қырып қояды. Ақырында ол әлгі үйтіп отырғанын быж еткізіп қар үстіне қойды да, қырғыштай бастады. Майлыаяқ тамсанып қалды. Бірақ орнынан қозғалған жоқ, тілін бір сылп еткізді де, жасырынғап тұра берді. Кемпір біраздан кейін отғы жөндеп қойды да, қорага кіріп кетті. Майлыаяқтың аяқтары дірілдеп қоя берді. Іші бірдемені сезгендей жәй қыңылатап жіберді. Қөздері шырақшылаулат жанып кетті. Бейне артынаң бір күш итергендей, ол қорғаннан атып барып, бастын қасынан бір-ак шықты. Бұл оның істеген ең үлкен бейбастақтығы еді. Бірақ көп ойланып түруға шамасы келмелі, басты тұмсықтан тістеп алды да, аққаладан ата жөнелді. Ол сол бетімен зымырап отырып, ауылдан безіп кетті. Ауыл сыртындағы тобе-төбе құмдарға бет алды. Абырой болғанда, мұны ешбір ит байқамай қалды. Майлыаяқ құмды төбешіктердің тасасына түсіп, ауыл көзден файып болғанда ғана жүрісін жайлattы. Бір бұтанаңың түбіне тоқтады да, басты сол жерге қойды. Жас иіс мұрын жарып барады. Жүргі әлі дүрсілдеп түр. Кішкене кілдірістен кейін, жер бауырлап жата кетті де, жей бастады. Құйқаларды сойдақ тістерімен жырта-мырта, қомағайланған асайды. Біраздан кейін бас сүйек жалаңаштанып-ак қалды. Бірақ онысына да қарған Майлыаяқ жоқ, екі сағаттай кемірді. Ақырында ұсақ-усақ сүйектерден бөтен ештеңде қалмады.

Майлыаяқ көңілденіп кетті. Құн тас төбеге жетіп қалған. Жылынып та кеткен сияқты. Ол енді сол жерде бұтаны айна-

ла жүре бастады. Ауылға да қайтпады. Біраздан кейін жүндерін тікіретіп, қарға аунап-аунап алды. Манаңында ешкім жок болса да, құйрығын бұлғандатып біраз тұрды. Сосын әр бута-ны айналып жорта бастады. Біраздан кейін онысы шабысқа айналды. Барған сайын жүгіру шенбері кенеjeе берді. Ол ұзақ жүгірді.

* * *

Майлышаяқ енді үйлерді жиі жағалайтын болды. Бірақ өнеугідей бас үйтіп жатқан ешкімді кездестірmedі. Тіпті сол үйдің өзіне де барғанымен, енді қайтып от жағып, бас үстап отырған кемпір көрінбеді. Майлышаяқтың жағдайы тағы ауырлай бастады. Оның үстіне, жердің бетін толтырып тағы да қар түсті, тағы да боран болып, құнды көрсетпей жіберді. Суық боп кетті. Бір құні ол тоңғасын әлдекімнің қорасына кіріп кетті. Далада боран болғанымен, қораның іші жып-жылы екен. Аяқ астына былқылдақ бірденелер төгіп қойыпты, басқанда жап-жайлы және жып-жылы. Майлышаяқ бір сілкініп, үстіндегі қарын түсірді де, қораның аузында тұрып қалды. Жылы, күлімсі иісі денесін балбыратып, жайландырып барады. Қораның ішінде өмір сүретін күшіктердің де арманы бар ма екен?

Рақаттана біраз тұрган оған енді қораның іші анық көріне бастады. Бергі бұрышта үзын бір-екі таяқ тұр. Әріректе шелектер, тағы басқа ұсақ-түйектер көрінеді. Қораның ар жағында тағы бір бөлме бар сияқты. Оны Майлышаяқ енді ғана көрді. Ол біраз жерге дейін кірпіштен қаланып бөлінген де, төбесі ашық. Майлышаяқ алыстан тұрып қарап еді, сол бөлме ішінде бірдемелер бар сияқты. Жайлап басып жақындалп келді. Біраз уақыт үйдің есігіне қарап тұрды. Одан ешкім шыға коймады. Сосын көзін әлті тесікке қайта тігіп еді, ар жағында ілініп салбырап тұрган еттер көзіне оттай басылды. Майлышаяқты іштей біреу тұртіп қалғандай болды. Денесіндегі бар қайратын бойға жинап, ол кірпіш қорғаның үстіне атылып шықты. Үрғып арғы бетке түскен ол, аязға қатқан бір кесек етті тістеп алды да, қайта қарғыды. Майлышаяқтың мұны епті, тез істегендігі сондай, үйден ешкім де білмей қалды, сол күйі қалын боранның ішіне қойып кетті. Баяғы бас жеген жерге келіп, тағы да тойып алды. Бұл жолы ет мол екен – анадағыдан да горі бүйірі шыға тойды. Денесіне жылы қан жүгіріп, сирақтары қатайып кетті. Бұл құні Майлышаяқ ешқайда да бармай, иесі жатқан жерге келіп, кепке дейін соның маңайында жүрді. Ет жеп алғаннан кейін боран Майлышаяққа жаңа тұған күшіктің үргеніндей де әсер етпеді.

Майлышаяқ ертеңіне әлгі үйге тағы да келді. Бұл жолы да сәті түсіп, бір кесек етті қақты. Майлышаяқ өмірдің зандары-

на түсіне бастады. Баяғыдан бергі азабы үшін келген қуаныш сияқты еді бұлар. Үшінші күні әлгі бөлмеге секіріп түскенде, кірпіш үстінде тұрған бос шелектің біреуін тәңкеріп кетті. Бірақ ол салдырга көніл аударған жоқ, көзінің алдында сам-сап тұрған еттердің кесегін таңдай берді. Ақырында біреуін тістеп алып, қайта қарғыны деп тұрғанда, үйдің есігі сарт ашылды да, қора ішіне бір адамның шыға келген дыбысы естілді. Майлайяқ көп ойланып тұрған жоқ, еттің кесегіне тісін қаттырақ, батыра түсті де, кейін секірді. Секіріп түсе берген мезгілде, екі көзінің ортасынан бір нәрсе жарқ ете қалғандай болды – қалай «қаңқ» ете қалғанын да, аунап түскенін де сезбеді. Еті бір жаққа ұшып кетті. Ұшып тұра келгенде, алдында көзінен от шашып бір еңгезердей адам тұр екен. Колында – дәү таяқ. Кенет Майлайяқ есін толық жиып болмай-ақ әлгі таяқ оны тағы ұшырып түсірді. Сай-сүйегі сынып кеткендей. Итке ғана тән шашаңдықпен жатқан орнынан ызага булыға тұра атылды әлгі адамға. Сойдақ тістер адамның тізесіне кіріш-кіріш қадалды да, жырылып шықты. Кісі шыңғырып жіберді, таяғы қолынан түсіп кетті. Майлайяқ қорадан зып берді. Кетерінде ұмытпай, алдында жатқан етті де ала жонелді.

Бірақ Майлайяқ ішкі сезіммен енді қайтып ол жерден тамақ таба алмайтынын біліп кетті. Сондықтан бір жетідей ол маңға жолаған жоқ. Тіпті жоламауға да бел байлаған тұрі бар. Себебі, еттің дәмінен гөрі таяқтың соққысы оның миына тереңірек ұялап еді.

Бірақ аштық күндер қайта басталып, боран тілті күшейген, аяз шыдатпаған кезде, тамақ табылмағанда, Майлайяқ қайта бұрісті. Өмір тез өзгереді екен. Күнді тағы бұлт басты. Майлайяқтың жіліктерінің майы қайта сарқылып қалды. Анадағыдай мырза қоралар табылмады. Да лада да ештеңе жоқ. Жақында ауыл сыртынан бұрын өзі көрмеген бір аппақ аңға кездесіп, қуа жөнеліп еді, ол секіректеп маңына да жолатпай кетті. Бір-екі рет құм ішіндегі баяғы ет жеген бұтасының түбіне барып жатты. Бірақ ол жердегі сүйектерді қар басып тастапты. Иесіне де барып қайтты. Оның тәмпешігі де қармен ұлкейе түскен, бөтен белгі жоқ. Басындағы ағашының да тең жартысын қар көмген.

Енді Майлайяқтың көз алдынан әлгі қора кетпей қойды. Оның ішіндегі салбырап-салбырап тұрған қып-қызыл еттер түсіне кіріп шығатын болды. Олардың айтып жеткізгісіз дәмі аузына келіп, сілекейін шұбыртатын. Уақыт өткесін бе, таяқтың соққысы да тұманданып, ұмытылып кетті. Шынында да, бір кесек тәтті ет үшін бір рет таяқ жеуге болады ғой... Қай ит осы күні таяқ жемей жүр.

* * *

...Майлыаяқ аққаланың сыртына келді де, құлақтарын түре қойды. Тек боранның ұлыған даусы. Бөтен дыбыс жок. Күн де сұтып барады. Жел Майлыаяқтың бір бүйірінен кіріп, екінші бүйірінен шығып жатқандай. Боран көзге тығылып, ешнәрсені көрсетпейді. Тек қарауытып тұрган үй мен аққала...

Майлыаяқ ақырын жүріп келіп, аққаланың басына шықты. Жел бұл жерде қатты екен, итеріп құлата жаздады. Әрәң деп аяқтарына тұрып қалған Майлыаяқ қора жаққа көз тігіп еді, әнеугі адамды көріп қалды. Ол есігінің алдында кар күреп жұр екен. Бірақ сол мезетте ол да Майлыаяқты көріп қалды. Құрегін жерге тастай салды да, неге екені белгісіз, үйге кіріп кетті. Майлыаяқ аң-таң. Не істерін білмеді. Қорага кіруге бата алмады. Кетуге де онша асыққан жок. Бірер сөттен кейін әлгі адам қолына бір қара таяқ ұстап далаға шықты. Майлыаяқ құйрығын жымырып алды. Қашуға да дайындалып тұр. Қуғанда, сірә, оған жеткізбейтіні белгілі. Ал мына қара таяқ жетер жерге келтірмейді де. Бірақ әлгі адам Майлыаяққа қарай айқайлад жүгірген жок, тек орнында тұрып, таяғын сындыра бастады. Сосын оны қайта тұзетті де, таяғын Майлыаяққа қарай кезей қойды. Майлыаяқ таяқтың омыртқаның ортасы сияқты қуыс екенін де байқап қалды. Әлде де ештеңені түсінбессе де, тап осы жолы Майлыаяқ бір тұманды құдікпен аққала басынан жайлап түсे берді.

— Ә-ә-ә-а-ң!

Майлыаяқ не болып кеткенін түсінуге де мұршасы келмеді, тек құлақ жарған қатты дауыс пен белгісіз бірдемелер денесін түршіктірін жіберді де, қыңсылай ала жөнелді. Кенет ол денесінің дел-сал болып, өз ырқынан кетіп бара жатқанын сезді. Аяқтың астындағы қар да, балақ жүндөрі де біртүрлі түске боялып, өзгеріп бара жатыр. Өкпесі қабынып, жүргіт тулас кетті. Қөзінің алды қарауытып, тұмандар қебеюде. Өзінің қыңсылы да бірте-бірте естілмей, талып бара жатыр.

Ол бұзылған үйге, кардан жасаған үясына қарай бет алды. Бақытына қарай, ол алыс емес еді. Мінеки, қарауытып көрініп те қалды. Аяқ басысы әрпіл-тәрпіл. Ұяға келе құлады. Әлі қыңсылап жатыр.

* * *

Майлыаяқ сол орнынан тұра алмады. Маңайындағы қар қызыл қанға боялып, қатып қалды. Жұндеріне қып-қызыл мұз жабысып, салқын қарға одан сайын шегелей тұсті. Ол түнімен қыңсылады. Таңға жақын боран басылып, қатты аяз басталды.

Денесі түгелдей шөлмектеніп сиқып қалды. Енлі қарның ашқаны ұмыт болып, азаппен арпалыса бастады. Денесін жалын жайлап кеткендей күйдіріп барады.

Таң қылаң беріп, жер беті ағара бастады. Ақырында күн шықты. Терезенің үнірейген орнынан Майлыаяқ көріп жатыр, күн дөңгелек емес, біртүрлі шеттері шауып-шауып алынған сияқты. Майлыаяққа ешкім келмеді. Ешкім келіп ас құймады. Ол бірнеше күннен бері нәр татқан жоқ. Тұрғысы келіп еді, қатқан қан терісін қарға шегелеп тастапты, тұра алмады.

Майлыаяқ сол қалпында үш күн жатты. Қасақана қылғандай, үш күн де үскірік қатты аязды болды.

Төртінші күні таңертен ол бұзылған үйге жақындалп келе жатқан адамның аяқ басысын естіді. Сықыр бірте-бірте қүштейе түсті. Ақырында ол үйдің сыртына келіп тоқтады. Майлыаяқ үрген жоқ, қыңылаған да жоқ, тек жүрегін белгісіз бір қауіп билеп, тым-тырыс жата берді. Бір жағынан, жара жанын жеп, денесі құйіп жатыр. Әлгі адам үйдің үнірейген терезесінің алдына келді. Сол жерде біраз тұрды. Сосын ішке кірді. Ішке кіргесін де оның көзі Майлыаяққа түспеді. Себебі, Майлыаяқтың денесін ақ қырау түгел көміп тастаған еді. Ол адам біраз уақыт қабырғаларға қарап тұрды да, кенет солқылданп жылай бастады. Қалтасынан орамалын алдып, бетіне басып жылай берді.

Майлыаяқ құлағын котеріп, тіккен болды. Тұрі таныс адам сияқты.

Кенет Майлыаяқ қатты қыңылаپ жіберді. Иә, бұл оның кішкентай қожайыны ғой. Оны асырап өсірген, өзімен талай ойнаған кішкентай, тамаша қожайыны ғой.

Майлыаяқ тағы да қатты-қатты қыңылаіп жіберді. Өуелі кішкентай қожайыны шошып кетті. Сосын Майлыаяқты көре салды да, қасына жетіп келді. Көзінің жасы әлі кеппеген екен. Келіп, Майлыаяқты танып, басынан сипай бастады. Майлыаяқтың қуанышында шек болмады – өзінің кішкентай омірінде мұндай қуаныш қөрмеп еді – жаралы жүрегі ойнап, көзінен жас парлап қоя берді. Орнынан тұрайын деп елі, тұра алмады. Құйрығын да бұлғандатуға болмады, қатып қалыпты. Тек көздерін жыптылықтатып, қатты-қатты қыңылаپ, шексіз қуанышын қожайынына білдіре берді, білдіре берді.

Қожайыны Майлыаяқтың үстіндегі қырауын сүртіп, денесіндегі жарасын көрді. Түсі өзгеріп, біраз отырып қалды. Сосын үйге бір, Майлыаяққа бір қарап, үпсіз тағы жылады. Ол солай ұзақ жылады. Майлыаяқ бұл уақытта қожайының қиналып отырганын сезіп, іштей үнсіз күйзеліп жатты. Біраздан кейін кішкентай қожайыны Майлыаяққа

бірденелерді айтқан болды да, шығып кетті. Майлыаяқ оның соңынан ерейін деп, қыңсылап орнынан көтерілмек болып еді, сүйектері ұсатылып, барлық жұндері жұлынып бара жа-тырғандай жібермеді.

Бірақ қожайыны кешікпеді. Біраздан кейін қасына бір кішкентай бала ертіп қайта келді. Кішкентай баланың колында қып-қызыл еттер бар екен – Майлыаяқтың көзінен ыстық жастар тағы ыршып кетті. Кішкентай қожайын оның етті қалай апыл-қапыл жеп жатқанына қарап тұрды.

Сол күні кешке жақын қожайын қасына тағы бір адам ертіп әкеліп, Майлыаяқтың жаңында ұзак әңгімелесті. Ол адам Майлыаяқтың о жер, бұ Жерін көріп, басын үздіксіз шайқаумен болды. Кішкентай қожайын да көпке дейін болмай, бірдемелерді айтты, жалынғандай да тұр білдірді. Сосын кішкентай қожайын Майлыаяқтың үстін бірдемемен бүркеді де, екеуі кетіп қалды.

Кішкентай қожайын ертеңіне және оның арғы күні де қағазға орап ет әкеліп берді.

Төртінші күні қожайын бұ Жерге екі ат жеккен шанамен келді. Үстіне үлкен тон киіп алышты. Майлыаяққа қожайынының бұл түрі онша ұнамады. Қожайын қасына біраз ет қойды. Сосын аяғымен, қолымен аршып, оның денесін қатқан мұздан босатты. Ұясының орнына шанадан алып біраз шөп салды. Соган Майлыаяқты ептеп жатқызды. Қораның, үйдің орнын тағы бір айналып шықты да, Майлыаяқтың дәл алдына келіп отырды. Майлыаяқ та одан көзін алмай мелшип жатыр. Кенет қожайынының көзінен мөлдір жас үзіліп түсті. Майлыаяқтың қыңсылағысы келіп кетті. Бірақ мұным қожайынға ұнамас дегендей, дыбыс шығармай, тек аузын ашты да қойды. Қожайын ұнсіз жылады. Беті буга толып кетті. Терезенің үңірейген орнынан шанаға жеілген аттар көрініп тұрды. Олар да аяқтарымен жер тепкілеп, осқырынып тұр екен. Шана ішінде тағы бір адам бар. Қожайын әлі жылап отыр. Ақырында ол түргеліп, иіліп келді де, Майлыаяқты басынан сипады.

– Сау бол, Майлыаяғым! – деді даусы дірілдеп.

Қалтасынан қойдың шарбы майындей ақ шүбірек алып бетін сұртті. Сосын кенет:

– Оқу. Оқу. Тұсінемісің, Майлыаяғым?! Оқу, – деп қаттықатты айтты. Қайтер екен дегендей Майлыаяққа біраз қарап тұрды. Бірақ Майлыаяқ бұл сөздерді түсінбейтін. Мөлііп қожайынға қарады да жатты.

Қожайын аяғының астындағы қарды сыйқырлата езіп, енді шанаға қарай беттеді. Майлыаяқ қыңсылап жіберіп, орнынан көтерілуге әрекет етті.

Аттар кісінесіп, шана орнынан қозғала берді. Шана сырғи бастады. Аттардың тұғынан үшқан қарлар аспанға атылды. Майлыаяқ үнірейген терезе орнынан әлі қарап тұр. Қожайын шана үстінен басын бұрып, Майлыаяққа қол бұлғап барады. Артында екі тұзу сзық – шана іздері қалып жатыр.

Майлыаяқ шыдап тұра алмады. Қожайынының артынан ере жөнелді. Бірақ олар алыстап барады. Өне, Қожайын ақырғы рет қол бұлғады. Шана белден әрі асып, көрінбей кетті. Майлыаяқ қыңқылып, жүрісін тездеткен болды. Бірақ жүрісі өнбеді. Денесі ап-ауыр екен, тіпті қозғалтпады. Жаралары ауырып, сырқырай бастады. Басы айналып, белдер, қыраттар төңкөріліп бара жатқандай сезілді. Майлыаяқ белге шыққанда, қожайын көрінбей кеткен екен.

Ол төбе басында шоңқып тұрып қалды. Қыңқылап, үшкір тұмсығын аспанға көтеріп ұлып жіберді. Ол осылай ұзак ұлыды. Құн жылынып келе жатыр еді, бірақ оның денесі жылылықты сезе алмады, жараларынан қан ағып, қатты ауыра берді. Аяғының астындағы қар қанға боялып, түсін өзгеріп барады.

Майлыаяқ сүйретіліп кейін беттеді. Үйдің орнына келді. Үнірейген терезеден ішке біраз қарап тұрды. Үйге кіргісі келмеді. Қан болып қатқан мұздың қасындағы етті де жегісі келмеді. Итке ғана тән сезімталдықпен ол енді өмірінде бір өзгеріс болатынын сезіп еді.

Ол ішке кірмеді. Ол үлкен иесінің жатқан жеріне қарай беттеді. Көзі қарауытып, денесі дел-сал бола берді. Жел жоқ. Ауылдың тұтіндері көкке көтеріледі. Қар әлсіз сықырлайды...

Майлыаяқ жүріп келеді. Құйрығы сүйретіліп, жарасынан қан да ағып келеді. Енді ол қан аққан жерін жалауды қойды. Тіпті оған бәрібір сияқты. Жер теңселіп, шайқалып тұрған тәрізді.

Кенет Майлыаяқ қуанып кетті. Бұл оның ақырғы қуанышы еді – алдында қожайынының шанасының ізі жатыр екен. Өзінше жүгірген болып, шана ізіне жетіп келді, қатар жатқан екі тұзу сзықтың ортасына түсті де, денесін қуаныш билеп, үлкен иесі жатқан жерге қарай журе берді. Ол шана ізінен айрылмады. Аяғының астындағы қар қызыл бояуга боялып, жарқырап қалуда. Қожайының жатқан жері де жақын.

Енді жер бұрынғыдан да ғері күштірек теңселе бастады. Үйлер селкілдеп, тәбелер орындарынан қозғалған сияқты. Көзі бұлдырай берді. Қеудесі әлемет ауырлап, аяқтары мағысып барады. Денесінен қан бұрынғыдан да көбірек ағуда.

Қожайынының жатқан жері бұлдырап көрінді. Майлыаяқтың көзіне баяғы үрлап жейтін еті елестеді. Сосын қара таяқты кісі... Қалай болып кетті өзі? Бәрі сол қара таяқтың кесірі ғой.

Бірақ бұл не? Көзінің алды мұнарланып, жер дөңгеленіп жүре берді. Үйлер, тұтіндер, шананың ізі, аспандарғы бұлттар – бәрі де жоқ болып бара жатты. Тек күннің шипа жылуы...

Сорлы құшік осы мезетте өкпесіне қыстырылған қорғасын өзін өмір сүргеніне екі жыл болған жұмбак дүниеден біржолата алып бара жатқанын сезбеп еді...

УАҚЫТ

Терезе алдында ақ халат киген жалаңбас екі дәрігер сейлесіп тұр. Бірі темекісін үсті-үстіне тартуда. Тәмен қарап, сұрактарға селқос жауап береді. Екіншісі абажадай терезеден сыртқа қараған қалпы сөзден аузы босар емес. Бұл үйдің төртінші қатары болатын. Терезеден бұлтты аспан, қаланың солтүстік етегі, жақын көшелер түгел көрінеді. Бұлттар ауыр салбырап, қала үстіне төніп тұр. Кей жерлері жыртылып кеткендей жалбырап, көкжиекке дейін, үйлердің төбесіне дейін жетіп тұр. Аяқ астындағы қошеден өткен автобустардың арқасы ағараңдайды. Міне, бір жұқ машинасы етті. Қорабының тен жартысына дейін пияз тиелген. Оның үстінде рақаттана жайласып, көйлекшең бір әйел шалқасынан жатыр. Аяқ жағында бір ақ шелек пен қара қолғап. Бәрі ап-айқын көрініп тұр. Сіркіреуік жаңбыр бар сияқты, бірақ оны терезеден байқау киын. Асфалт көше жарқырамайды. Асығыс бара жатқан да ешкім жоқ.

Терезеден қарап тұрган:

– Аспанның түсі бұзылып кеткен екен, – деді. Оған орындықта басын тәмсіл салып темекі тартып отырған жолдасы үн қатқан жоқ, шамасы, ойы бөтен жақта.

– Бейне әкесі өлгендей... Күз болғанда, сызданып бола ма? Жалпы, құдай бұлданбаса екен. Қазір оның бұлданғанын ешкім көтермейді... Сен неге үндемейсін?

– Әншійін...

– Бұгін бетінде бір тамшы қан қалмады ғой. Мына аспан сияқты түтеп кеттің ғой. Сондай операцияны алғаш көрдің бе? Соңша үрейің ұшып, не қара көрінді?

– М-м...

– Рас, оны өлмейді деп ешкім ойлаған жоқ. Жасы алпыстан аскан, жүрек ауруы асқынған кемпір... Операцияға қатысқандардың бәрінің қаны қашып кетті.

– Бұл мениң жүрекке жасаған жұзінші операциям.

– Түсінемін. Юбилей.

– Сасқан жоқпыш мен.

– Шыныңмен айтып отырысың ба?

– Әрине. Тек бір тұман арасында жүргендей, тұманға мас болып, тұман жұтып жүргендей біртүрлі сезім...

- Мәссаған! — Ол терезеден бері бұрылды. — Неге?!
- Айта алмаймын.
- Себебі не?
- Себебін де...
- Мен сені түсіне алмай тұрған сияқтымын... Иә, Ыбраш, құрметті дәрігер, мен сені бүгін алғаш рет түсіне алмай тұрмын. Он бес жылдан бері...

— Мұмкін... Мінеки, бір ай болды мен тыныштықтан айрылғалы. Әлгі кемпірдің көздері менің соңыма түсіп қудалағаннан бері. Қайда жүрсем де. алдында тұрады да қояды. Кейде көзімді жұмып, ұмытқым келсе де, қараңғы қеудеме қадалып тұрған оның байыпты көз қарасын байқаймын. Кірерге күйс таппадым. Онымен алғаш кездесіп, операцияға дайындаған құннен бастап...

— Шамасы, қатты аяғансың ғой. Рас, онын жалғыз басынан бөтен ешкім жоқ. Не баласы, не туысы. Алыстағы ауылдан. Ешкім ізделп келіп, хал сұраған жоқ. Қатаң ауру. Бірак өмірде не болмайды. Оған қатты қайғыра беруге бола ма?

— Жоқ, мен оған емес, көздері. Сен байқаған жоқсың ба, оның көздерін...

Дәрігердің көзінен білінер-білінбес жас шарбысы байқалғандай болды.

— Еhe-еý! Дәрігер болғаныңа. Студенттік кезінде өлгенн адамның жілігін ұстап отырып қалаш жеген күндерінді ұмыттың ба? Мынауың не жаңалық. Операция сәтті шықты. Енді қуанатын, құдіктің берін ысырып тастайтын кез ғой бұл. Жаңа операциядан кейін жиырма дәрігердің риза болған көз қарастарын, гүл-гүл жайнаған жұздерін көрген жоқсың ба? Бұл тіпті ғылымға қосылған үлкен үлес деуге болады. Ендігі жерде сені жүрек құдайы деп атау керек. Әрі жүзінші операция. Орталық газеттің журналисі де қатысып тұрды операцияға. Ол шыққанан кейін, мен «Жүзінші операция» деген очерк жазамын деп, қаламын қайрап кетті. Көрдің бе, бірнеше құннен кейін өлгі газеттің номерін өзім әкеліп корсетемін. Бұл ойыншық емес, шырағым. Жүр, одан да, мұны сіздің үйге барып есте қалдырайық.

- Үйде жан жоқ.
- Әйел, балаларың Қырымнан өлі келген жоқ па?
- Ертең.
- Олар бір айдан көбірек болды-ау, шамасы?
- Жолда Москва бар ғой...
- Ия-я... Сен де емделуің керек, нервің шіріген шарық жіптен жаман.
- Әңгіме онда емес.
- Ендеше, неге көзіңе керегі жоқ су жинайсың?

- Операцияның сәтті шыққанына жылап отырмын.
— Мәссаған! — Жолдасы екі қолын жайып, иығын қиқаң еткізді. — Ендеше, біздің үйге барайық. Жұз бірінші операция үшін...
— Жоқ, зауқым болмай отыр.
— Өзің біл, шырағым. Мен кеттім.
Ол ақ халатын шешіп, бешпетін иығына ілді де, шығып кетті.

Біраздан кейін көшеге Ыбраш та шықты. Ауа жап-жаңа екен. Көкіректі кернеп коя берді. Аздап жаңбыр сіркіреп тұр. Асфальт енді жарқырап қалыпты. Ол үйіне қайтқанда, күнде парк жаңынан өтетін. Бүгін сенбі болғандықтан, парк ішінде адам көп-ақ. Жай жаңбырды елейтін емес. Әйел-қыздар қызылды-жасылды жауын өткізбейтін жеңіл плащ киіп алышты. Кей әйелдердің сүйреткен кішкентай арбалары, балалары бар. Мына бір эстрада алаңында он шақты адам аспаптарын байқап, әр нәрсені үзіп-жұлып ойнап отыр. Бәрі де жалаңбас. Жүріп келе жатқан Ыбраштың дәл алдына бір торғай қонды. Үсті собалақ-собалақ болып, сұланып қалыпты. Қанатын дур еткізіп, сілкіп-сілкіп қояды.

— Жақсы жаңбыр екен,— деді ол сөл естірте, сосын біраз уақыт қысып тұрган қолдарын алдына тосып, жалаңаш үстап жүрді.

Үйге жеткенде іңір болып қалды.

Болме іші қараңғы екен. Бұрыштарға ебедейсіз үлкен құбыжық көлеңкелер орналасып қалыпты. Олар бірте-бірте түрін өзгертіп, қомақталып бара жатқандай.

Жарық жағып еді, бөлме іші қөнілденіп сала берді. Ебедейсіз құбыжықтар асқан жылдамдықпен ғайып болды. Сырт күімін шешіп, Ыбраш диванға қисайған бойда кез алдына манағы кемпірдің көздері келіп қайта тұрып алды.

Ыбраш тағы да дір етті. Иә, бұл қанша ойламайын десе де, осы көздерден қанша қашықтаса да, қаншама мойында маңын десе де, бұл оның аяулы анасының — бұдан отыз жыл бұрын, өзінің он үш жасына қайтыс болған анасының көздері еді. Ауруханада кемпірді алғаш көргенде, Ыбраштың төбесінен жай түскендей болды. Дәл осы көздер, сол бет-пішін, сол бір жасқаншак, әлсіз тіршілік иесі алдында жатыр. Неткен үқастық. Мұндай зат дүниеде екі айналып келуі мүмкін бе? Содан бері Ыбраш бейне бір есендіреп жүргендей. Бұлыққан ойды ақтарып, сырын төгер адам да жоқ. Әйелі болса, балашағасын ертіп, Қырым жаққа демалысқа кеткен. Күн сайын ауруханага барып, кемпір жаңында ұзақ отырады, әр нәрсені сұрайды. Баласы я жақын туған-туысқандары жоқ еді. Бар сұрауларына жоқ деп жауап береді. Алыстағы бір совхозда

тұрады екен. Аздаған пенсиясы, бір-екі малы бар. Жүрек ауру. Соңғы кезде аурудың салдарынан жудеп қалыпты.

Операция күніне шейінгі біраз айдың ішінде Ұбраш қаты толкуда болды. Өйткені ауру тым қатаң, операция күрделі болатын. Ойша таразыға салғанда, өлім жағы мол басып, еңсеріп тұратын.

Енді міне... Операция сәтті аяқталды. Қандай тамаша! Бірақ... осы кемпір әллеті үақыт өткен сайын бірте-бірте ұмытылып, қөмексіленіп бара жатқан аяулы суреттерді отыз жылдық қараңғылықтан суырып алыш, соларға қайта шап беріп, жүргегін бұлқытып жіберді.

Онда Ұбраш он үш жаста болатын. Жардың астындағы жалғыз киң үй күні кешегідей көз алдында тұр. Үйден берірек жағасында қамыс қоға ескен кішкентай өзен. Өзеннің көгілдір иірімдері мен тұнық құлақтары, аптақ қайраны, көрініп жатқан тайыздары, әр тайызда тұрып қалған қаңбақтары бар. Қаңбақты көтеріп қалсаң, ағыспен қисайып жүзіп жүре беретін шайымның кіп-кішкентай, қап-қара бала шабактары бар. Жар басында қонып отыратын ақ мойын бүркіттері, түске жақын шырылдайтын шегірткелі шалғыны бар. Шалғынның үстінде кешке қарай ауылдың маса бұлттары қаптайты. Ол кезде жалғыз үйдің жанында көк түтін бұлттанады. Кешке қарай үй жанына бір сиыр мен бір бұзау, бір ешкі мен екі лақ жиналады. Екі лақ әп-әдемі-ақ. Олардың жас баланың тістеріндегі әдемі аптақ тістері әлі күнге дейін Ұбраштың коз алдында тұр. Тұн болса, үкінің бе өлде тұлқінің бе, – даусы үзілмейді, қашан үйқыға кеткеніше. Қорқынышты-ақ. Бірақ Ұбраш апасының баурына тығызып алыш, тыныш үйқыға кететін. Бұл суреттер мен сезімдер Ұбраштың жүргегіне отplen ойып немесе пышақпен тіліп салғандай, өшер де, сөнер де емес, бейне кеше немесе бүгін таңертен үйқылы-ояу жатканда болғандай сайрап, жарқырап жанып тұр. Кейде тіпті көзін жұмып сәл ойланса-ақ болғаны, түстегі саршұнақтардың өткір шиқылды мен шегірткелердің қою ызыңы естіліп тұрады. Анасының аты Зәру болатын. Сол кезде жас шамасы қырықтарда я одан сәл Үлкенірек еді. Манағы кемпірге қараганда жас болғандықтан, әжімі аздау, көз жанары күштілеу еді.

Әкесін де тольғы білмейді, есінде тек оның арбиған үлкен күс-күс қолдары мен басындағы кішкентай қызыл тебетейі қалыпты. Қанша тырыssa да, бет-әллетін көз алдына келтіре алмайды, тек әрбір ойлаған, қиналған сайын, әлгі қызыл тебетейі мен күс қолдар көз алдына қалқып келіп, өзгелерді қөлегейлеп тұрып алады. Бұлардың да есінде қашан және не себепті қалғанын білмейді. Мүмкін, тіпті қызыл тебетей мен күс қолдар әкесінікі емес те шығар. Бірақ әйтеуір әкесі тура-

лы ойлағанда, әрқашанда осылар көз алдында келеді, шешесі әкең бұдан алты жыл бұрын бандылардың қолынан өлді дегенін біледі, оның жақсы адам еді дегенін есінен шығармайды, бірақ Ыбрашқа ол кезде бүкіл өмірі әкесіз, осылай жар астындағы жалғыз үйде өткен сияқты көрінетін. Бөтен үйлер алсырақта, өзеннің арғы бетінде болатын. Шешесі мұнда малға өріс деп отыратын. Бұл колхоздардың жаңа-жаңа құрылыш жатқан кезі еді.

Ал мына ертеңгілікті Ыбраш өмір бойы ұмытпайды. Күндеңі әдетінше оны бұл жолы да апасы ояты.

Шұрық тесік жабықтан түскен күн сөүлелері жуандыжіңішкелі ақ, наизағайдай үйдің ішін шымырлатып толтырып тастапты. Анасы бүған қарап құлімсіреп отыр екен. Оның бетінде екі-үш күн сөүлесінен түскен ақ жарық жылжиды.

— Тұр, қарағым,— деді ол мейірленіп. — Құн жақсы екен. Тамағынды ішіп ал да, қармағынды сал.

Ыбраш бір тостаған ашы айранды ішіп алды да, сыртқа шығып, белдеуде қыстырулы тұрған қармағын алып, өзенге беттеді. Жиырма шақты қадамнан соң өзен кемеріне тірелді. Шынында да, күн оте жақсы екен. Жел де, бұлт та жоқ. Үйдің ар жағындағы жарлан жаңа көтерілген күн жер бетін әдемі ақ жарыққа бөлеп тұр. Өзен беті де тып-тыныш. Тек майда толқындарға жағаға соғып, сылп-сылп етеді. Көк жасыл иірімге жағадағы жасыл құрақтар наздана иіліп, сызылып қалыпты. Олардың суреттері де сол күйінде су бетінде жыптырладап тұр. Тереңректегі шалау да әп-әдемі, нәзік жібектей есіліп жатыр. Оның үстінен бір-екі қызылқанат өтіп барады. Қанаттары қып-қызыл болғанда да, көздін жауын алып, жайқалып тұр. Нәп-нәзік, қызыл-қызыл, жіп-жіңішке.

Ыбраш қармағын жазып, кемердің басына жайласты да, кеше үлкен жапыраққа орап дайындал қойған қызыл құртаратының бірін қармаққа шаншып, оған сәл түкірді де, иірімге лақтырды. Бау шолп ете түсті. Қызыл құрт керіліп батып барады. Қалтқы бір-екі дөңгеленіп барып, қолайлы тұрысын тапты да, ағынмен төмен жылжыды. Біраз жерге барғаннан кейін, ол сәл ойланғандай, аялдағандай болды да, дөңгелек жасап, жоғарырақ жақпен бері қарай қайта айналды.

Балықтар тұнде ашығып қала ма, таңертек қапқыш келеді. Бүгін де солай болды, қалтқы бірден-ак тыптырышып, тыным таппай, қозғала береді. Бірақ бұлардың майда шабақтар екені беп-белгілі еді. Дегенмен, бір шай ішімдей уақыт өткенде, қармаққа үш-төрт ак балық түсіп үлгерді. Ыбраш оларды жіпке тізіп, суга салып қойды да, қармағын сала берді. Құн жогарылаған сайын ыстығы молайып, Ыбраштың арқасын, желкесін қүйдіріп, басын ысытып жіберді. Суга бір рет сұңғіп алғысы

келіп кетті. Бірақ кенет ол ірімде тұрған қалтқысының жоқ екенін байқады. Жаңылысқан жоқ па екенмін дегендей, ол асықпай су бетін тағы да барлады, жағадағы қамыстардың біріне ілініп қалған жоқ па екен деп, жағаны да сүзді, бірақ қалтқыға үқсас ештеңе көрінбейді. Болмаган соң, ол жайлап құрықты кетерे бастап сіде, қолы тереңнен бір ауыр бұлқынууды сезіп, дір ете қалды. Үбраштың кеудесінен қуаныш оты мен қорқыныш аязы бірден жүгіріп еткендей, қалтырап қоя берді. Қармақ әлсіз, майысқақ, қармақ бау жінішке болатын.

Қармаққа ілінген үлкен сары сазан екен, алғашқы тартқанда-ақ Үбраштың қарсы алдындағы суды қорс қылып кетті. Ол сол сәтте отырған жерінен үшып түрегелді де, жағадан кейін ыршып, қармағын еппен тартып жылжи берді. Алтын-дай жарқыраған сары сазан жағаға жақындаған сайын бір олай, бір бұлай жүлқына сұнгіп, үйрімнің астан-кестенін шығарып, қайнап жатқан қазанға үқсатып жіберді.

Үбраш қармақ бау үзілмесе екен деп іштей жалбарынып, жағаға сүйрей берді. Кенет жағадағы қамыстарды құйрығымен бір салып, салдыр-гүлдір еткізіп, үп-үлкен сары сазан кемерге келіп тірелді. Жан дәрменде үшып келіп желбезектен тартып ытқытып жіберген Үбраш соңда барып үн деп демін бір алды. Алтын күннің бояуымен одан сайын алтынданып жатқан сары сазан бір секіргенде, құм болған бүйірін жоғары қаратып аунап түсті. Екінші секіргенде, құйрығын жоғары жіберіп, аузымен жер тірей қалды, бейне топырақ асап жатқандай, бір сәт қалықтап тұрып, тағы да гүрс етті. Қандай үлкен, ауыр, әдемі сазан.

Жүргі қатты-қатты соғып дүрсілдеп кеткен Үбраш бойындағы қуаныш сезімін баса алмай біраз тұрды. Ол өмірі мұндай ірі сазан үстап көрген жоқ еді. Тіпті мұндай ірі балықтың қасына жақындалп та көрмеп еді. Енді көп тұрмай-ақ, балықтың желбезегінен шөптің жуан тамырын өткізіп жіберіп, үлкен балықты сүйрете-мүйрсте үйге қарай жүгірді.

Ақ жаулық тартқан шешесі есік алдына шыққанда, сазан сүйретіп қарбандалп келе жатқан баласын көріп, қатты қуанып кетті:

— Қарағым-ау, мұны қалай үстадың? Тайыншадай ғой, құлышым-ау!

— Қармағыма қапты, апа. Өзім де қатты қорықтым. Әрең сүйреп шығардым. Асау сазан екен.

— Ей-й, құнім-ау, құтты болсын, жарықтық, тым үлкен екен.

Үлкен балық шешесіне де, Үбрашқа да үлкен қуаныш әкелді. Өйткені бұл ауыр жылдар, бұлардың жалғыздық, жас-каншақ, әлсіз жылдары еді. Мұндай бұлышыған сазан түгіл,

күніне ақ балықтар дұрыс түсіп тұрса да қуаныш сезімі жалғыз үйді тастамайтын.

Ыбраш балықты қалай аршығанын да, қалай жуғанын да білмейді. Шешесі жуылған балықты алғып, ақ таза шидің үстіне салып, үлкен қара пышақпен пытырдатып жарып жатыр. Адам қуанғанда қаншама өзгеретінін Ыбраш осы таңда алғаш байқағандай, анасының көз жанарына қарайды да, жүргегі лүпіл қағады, өзін бір жағынан ертегінің батырларынша сезінеді.

Біраздан кейін Ыбраш өзенге қайта жөнелді. Жолы болғанда, қас қаққанша қармаққа екінші сазан ілінді. Бұл алғашқыға қарағанда кішілеу болғанмен, көп азаптан кейін алдырыды. Жағаға шыққанда қармақ бау үзіліп те кетті, бірак Ыбраштың жүгіріп барып үстіне жата қалғандығының арқасында ғана суға шомп бермеді.

Бұл күн бұрын мұнша көп балық ұстап көрмеген Ыбраш үшін өміріндегі ең тамаша күн сияқты сезіліп кетті.

Сазанды сүйретіп келе жатып көргені – даладағы жер ошақта қазан қайнап, балық пісіп жатыр, үй сыртындағы шиге сазанның қалған еттерін жарқыратып жайып тастапты.

Ыбраш үйге кіргенде, жаңа ғана қуанышты шешесі төр алдындағы ескі киіздің үстіне ескі көрпе салып, жантайып жатып қалыпты. Тұрі өзгеріп, қаны қашқан. Екінші сазанды көргенде де қуаныш сезімін білдіре алмады. Бар айтқаны:

– Казанның астына от сал да, қармағыңа бар, қарағым, – болды.

Кеудесін құдік жайлған Ыбраш, амал жок, айтқанын істеп, өзенге қайта кетті. Ол шешесінің осылай анда-санда ауырып қалатынын білетін. Ойлағаны «әлсін-әлсін қарап тұрсам гой» болды.

Бірақ көп уақыт өтпей-ақ шешесінің шақырған әлсіз даусын естіді. Жүргегі лып ете қалды. Қорқыныш денесін жайлап, арқасынан сұық леп жүгіргендей діріл қағып, аяғы аяғына тимей, үйге қарай жөнелді. Келсе, шешесі екі иығынан дем алып жатыр екен. Бет-аузын жас жуып кетіпти. Ыбырашты бауырына қысып, құшақтап, көзінен сүйді.

– Қарағым-ау, қарғашым-ау, құлыным-ау, сені кімге тастап кетем? Шырылдатып кімге тастап кетем? Жетім балапан болдың гой! Сорладың гой, құлыным! – деп тұншыға зарлайды. Ыбраш шешесінің кеудесіне тығызып, парлаған көз жасын тоқтата алмай, жылай берді, жылай берді. Біраздан кейін шешесі демі жетпегендей талықсып, баласын құшағынан босатты да:

– Көрші ауылдан қара молданы шақырып кел, тез жетсін. Ұш, құлыным! Сор-р-лап қалмасаң болар еді, – деп егілді.

Ыбраш есіктен шығарда қайта бір шақырып, сүйіп, құшағынан өрең босатты. Жалаң аяқ Ыбраш ауылға жеткенше жүгірді.

Ауыл адамдарын ертіп қайта келе жатқан оның жүргегі қатты тулас, тұрақтай алмады. Үйіне жақындаған сайын сескеніп, құты қаша түсті. Үрей, үрей, үрей... кара үй корқыныш ордасына айналғандай. Жүргегі жамандықты айтпай сезді-ау. Шешесі боп-боз болып төсек үстінде жатыр екен. «Қайран апам-ай! Көзің жұмыларда қасында жан болмады-ау» деген сүмдик ой жүргегін жалап кетті Ыбраштың...

Сол күні Ыбраш үйден безіп, далалаға шығып кетті. Таңтеренгі күн сүйген жар басы мен ар жағындағы кең жазыққа – итсигектер мен теріскендер, бүркіттер мен қаңбақтар дүниесіне кетті. Арқасын, шекесін күн күйдіріп, ағын ұсақ тастар тілгілегеніне қарамастан, даланы кезіп жүріп, бойындағы бар шерін тарқатып ұзақ жылады. Ақырында жасы бітіп, денесі қеүіп қалғандай болып, тұла бойы қызды. Қызу кешке таман қүшнейіп, ағы шөлге айналды. Сонда да үйге қайтпады. Тек інір түсे іздеген аттылар қарақұс сияқты қалқып отырған жерінен тауып алыш, ауылға алыш кетті. Сол күні ауылда үстап, тاماқ беріп, ертеңіне алыстағы аудандағы балалар үйіне жөнелтті, содан кейін Алматыға дәрігерлік институтқа... Дәрігер болды... Әлгі жерге содан қайтып бір соға алмады. Бірақ көз алдында әлі күнге дейін тап кешегідей болып әлгі жарық, таңтеренгілік, қармакқа түскен сазанның қамысқа соққан салдыры, шешесінің мейрімді көздері мен ақырғы көз қарасы, жар басы мен ар жағындағы жусан мен көкпек толы жазықтық, кешкі ауылдың оттары, мұсіркеген адамдар – бәр-бәрі ап-айқын қалқып тұр.

Бұл бұдан отыз жыл бұрын болған еді. Бірақ оның миынан шешесінің ауруы шықпайды. Жүрек ауруы. Қазір дәрігер болып шыққаннан кейін, тіпті өзін шешесінің өліміне кінәлі сияқты санайды. Дәрігерлікке түспей-ақ қою керек еді. Мұнысы қателік болды. Жүрекке жасаған өрбір сәтті операциясынан кейін шешесі ойына түседі. Қайтсін. Бәріне уақыт кінәлі. Бұдан отыз жыл бұрын жүрекке операция жасау деген атымен жоқ еді ғой. Бірақ... Бірақ тек қана отыз жыл... кешегі гана күн... кешегі ғана таңтеренгілік... кешегі ғана апасы... Сол бір жарқын, аспанда бір шөкім бұлт жоқ, ашық аспан... Отыз жыл дегенің қандай ойыншық... «Әттең, соны қайтарар болсам. Кешегі таңтеренгіні қайтара алсам», – деп көпшікке басын тығып, егіле жылады дәрігер.

Бұл кезде үйдің іші қап-каранғы еді. Тек көшедегі электр шамдардың бөлмеге өлсіз жарығы еніп, тәбеге күнгірт бозғылт жолақтар салып қойыпты. Анда-санда гүрілдеп машина етіп жатыр көшеден.

«Әтген, – деп жылай береді дәрігер, – сол күнді қайтара алсам! Мұмкін емес! Мұмкін емес! Мұмкін... Мұмкін... мына кемпірдің көздері... апамның көзінен айнымайды. Мұмкін, бұл кемпір ертең ауруханадан шыққаннан кейін... мұмкін емес... қалмайды... Жалғыз басты қайда барады ол? Бір бала-сы я бір жақыны жоқ. Одан да... Мен алдына барып, аяғына жығылып айтсам, қайтер еді? Бізде бәрі жеткілікті ғой. Бір бөлмеге үлкен киіз жайып, ортасында үршық ііріп отыrsa. Мен анда-санда келіп баяғыдай киіз үстінде аунап жатсам. Сол кезде үршық ііріп отырган апам... Апам бола ала ма? Көңіл... жүрек... қайдагы бір адам... Оның да бір кездерде мендей баласы болған шығар. Мен соны алмастыра алам ба? Мені бір айдан бері жегідей жеп жүрген ой осы ғой. Қырым-нан әйел де, балалар да келіп болмады. Олар қалай қарап екен? Менің жан дүниемді түсіне ме? Олар сол жарқын таңтеренгілікті, жазық үстін жайланаған сары жарықты көрген жоқ қой. Олар тікенекті сары далада аяғын тас тіліп, еңіреп жүтірген жоқ қой! Мұмкін, түсінер. Ертең кемпірге айту ерте. Күту керек. Жазылсын...»

ЖАН

Жан әр нәрсені қорғісі, білгісі, үстағысы келді. Қек аспаның тереніне бойлап, өсімдіктердің тамырына үңілгісі келді. Тауларлың қойнына қол салып, зэмзәм бұлақтардың шәрбәтінің сырын ашуға талпынды. Қалың ормандардың жүргегіне жол салып, жарық сәулемен жарыса өсуге құштарланды. Дүние жұмбақтарының алтын кілтін тауып, планета есігін, кеңістік есігін иықпен итеріп ашқысы келді. Жер деген не, адам не зат, біз қайдамыз, қай кеңістіктеміз, кашаннан бері өмір сүріп келеміз? Жердегі тіршілік деген не, жапырақтар неге нәзік майысады, мыңдаған гүлдер жер үстін әтірге толтыра неге шешек атады? АナンЫҢ құшағы неге ыстық, бриллиант көз жасы неге адамға қара тастай қайғы әкеледі – осылардың бәрін үққысы келді, бәрін белгісі келді. Мұмкін, мұның бәрі әркімнің де жас кезде басында болатын көгілдір тұманиның әсерінен шығар. Бірақ, әйтеуір, ол талапты еді, талпынып еді. Дүниенің төрт бұрышын шарлап, бәрін көріп, бәрін үққысы келіп еді. Мұның арманы қырдағы қызыл қызғалдақтай гүлдеп, раушанща шешек атып түр еді. Бұл жас еді. Бірақ оның бәрінен не пайда? Қазір ауру. Рактың асқынған түрі. Қарын рагі. Өмір тоқтатады деген сөз. Өмір бітті. Ендігі өмір откен жиырма бес жылдың инерциясы ғана. Аспанда оқ тиген құс та біраз жер үшып барып құлайды ғой. Бұл да сол сияқты. Жаздың тамаша өсем күнінде қырда тұрган

Қызыл қызғалдақ пен өтір иісті раушанды қара дауыл, сұрық бүршак бір секундта таптап өтті. Қызғалдақ жоқ болды, раушан семді. Өмірге кеудеден оқ тиді.

Оған оқ тиғен күн қалалық дәрігердің қабылдауында болған күн еді. Қоңыр көзілдірікті, қаба сақал дәрігер:

— Азамат, енді, өрі кетсе, төрт айлық қана өмірініз қалды. Рақсыз. Қарынрагі. Емдел жазуға ешбір мүмкіншілік жоқ, — деді шімірікпестен, бейне бір бос шегені қабыргадан суырып алғандай я бір ескі топсаны терезеден лақтырып тастағандай кейіппен.

Жүріп келе жатыр. Қар шықыр-шықыр етеді. «Жақында менің аяғымның астында қар шықырламайтын болады». Зығырданы қайнады. Бейне ішіне мың тонна тұз салып, азғана суға қайнатып жатқан сияқты. Жылап жібергісі де келді. Бірақ ол шыдамды еді. Оның еркі болат қақпаларды топсасынан жұлып, кедергілерді құл қылуға жететін еді. Ол боксер еді. Ол атақты СССР чемпионы Қасымовпен кездескенде, қол-аяғындағы бар күш сарқылып, қуат қалмаганына да қарамастан, разундтарды сыр бермей өткізіп еді. Оның өкпесі болаттан соғылған дейтін тренерлер. Ол шаршамайтын. Ол атышулы «Ажал қақпасы» асуынан асып, Қырғызстанға жеті күнде жеткенде де қынқ етпеген. Қасындағы жолдастары бір айдай демалып тұрғанда, ол Өзбекстан мен Тәжікстанды аралап, Түркменстан арқылы Бакуғе жетіп еді. Содан самолетпен келген-ді Алматыға. Ол студенттердің ішінде күш жөнінен салыстырғанда маңдай алды еді. Шынында да, оның денесі асыл металдан соғылған еді. Енді сол денеге ауру жабысыпты. Сол денеде — рак микробтары. Не деген сүмдүк?!

Жан тісін қайрап келе жатыр. Бет-аузын өрт шалғандай түтеп кеткен. Тротуармен жүріп келеді. Бұл Қазақстанның батыс жағына орналасқан орташа қалалардың бірі еді. Көшелер де ретсіздеу, ағашы да онша көп емес-ті. Мінеки, сол көшелердің бірімен келе жатыр.

Қыс кезі. Құн кешкіріп қалған. Аздаған аяз бар. Әр жерден көрінген ағаштардың жалаңаш бұтақтары сидиып, аспанға саусақтарын жайып қалыпты. Жүрт жұмыстан қайтып жатыр. Автобустар тұратын жерлерде халық коп. Ауыздарынан құшақ-құшақ бу шығара, дабырласа сейлеседі. Автобусты асыға күтіседі. Кейбіреулері ренжіп, қалада транспорттың дұрыс жүрмейтіндігін айтып, біреулерді бағағаттап жатады. «Өмір деген осы-ау», — деп ойлады Жан. Алыстан фабриклар мен заводтардың түтіндері көрінеді. Гудок даусы аязды ауаны сөл жыртып өтеді де, қайта құлайды. Көшеден бірен-саран автомашиналар өтеді. Міне, бір женіл машинада екі-

ұш ұсақ бала және отыздар шамасындағы бір еркек, одан сәл жасырақ бір өйел кетіп барады, еркек рульде отыр. «Семья болуы керек, жұмыстар кейін қыдырысып бара жатыр гой. Шіркін, мен де осындай бір женіл машина аламын, семьялы боламын, тап осыларға үқсап балаларыммен, семьяммен се-руен құрамын деп ойладым-ау».

Жел жок. Тұтіндер, тәтті тұтіндер кекке өрлейді. Анадай жерде иттер секірісіп жүр. Балалар сырғанак тебеді. Аяқ астында себілген ұсақ қантша қар сықырлайды. Маңай толған өмір. Қаз-қатар тізілген үйлер созылады. Күн қаранғыланып, тере-зелерден сәуле жылтырай бастады. Әр терезеде әр өмір. Әр есіктің ар жағында әр тағдыр... Міне, бір үйдің есігінің алдында бала жылап түр... Шешесі оған кейи түсіп, одан сайын ұрады. Бала қаттырақ жылайды. Бұрын мұндайды көргенде шыдан тұра алмайтын, ең болмаса, іштей назаланып болатын Жан мына құбылысқа селт еткен де жок. Енді оған бәрібір сияқты.

Неткен оңбағандық! Жок, мүмкін емес. Абзалы, енді ол ауылға бармау керек. Ауылға қайтпау керек. Емделу керек. Қаба сақал айта берсін. Қаба сақал мылжындаі берсін. Алматыға, Москваға ұшу керек. Ұшқанда да, тез арада. Жан осылай бекінді.

Жан солай етті де. Самолет, поезд. Сағат, күн, жетілер. Алматы, Ташкент, Москва. Көп дәрігерлердің алдынан өтті.

Бір айлық азап, толқу. Үміт күту айы. Суга кетіп бара жатқан адам жан-жағынан қолына ілігер қамыс, қармар ағаш іздейді гой. Бұл да сол сияқты. Бірақ маңайда тек толқыған толқындарға, шетіне шығып болар емес. Жаға алыс, тік. Талпынбай-ақ су түбіне кете беруге болады. Үміт күту, аңсау айы өкініш пен үмітсіздікten бетен ештеңе әкелмеді. «Құдайлар» жәрдем бермеді. «Құдайлар» жәрдем бере алмады. Емделуге болады, бірақ күткәріп қалуға мүмкіншілік жок. Енде-ше, емделіп не керек? Қаба сақал дұрыс айтты. Қаба сақал біліп айтты. Енді ойлап отыrsa, сол қаба сақалдың тіпті бет өлпеті де есінде сақталмапты. Тек будаланған сақалыға көз алдында. «Сол қауға сақалға от тигізіп жіберсе, қандай пышырлап жанар еді. Айызым бір қанар еді, шіркін», – деп ойлайды Жан. «Оның тек қаталдығы, болмаса айтқаны дөл келді гой. Оған несіне өшігесің?» – дейді екінші бір дауыс.

Сонымен, белгісіз үмітке берілген бір ай өтті. Қаба сақалдың кесімі бойынша, енді ұш айлық қана өмір қалды. Онда да ең өрі дегендे. Ал берірек болса...

Шынында да, бұл ауруын бұрын негып байқамаган? Кей кездерде ішкен тамағы батпай, не құсып тастап жүретін-ді, соңғы кездерде әлсізденіп те кеткен сияқты еді. Ауылға келген осы соңғы екі жылда оның өмірінде осындай бір өзгешелік

пайда болып еді. Байқап тұрса, соның бәрі осының белгілері екен гой. Бірақ рак дейтін тажал жас адамдарда өте сирек, шығанда біреуден кездесетін еді гой, ал тәжірибеде көрініп жүргендей, ракпен аурушылардың көбінің жасы қырықтан асқан болатын. Ал енді шыныққан, денсаулығы күшті адамның дenesінде рак микробтарының пайда болуы ғажап та зат емес де? — Осылай деп ойлады Жан.

«Уш ай қалды. Уш ай ғана. Өмір сүріп болғаным. Енді жиналып, қайта беруге болады. Қараңғылыққа, түпсіздікке, белгісіздікке...»

Қазір март. Ол үйден шықпайды. Үйі ауыл шетінде. Төрт терезелі, екі бөлмелі шағын ғана үй. Ауыл биік қырдың басына орналасқан. Оңтүстігінде қырдан төмен қарай жазды күндері батпақ шалшық басталады, одан өрі шалғын, кішкене құм, езен созылады, ар жағы өзен жарлары, жусанды мен көкпегі мол, үлкенди-кішілі жүздеген төбешіктерге толы қырлық болып кетеді. Солтүстігінде ауылдан екі шақырымдай жерден бастап-ақ өркеш-өркеш жалтыр құмдар басталады.

Бұл маңай өзірше аппақ. Өзен бетінде еріп, қайта қатқан шарбы мұз. Батпақтың кей жерлерінде бейне астынан от жағып жатқандай буы бүркүраған дөңгелек жылымдар көрінеді. Ақ қар үстіндегі қоян, тұлкі іздері ескіріп, өшіп бара жатыр. Құмдық төбелердегі карлардың құнгей жақ беті еріп, қалғаны ерімеген, ала қанат. Қураған қияқтар женіл қырау жамылып, кірпікшешендей сұстиып тұр. Құн шыққанда мұзды жерлер сөүле шашып, көз қаратпайды. Ауыл шетіндегі бауырай балалардың шаңғыларының ізімен айқышталып, тілінген қауындағы бөлек-бөлек болып жатыр. Тепсендегі миялар қомақты қалпақтарына қар толтырып алғып, соның ауырлығын ши аяқтарымен өрең кетеріспіп, мұлғіп тұр. Қоқтем иісі сезіледі. «Енді еру басталады», — деп ойлады Жан. Терезеден осы ағарған, жылынуды күтіп тұрған алқапқа қарап, өзінің қанша өмірінің қалғанын да санап қойды. «Енді үш ай... Март, апрель... содан соң... май... Егер қаба сақалдың айтқаны рас болса, әрі қарай санап керегі жок... Тек майға дейін...»

Кенет оның есіне барлық өткен өмірі орала кетті. Бұдан жиырма бес жыл бұрын туған екен. Ес білгелі он шақты жыл өтіпті. Содан бері, қарап тұрса, оған ештеңе кедергі келтірмепті. Оған ешнәрсе қыын сияқты көрінбейтін. Бәрі де өз-өзінен толқып, еріп келіп тұратын. Тек аздалап күш жұмсақ болғаны. Өмір дегеннің өзі жақсы подшипникке орнатылған нәрсе дейтін ол бұрын. Мектептегі өмір, сабак, жолдастар — мұнда да ол өмірдің ашы өткелінен өтіп көрген жок. Көнілді, рақат өмір еді ол. Кешегі ғана балалық шақ. Кешегі ғана ыстық, отты ауылдағы өмір. Ауылы республиканың бір

түкпірінде кең даланың төсінде, құдіретті қалалардың гүрлінен алыс жатқан болатын. Ол осы кең даланың етбаяуыр баласы еді. Ол жазық даланың төсінде, шатқал-қияның баурайында киікше ойнап өсіп еді. Нарқамыстардың шуылышының астында бұлақ сұнының былдырына құлақ төсей өсіп еді. Аспандағы алып бүркіттің жайған қанатынан қалған көлеңкені қуа, боранды қыста аязбен алыса өсіп еді. Ол осы бір кішкентай аймақтағы озенің жағасынан қымыздық қазып, құмнан желеккө тере, табанын тікенге тестіре өсіп еді. Жаздың ыстық құнінде ерні кебере, қолына шанышқысын алып, тайыз суда тайдай тулаған сазандарды қуа өсіп еді. Ол кешке қарай құн ұясына жақындағанда қара жолмен асықпай аяңдаған ауыл сиyrларының аяқтарының сыртылын тындалай, солардың артынан ерген қою шаңмен араласа өсіп еді. Ауылда асau үйретіп, Арқаның албырт желіне кеудесін тосеп өсіп еді. Үлкен шешенің мейірімді құшағында, әкесі оқып берген батырлар жырын тындалап, Қобыландыға еліктеп, Қамбарды сүйе, қызы Баянды аяй өсіп еді. Қозыға елжірей, Жібекке жаны ашып, әжесімен бірге кінесіз ыстық жастарын төгіп өсіп еді. Оған осы бір кішкене алқаптан бөтен дүние жоқ сияқтанып, ал өмірдегі барлық тамаша, қызық тек осы бір ойпаттаған сияқтанып өсіп еді. Ол анау көрініп тұрган белдерден әрі аспан басталады, сол жиектерде бұлт ілініп тұрады, ал ар жағында ештеңе жоқ, бар тіршілік осы жerde деп үгатын. Неткен өмір!

Іә, откен өмір. Сол бір шақтар неткен тәтті, неткен қызық еді. Бейне дүние көгілдір бір бояуга малынып алынғандай көркем де, өмір сүру көңілді де көрінетін (жалпы, адам есейген сайын өмірдің бояуы өшे бермекші ме, немене?). Ақыры, ол онжылдықты бітіріп, алыстағы белгісіз қалаға аттанды. Қалаға аттанғанда артта көрі әже ғана қалып еді, туған шешесін алғаш рет төңірекке қарап, қанат созған балапан сияқты еді, биікке самғау, білім қиясына қарай самғау дәуірі еді бул оның. Бірақ екінші бір сезім оны туған ауылдың ақырығы белсінен асқанда қаншама елжіретті десеңші. Сол белдін астында туған ауыл, өскен орта, құрбы-жолдас, құлім көзді қыздар, дүниеге келгелі қанбай жұтқан үйреншікті тәтті ауа, көрі әже, барлық балалық шақ қалып бара жатқан жоқ па. Көздің жасын іркіп-іркіп алып та еді ол. Көрі әжесінен мирасқа бүйірған мінез бе, әйтесе ол өте сезімтал еді. Оның жүргегі көбелектің қанатының дірлімен қоса дірлідеп, көз

жасы таңғы жапырақтан тамған шықпен бірге үзіліп тұсетін. Бірақ ол жүргегіне жақлаған іске темірше қасарысып, болатша сіресіп қалатын.

Сөйтіп, ол поезға мінді. Екі жіп-жіңішке темірдің қырымен осынша жүк, адам бара жатыр дегеніге өуелі сенгісі де келмеді, қызыға қарады. Жолда өзіне таныс емес таулардың көзімен жеп, алқапты өзендерге жанарынан от шаша, аузын ашып таңғала қарады. Таныс емес адамдардың жүзіне, олардың жүріс-тұрысына тігіле қарады. Бір сырды үққысы келген адамша сыйнай қарады. Ақыры ол қалага келді. Дөу сіреңке қораптарындағы бірінің үстіне бірі мінгізіле салынған үйлерді көрді. Таза тас көшелер мен кекпенбек ағаштарды көрді. Қаланың шуына үйренді. Тіпті қала өмірі оған қызықты да, қуанышты да көрінді. Өуелгі кезде трамвайдың тарсылы, мың сан дыбыстар мен шулар құлағына жаға қоймағаны да рас. Алыстағы ауылдағы өзен жарының астындағы жапырақтың баяу тербелуі, шабактардың шоршып ойнауы, қияқтың мүіді ызылды — осылардың бәрі еске түскенде, жүргегі бір сығылып кететін кездері де болатын. Қала туралы ойлай келіп, бәрін қосқанда «металл, тас, тұтін, шу» деген қорытындыға келген ол, ал ауылы көз алдынан «жапырак, үнсіз кеш, шанды жол, айлы тұн» деген үғымдар түрінде толқып өтетін. Биязылық, сол ауылдағы кешкі самалдай бір сезім қеудеден есіп өтетін... Сөйтіп, университетке сын тапсырып жүре берді. Қасындағы балалар конкурстан қорқып, жандары алқымға тығыла сасқан шабактардай жүгіріп жүргенде, оның ойына ештеңе дес кіріп шықтайтын. Қайта оны көп еліктіріп, көп қызықтыратын осы өзіне таныс емес қаланың бұрын корінбеген жақтары, жалпы қала өмірі еді. Сын акқа бірінші болып кіретін де, өзіне берілген сұрауға нақпа-нақ жауап қайырып, қала ара-лауга кететін. Паркінде болып, көліне шомылатын. Тау арасына дейін созылып жатқан, қызық-қызық аталған көшелерді арадап, арықтардан секіретін. Футбол жарыстарында болып, өуелі үшқан допқа, оны соншама биікке тепкен аяқтарға қарап, сол бір бұлшық еттерде қаншалықты қуат бар деп таңғалатын. Ал бокс жарысы болса, оған қатыспай қалуға төзе алмайтын. Ерік, ерлік, қайсарлық мектебі дейтін ол бокссты. Боксерлардың көзіндегі жанған жалынды, бұлшық еттердің ойнауын, барлық қимылдарды ол өте бір күрделі машинаның жұмысына тенектін. Боксер болуды арман ететін. Ал сабакқа кешкісін я таңертенгілікте дайындалып алатын. Оны көрген сын тапсырып жүрген жолдастары:

— Осы сен қай уақытта дайындаласың? — деп сұраушы еді. Ол, асылы, сөзге онша үйір болмайтын, сондықтан да ештеңе демейтін немесе иығын бір қайқаң еткізіп, сөл

құлімсіреттің де қоятын. «Екі аяқты этажерка» деп атайдын олар оның білімінің көптігіне таңғалып. Тағы бір тамаша қасиеті – оған жат ешкім жоқ еді. Ол ешкімге қатты сөз айтпайтын. Кім болса, ол болсын, адамдардың бәрі де оған белгісіз бір құпия да тамаша, ізгі жандар болып көрінетін. Кейде мінезі нашар адамдарды жолдастары сынап жатқанда немесе одан пікірін сұрағанда:

— Қайтесіңдер. Ол да жақсы адам немесе жақсы адам болуға тиісті. Тек өмірдің кейбір қаталдығы ғана осындай күйге түсірген болу керек; тәлім-тәрбие көрсе, жақсырақ өмірге колы жетсе, тастайды ғой, — дейтін. Жолдастары мұның осыншама ізгі ниеттілігіне таңданысатын да қоятын. Немесе қалжындалап:

— Мұны өмірдің тек кейбір жұмсақтығы ғана осындай күйге түсірген шығар; кейін таяқ, соққы көрсе, түзеледі ғой, — десіп қарқ-қарқ құлісіп, бөлмені солқылдататын. Бұған Жан ашууланбайтын. Қайта сәтті табылған сөзге ішек-сілесі қата беріле күletін.

Бір тал шөп, қанаты сынған көбелек, үйірінен айрылған еліктің лагы, уайымсыз балапан, көкпенбек аспан, толқындар — бәрі де Жан өмірінің бір бөлшегі сияқты еді. Ол бәрін де сүйе білетін. Бақыт дегеніміздің өзі де сүйе білушілік қой деп ойлайтын.

Сейтіп, университетке түсті. Білім іздену жолына түсті, кеп уақыты кітапханада, тау қойнауында, далада жұрумен өтетін болды. Әсіресе, соңғы кезде әдеби шығармаларды көп оқумен шұғылданып еді. Баяғыдан бері, ондаған ғасырлардан бері тек осы жансыз әріп күйінде сакталып келген неше дана сөздердің жылылығын сөзді. Ой ойлауға, болашаққа көз жіберуге үйренді. Табиғатты түсінуге тырысты. Жазушылар, ақындар туралы кеп оқыды. Оқығанда да, әншнейн беттерді бірінің соңынан бірін сыйырлата ашып, уақиғаның қызығына ғана түсіп кетіп оқығаң жоқ, әрбір сырлы сөзді сылай, сипай оқыды. Оның шын қасиетін түсініе, мағынасына бойлай оқыды. Әрбір сейлемінің астында әрбір жазушының төгілген тері мен көз жасын көре оқыды. Оған ұнаған кітаптарды оқып шығудың өзі үлкен күшке түсетін болды. Бір оқыған жерлерді бірнеше оқып, сызып, жазып алып отырды. Астарлы, образды сөздер оның көзінен қағыс қала алмады. Әрбір астарлы сөзге қуана сүйініп, іштей таңғалып, қызыға қабылдап отырды. Классиктерді өте құмарланып оқыды. Олардың шығармаларын оқи отырып, бейне маңайы жұпарға толып, самал жұтып отырғандай я лаулаған жалынның ортасында отырғандай сезінетін болды. Әрбір құпия әріптің астарын сөгіп қарап, әрбір сөздің қақпағын ашып көріп отыр-

ды. Өзі де оңашада өлең жазатынды шығарды. Бірақ ешкімге көрсетпей, баласын қорғаған мысықша, қызгана, үрлана жазатын болды. Жазғандарының өзін де ешкімге көрсетпей, тығыла, ұяла сақтады. Штей жазушы болуды, ақын болуды арман етті. Оны әдебиетке одан сайын итермелей түскен бір қызыға деген махаббаты еді. Ол қыз да өзі сияқты әдебиет факультетіндегі оқытын. Тұстары қалада өскен, қала тәртібімен тәрбиеленген нәзік бір қыз еді. Көрікті, көрікті болғанда да, искусствоның тамаша бір шығармасы дерлік жан еді. Ол жүрген жерде ерніне құлқі үйірмей, оның бетіне бір қарап, шипалы жанарының отынан бір үшкін алмай қалғысы келмейтін жігіт жоқ еді. Оның бетіне бір қараудын өзі де көрген жанды рақаттандырып тастаушы еді. Кейде жігіттер әлгінің бетіне бір қарап құмарын қандырып кету үшін ғана келетін. Шаштары сондай нәзік, бейне желден тоқып істеп қойғандай өсерлі еді, бет пішіні мындаған скульпторлардың жүздеген жылдар бойы жабыла ойып, жана ғана халыққа тартқан қасиетті де тамаша өнері сияқты еді. Жүзінен есіп тұратын нәзіктік, ұлбірлік самалына шек жоқ еді.

Сонымен қатар ол әдебиеттен де әжептәуір хабары бар, живопись пен музыканы қатар сүйетін қыз еді. Әрине, мұнданай Бетховеннің бір симфониясын, Крамскойдың «Бейтанисын», Штраустың екі вальсін, Огинскийдің «Полонезін» немесе Венераның қолының не себепті сынғандығын білетін болса, өзін музыканың я живописстің ең сүйікті адамымын деп есептейтіндер, өзін білгішпін деп санауға қақым бар дейтіндер толып жатыр. Бірақ Жан ол кезде мұнысын білмеді, оның асқан сұлулығына қызықты; көптеген кітаптардан оқыған сұлулықты, тазалықты, шынайылықты тапқандығына күмән келтірмей елікті. Мінекей, сол екеуі өңгімелесе қалғанда әлгі қыз көптеген музыкалық терминдерді айтып тастағанда, мұны түсінбейтін Жан едөуір қысылып қалатын. Содан кейін-ақ ол музыкамен, живописьпен көп айналысып кетті. Неше түрлі архивтерді ақтарып, музыка дыбыстарының қасиетті шипасына шомылып, рақаттанды. Атақты суретшілердің бояуының өсерлілігіне таңырқап, сюжет құрудагы тапқырлығына Қайран қалды. Ол енді өмірді қызғалдаққа теңеді. Өмір оған мындаған бояулардың қосындысы, солардың шағылысып, адам жанын сөүлелендіруші деп үқты. Сабак, лекция да енді оған бүрінғыдан да ғөрі қызығылықты, көңілді болып кетті. Махаббат дегенинің, адам жылдылығы дегенинің не екенін түсінгендей болды. Балалықтын бітіп, жастықтың басталғанын, жасқа тән сезімдердің өсу қектемін бастан кешірді. Сүйікті қызының ернінің балының өсерінен өмір оған ертектегідей көркемденіп кетті. Тіпті тамаша деген ертектің

өзі де мынаның қасында сұрғылттанып кетті. Адамның сезімі, түйсігі дегендерді кітаптан оқыған ол, енді олармен жүзбез-кездесіп, солардың нәрлі саясында болды. Жүрек тол-куының албырт күшін сезінді. Әлгі қызды көргенде оның өн бойын мындаған ұсақ дірілдер билейтін болды. Оны өмірінің басты мақсаты, ең шыны деп түсінді. Шешек аткан гүлі деп түсінді. Оған барлық адамдарға тән күнделікті қасиеттер жат деп білді. Оның мөлдір шыныңай тазалығына, пәктігіне күмән келтірмеді. Оны үлттардың арасында өмір сүруге тұган адам деп түсінді. Бірақ ол бұл ойынан тез қайтты.

Бірде әлгі қызы екеуі қала сыртындағы көлге шомылуға барды. Олар анда-санда осылай қала сыртына серуен жасап, қайыққа мініп, қыдырып тұратын.

Маңай нұрға малынып, құстардың әсем даусына бөленіп тұрған шақ еді бұл. Күн сөулесі тастандарды да срітіп жіберердей, олардың жылтыр денесіне сәулені аямай төгеді. Көл маңында ешкім жоқ екен. Тек жан-жақтан жартастар қоршап, бәрі де осы көл түбіне қымбатты бірдемелерін түсіріп алғандай үңіліп қалыпты. Су беті тұп-тұнық. Кілкімейді де, толқын таратпайды. Басылып, езіліп жатқандай.

Бір шыршаның тасасына тұрып, әлгі қызы шешіне бастады. Әріректе Жан да шешінуге кірісті. Кенет судың гүмп етеге қалғанына жалт қараған Жан ендігі мезетте басын судан шығарып алып жүзіп бара жатқан қызды көрді. Бұл да тез шешіне, суға бет қойды да, еркін құлаштап, қызды тез қуып жетті. Екеуі су ішінде шабақша ойнап, сұлікше бұраландасты. Қызы да сондай сұңгіліш екен, тап бейне жыландаі иіліп, су ішінде үршықша үйріледі. Жан да шалқалап, етпеттеп, бір қырымен, не керек, әйтеуір, әртүрлі түрге салып жүзіп бақты. Қызға су шашты, ол да бұршақ тамшылармен жауап беріп, екеуі қызыққа әбден батысты. Біраздан кейін жағаға шығысты. Құнгеле құйдірінді. Қыздың жүзі шат, айқайладауытайты. Оған маңайындағы зәулім жартастар қөңілін жықпайын дегендей жамыраса қайта үн қосады. Қызы ол жартастарға қарап:

— Бейне бір музыкалық инструменттер сияқты, — дейді. Оған:

— Болашақта сен музықант болғанда, осындай аспаптың біреуін сатып алып берем, — деп қалжындаиды Жан.

Екеуі мәз-мәйрам болып құліседі. Қызы Жанның ернінен сүйеді, қызықтайты. Жан қашады, қызы қуады. Қызы қашады, Жан қуады. Қуып жетіп, жіңішке белінен тартып тұрып құшырлана сүйеді. Қызы тартынады, босап шығуға тырысады. Болмаған соң, мас болған адамдай көк шөптің устіне құлай кетеді. Міне, енді екеуі де шалқалап жатыр. Аспанға көздері жаңа түсті — көкпеңбек екен. Маңайды қоршаган теректер

осы көк аспанды бірнеше жерден тіреп тұргандай, сөйтіп, жер бетіндегі адамзатқа қайтпас қарыз беріп тұргандай, маңғаздана қарайды. Тәбеден бірер тау құсы ғана үшіп өтеді. Бөтен дыбыс жоқ. Жан үрланып қыздың жалаңаш етіне көз жібереді. Жұқа су костюмдері өлі кеуіп болмапты. Ақ тәнінің кейір жерлерін күн шалып, әдемі қонырқайларатқан. Қос алмасы төңкерілген кеседей тіп-тік. Бюсгалтерін жыртып жіберердей керіп тұр. Сол төбешіктердің кішкентай баурайшаларынан өлі де кеуіп болмаған су тамшылары төмен домалайды. Біреуінің ең үшар басында төбенің басында отырған қарақұстай қанатын қайшылап бір шыбын отыр... Топ-толық саны көк шөпті жапыра жатқан. Талай рет суға бірге түсіп жүрсе де, алғаш рет байқады: белі жіп-жіңішке екен. Әсіресе қозғалғанда, қымыл жасағанда бұрандалап үзіліп кетейін деп тұргандай. Қазақтың ««аш күзендей бүгіліп» деуі тегін емес-ау» деп ойлап қалды ол осы сәтте. Қыз көзін жұмып, екі алақанымен бетін басып жатыр. Әдай өзінің осы дене сұлұлығын ұялмай, қымтырылмай қарасын деген сияқты. Қыпқызыл, жұл-жұқа ұлбір ерні де ішіндегі қаны сыймай, жарылып кетердей дәңгелене қалыпты. Я бір сзық, я бір қабыршақ жоқ. Шиедей қып-қызыл, топ-толық ерін. Тек сыздықтата сорып жататын тәтті бір зәмзәм сұы я сығып алсаң, қазір-ак қабығы ғана қалатын балшырын бір жеміс сияқты. Одан төмен өлі сзық түспеген жұп-жұмыр мойын нәзік көкірекпен жалғасады. Қыз сұлқ жатыр. Буынсыз адам сияқты. Жан шынтақтай түрегелді де, қыз бетіне үнілді. Оң қолымен белінен құшақтай, кеудесіне тартты. Қызда әлі қымыл жоқ, тек Жан кеудесінде жаны жоқ бір салмақты затты көтеріп келе жатқандай... Маңай тып-тыныш, мұлгіп тұр. Ағаштар да сelt етпей, жапырақ-бұтақтарын шойыннан құйып тастағандай немесе тап бір суреттердегідей қатыпты да қалыпты. Тек алыстан торғай шықылыштаиды. Қыз денесі боп-бос. Кенет осы бос денені еркінше көтеріп алды да, қатты қысып, ернінен құшырлана сүйіп тұрып қалды. Қызға енді-енді жан кіргендей, ол да бірте-бірте Жанға қарай тартыла, қысыла берді. Екі дене біріндегі жалынды біріне ауыстырғандай болған шақта, қыз кенет серіппедей жиырылып барып, жігітті қапсыра құшақтай алды да, сүйіп-сүйіп алды. Сол мезетте-ақ екеуі де салмақтарымен барып көк шөптегі аяусыз жапыра құлай кетті. Оқыс қымылдан шошыған бір ала қанат торғай жақын теректердің бұтағынан пыр етіп үша жөнелді. Жан енді байқады: қыз оны құшырлана тартып, ерітіп алып бара жатыр. Шынында да, белгісіз бір күш ыстық құшаққа... я тіпті одан да әріге алып бара жатырған сияқты. Су түбіне тартқан қалтқыдай шымырлатып алып барады. Жан сасып

Қалды. Сірә, бұл тартып бара жатқан қыз емес, өзім шығармын, өзім, мүмкін, өзімді билей алмай бара жатқан шығармын деп ойлад қалды. Ал қыз мұндайдың қызы емес қой, ол бұлттардың арасында жүргүре тұған пәк, мәлдір, дүниедегі бөтен адамдардан өзгеше, артық, тамаша... Жоқ, жоқ, тартып бата жатқан қыз екен: сонын мынау сүйрік саусақтары, мынау соның нәзік, епті, жыланша иретілген қолдары. Мынау соның тартып бара жатқан күші... Жан адамдағы сезімнің осы қыздың тәртібінен бұрын кітаптардан оқып қана танысқаны болмаса, шын сырын білмейтін-ді. Енді мінеки, бүкіл денесін от жайлап, қып-қызыл болып кетті. Қараса, ол тап осы мәзетте қаралып, алаңызған жаңағы екі қыратты басып жатыр екен. Жан шыдай алмады, ұшып түрғысы келіп, бұлқына көтеріле беріп еді, әлі Жанның ішінде не болып жатқанын түсінбеген кыз қолын босата қоймады. Жан етпептей барып қыз үстіне қайта құлады. Таңдану сезімі оның жүзін алаулап соғып өтті. Қыздың көзіне көзі түсіп кетіп еді, ол тап бір жағаға шығарылған балықша аузын ашып, Жанға жалынышты көзben қаралап, алабұртып, отша жанып жатыр екен. Жан күйіп кетті. Мұндай қылышты одан күтпеген еді. Оны дүниедегі ең адал, ең таза, мәлдір адам деп, оның жанына табынып келіп еді, енді мінеки, оның да бөтен әйелдердей әлсіз жақтары бар екен, бар гана емес-аяу, жеткілікті екен гой.

Қыз түсінді білем, қолын босатып жіберді. Ұшып тұра келді. Енді екі көзінде ыза оты мен қорланғандық оты алаулап жанып тұр. Әдемі кірпіктерін наизадай шаншып:

— Сен әлі шикі баласың! Түсіндің бе, шикі баласың, — деді де, шыршаның ар жағына жүгіріп кетті. Сол кеткеннен оның жүрегінің билеушісі қайтып келмеді. Оқып жүріп күйеуге шықты. Күйеуі де сыртын сылаудан бөтен ештенені білмейтін біреу болатын. Оған қалай шығып, қалай тұрмыс құрып жүргеніне кейде Жан таң қалатын. Қыздың өзі университетті бітіріп, диплом алып тұрганда бір баласы құшағында еді. Бірақ Жан осы қыздың қылышына, оның акырғы сезіне, әлгідей күйеуге шыққанына әлі күнге дейін түсіне алмайды. Дегенмен, осы жұмбақ Жан өміріне үлкен бір сұрақ белгісін қойып кетті. Бұрын бәрі түсінікті болып келген оған енді дүниенің, омірдің сұрақтары қалқып шыға бастады. Тағы да іздену, кітап жолдарын ақтару күндері басталды. Әртурлі ғылымдардың сарайларына енгісі келді. Бірақ берінен де бұрын, шытырманы мен жаңсағы көп тамаша ойларымен, әсіресе, ап-айқын теңеулері үшін философияны бір жақсы көріп кетіп еді. Сонау Гегель мен Фейербахтан, утопистерден бастап, Маркске дейінгі, одан кейінгі ағымдарды, олардың мың сан айтыстарын қызыға оқитын. Биологияны, адам мен өсімдіктердің,

тірі жәндіктердің өмір сүру қабілетін, ортасын оқып білді. Алға аттау үшін көтерілген аяқ, үргең оңтайланған қол — мінеки, осының бәрінде қашалықты қимыл, сол қимылдардың заңдары жатыр, — соны түсінді. Тас таудан неге тәмен домалайды, құстар қалай шарықтап ұша алады, қар неге жауады — мінеки, осының бәрінің физиканың қасиетті заңдарына байланысты екендігін түсінді. Откен заманың тарихына көз жіберіп, көптеген уақығаларды білді. Осы шаңды жердің бетімен нешелеген рулар, халықтар жүргенін, қазір солардың осы үнсіз төбелердің баурайларында тып-тыныш жатқанына қайран калды.

«Кімдер бұл жолмен жүрмеген,
Кімдер де дәурен сүрмеген», —
деген жолдар келді оның ойына.

«Мынау осы мен тұрған тастың үстінде менен өлденеше ондаған жылдар бұрын бетен біреу де осылай демалып тұрған шығару-ау, осы таста, бәлки, әлгі адамның жұз жылдық ізі де жатқан шығар, кім білсін. Бұл жерлерді талай іздер шарлаған шығар. Енді сол іздің иелері орнын балаларына, олар ездерінің балаларына тастан кеткен, шынында да, өмір деген бір ағын су деген дұрыс-ау», — деген қорытындыға келген.

Бірақ ол өсіресе әдебиетті жатпай-тұрмай оқыды. Классиктерді түгел бітіруге тырысып, кітапханадан шықпайтын болды. Оның кез алдында осы бір ақын-жазушылар теңізі пайда болып, олардың кітаптардағы суреттерімен тірі адамдарша ақылласқандай болатын. Я оларды тірі күнінде көрген адамша немесе бірге шарап ішісіп отырғандай сезінетін. Бос уақытының көбін спортпен шұғылдануға арнады. Жүзу, коньки тебу, велосипед тебу, шаңғымен серуендеу мұның ең сүйікті демалыстарының бірі еді. Ал бокс оның жаны еді. Алғашқы жылдың өзінде-ақ тамаша табыстарға жеткен ол күшті боксерлер қатарына тез ілінген. Және оның ең бір жақсы қасиеті — қайсар еді. Мейлі оны біреулер рингте тәмпештеп жатсын, үрып жатсын, бәрібір ол құламайтын, ол ешбір жасымайтын, қайта ызаланған жолбарыстай қасарыса тап беретін. Оның өкпесі өшпейтін еді, оның жүрегін тітірету қыын еді. Шынында да, ол өзінің әріптестеріне қарағанда тіпті шаршамайтын немесе өкпесі жоқ адамдай сезінетін. Университетті бітірер қарсаңында республикаға аты жайылған күшті боксер болып шықты. Университеттің спорт залының ең сүйікті болып алды. Ол рингке шығып шабуыл бастағанда, студенттер оның қайсарлығына, күштілігіне, ептілігіне таңқалысып, ду қол шапалақтасып отыратын. Өсіресе оның жиырылып барып түйіліп қалатын, соның артынша-ақ тез қайта тарқатыла-

тын әсем бұлшық еттері – қымыл жасап жүрген кезде санда, қарда, кекіректе бөлек-бөлек болып ойнап жүрген да үлшық еттері – көз тартатын. Дәл соққылар кімді болса да сүйіндірмей қоймайтын. Ал оған көзделген соққы қолының астынан, басының жанынан кетіп жататын, электрдің аттас зарядында соққыдан тез қашып құтыла алатын, тез реакция жасай алатын еді ол. Оның соққыны өзіне дарытпауы қасиетті бір дүғаның әсерінен сияқты еді. Кейде раундтар бойы мұның денесіне соққы дарыта алмай-ак жарысты бітіретін боксерлер кездесетін. «Адам емес, машина» десетін олар. Сөйтіп жүріп университетті де бітіріп шықты. Алыс-тагы өз ауылана келді. Келсе, шешесі қайтыс болыпты, жасабіріне шөптер де шығып үлгерген. Үйі қаңырап бос түр. Есігіне салынған құлыштың топшысын тот басып қалыпты. Шықыр-шықыр етіп әрең ашылды. Етпен жүріп коридордан өтті. Ешбір тіршілік иесі білінбейді. Тек тап есіктің алдынан бір дәу қара мысық көтеп адам көрмегендіктен бұған ожырая бір қарады, ас үйге сұңғып кетті. Төрі бөлмеде де жан жоқ. Тек төрде әке суреті ілулі түр. Осы бөлмені күзетіп түрған адам сияқты. Жүзінде сәлғана мұн бар. Шамасы, бөлмедегі жалғыздық оның да жанын езіп түрған сияқты. Төрде киіз, текеметтер әдемілеп жайылып қойылған. Бірақ бәрінін үстінде де жұқа шаң бар. Бұрышта ескі домбыра жатыр. Шектеріне шыбынның конғанынан да дың етіп әлсіз дыбыс шығарады. Үй ішін жүдеушілік пен көнілсіздік жайлған. Барлық заттар да – мына жаюлы жатқан әп-әдемі текемет, кілем, көрпе-жастықтар, кереует, ілулі түрған суреттер, оның ішінде әке суреті де – бәрі де жетімсіреп түрғандай. Тіпті осы бөлменің өзін мұнды ауа жайлап, дүниес мұліктеге де нафталиндей сініп қалған сияқты. Тіпті сол мұн, реніш, жетімдіктің де сол нафталиндей иісі бар тәрізді. Мұны көрген Жан, қанша шыдамды болса да, көзіне келіп қалған ыстық тамшыларды тоқтата алмады. Соғыста қайтыс болған әкесін, мінекей, биыл оқуды бітіріп келіп түрған шағында дүние салған шешесін ойладап, қамығып кетті. Әрі десе, жалғыз ерке болып бұлғақтап есken Жан жетімдіктің шын ауырлығын сезген кезі еді бұл.

Сөйтіп, ол осы үйде жападан жалғыз жұмыс күндерін бастады. Орта мектепке оқытушы болып орналасты. Сөйтіп жүріп екі жылдық қызмет уақыты да көшкен бұлттай көмескі көлеңке тастан өте шықты. Енді міне, соңғы кезде әр жері бір ауыра бастаған соң, дәрігерге көрініп еді, қаба сақал оның армандарының күл-паршасын шығарды. Бұл тұқымниан қалған ақырғы шыбық та қырқылуға тиіс болды.

Мінекей оның өмірі. Оның қысқа өмірі осы-ақ еді.

Қаба сақал оның барлық жоспарын күл-талқан етті. Жауышы болу арманы да, жар сую тілегі де бу болып үшүп кетті. Өмірдің қызығы, жердің шебі де сұрғылт тартып, оның көз алдында сарғайып қоя берді. Әрқашанда салмақты ол қаба сақалдың кесімін естігенде айқайлап та жіберген жоқ, көзіне жас та алған жоқ, бірақ көзінің жарқ етіп, екі бетінің ду ете қалғанына қарағанда, бір нажағай жүректі өртеп кеткенін айыру қызын емес еді. Ол қопарылыс барлық сай-сүйегін бытырлата қиратып, ет бауырын мындаған өткір алмастармен турап етіп еді, тек аман қалған сыртқы түрі әлгі төгіліп кетейін деп түрган миллиондаған ұсақ бөлшектерді ұстал түрган қапшық сияқты болып қалған-ды. Бірақ сыр білдірмеген.

Енді ойлап қараса, өзінің өмір жолы аттың тұсауынан да қысқа екен. Тіпті ештеңе істей де алмапты. Өзі ертеректе сүйіп айтатын, өзінше жақсы ойлап таптым дейтін:

«Топырақты үй дағы төбе жаса,

Тау түрғызы қолыңдан келмессе де», –
дегендей төбешік те жасай алмапты. Енді өмірмен есептесіп, қоштасып, жөнелейін деп түр. Ұмыт қалған, кедергі келтіретін ештеңесі жоқ, сияқты. Өкінетін де, өмір кемессінің бортына жабысып, айрылмайтын да ештеңесі жоқ. Өткен өмірі өншейін бір салдыры бар да, салмагы жоқ бос қауашақтар сияқты...

...Рас, ол біраз білім алды, келешекте адамдарға пайда келтіруді ойлады, жазушы болғысы, адам жүргегін нәзік, шипалы сөздермен емдеғісі келді. Халқының адал, ардақты ұлы болғысы келді. Бірақ одан не пайда? Оның бәрі де әзірге тек арманғана емес пе? Ойғана емес пе? Ой деген, арман деген еркін құстар ғой, ертең-ақ тән өлісімен көк аспанды шарықтап кезіп кетпей мег? Оны қайта ұстая қайдада?! Ол екінші бір адамның басына келіп уялаганша талай уақыт отпей мег? Жүрек тоқтап, ми шіри бастағаннан кейін, мұның ойынан адамдарға не пайда? Шынымен-ақ адамдар үшін ештеңе істей алмай кеткені мег? Иә, солай... солай сияқты...

Ол осылай сезінді. Өзінің жаңағана қанаттанып келе жатқан жас ойларының ісіз жоғалатынына өкінді. Шіркін, қаншама таланттар жаңағана гүлін ашайын деп келе жатқанда қыршынынан қылды екен. Солар әлде де біраз жылдар омір сүргенде, Пушкиннен де басқа Пушкиндерді оқып жүрген болар едік-ау. Неше Лермонтов, неше Абайлар қанатын жая алмай қайырылды екен. Жас үміт пен албырт арманды қыршынынан қиятындағы не деген тар едің, дүние-аїй.

Осыларды ойлағанда, оның денесін мұздай сұық билейді. Өзінің де жазушы болу арманының күйрекеніне күйінеді. Тіпті

сүмдық. Бұрын өлім деген сырттан естігенде біртүрлі еді, енді бетпе-бет келгендे мұлдем басқаша екен. Қорқынышты да емес, қаңарлы да емес, бірақ жексүрын, зұлым, зымиян...

Мінеки, басы тағы ауыра бастады. Айнала бастады. Бейне миы осы бас сүйектің ішінде айналып жүрген сияқты немесе шамадан тыс өсіп кетіп, бас сүйектің бір жерінен тесіп шығуға, немесе шытынатуға талпынғандай жаман ауыртады, денесін дед-салдық билеп, шаршатады.

— Басы осы шығар, — деп ойлады ол.

Кенет есік сықыр ете қалды, ішке Кәрім кірді. Кезінде көзілдірігі бар, аласа бойлы жас жігіт болатын бұл. Бұрнағы жылы Жан екеуі Алматыдан бірге келген, медициналық институтты бітірген дәрігерлік мамандығы бар еді онын.

— Привет, Жан! — деді ол кірген бойдан, көзілдірігі мен тістерін бір жарқ еткізіп. — Қашан келіп қалдың? Жағдай қалай? Кәрінбей кеттін гой. Осыншама уақыт қайда болдын?!

Асылы, ол өте көп сөйлейтін, сонысын өзі жарататын адамдардың қатарына жататын. Бірақ Жан үн қатқан жок. Кәрімнің бетінен қадалып қарады да, үңсіз ойланып, ештенемен ісі жок кісіште тұра берді. Тіпті бөлмелеге кісінін кіргеніне, оның ішінде жақын досының кіріп келгеніне ешбір селт ететін емес.

— Жанушка, саған не болған? Неге ренжіп тұрсың? Қала-дан келген адам осылай бола ма?! Саған тап болған қандай меланхолия? Бұрын сен мұндай емес едің гой. Кәнекей, қала-дан әкелген базарлығынды шығар, — деп тағы да жүйдірмелете жөнелді. Мұнысы пулеметтен атылған екінші обойма сияқты сезілді Жанға. Бірақ сонда да үн қатпады. Беті шіміріккен де, бір мысқал сыр берген де жоқ. Баяғы қараған жеріне қарап, сөл ойланған қатып қалыпты. Жұзінде я реніш, я қуаныш, я ашу жоқ. Тек сөл ойланулы, ескерткішше қатып тұр.

— Сен керең болғанинан саумысың? Сен ауру емессің бе, Жанушка! Мені танымай тұрсың ба? Өлде Жан сияқты, Жан-ның рухын алған басқа біреу емессің бе?! Кәнекей, өуелі өзінді үстап қөрейін, әруак па өлде шын адам ба екенсің?!

Осылай үшінші обойманы төге салып алға аттаған Кәрімді Жанның:

— Тоқта! — деген қатал даусы кілт тоқтатты. Тап бір мың тонналық балғамен бастан салып қалғандай я сол жерге шешелеп жібергендей қатыра тоқтатты. Жұзіне қараса, ашуга булығып қалыпты. Досының мұндай түрін бұрын көрмеген Кәрім есекіреп қалды.

— Рак ауруын медицина жаза ала ма?

Сұрақ кенеттен, күтпеген жерден қойылды. Кәрім сасып қалды.

— Смотря, оның қандай түрі...

— Ең асқынған түрі. Асқынған қарынрагі.

— А-а, олай болса, оған медицина... Сен бір рак ауруытүр екенсін ғой. Сенің нәзік жүрегінді білемін ғой. Ол, шамасы, қырықтан асқан адам болуы керек. Ничего. Оған ренжімей керек. Ол адам қырық жыл өмір сурді. Аянышты, бірақ не істерсін. Қазіргі медицина қарынрагінің асқынған түріне ештеңе істей алмайды. Ол адам әндепті о дүниеге жүре беруіне болады. Жылына жер жүзінде рак ауруынан қайтыс болатын адамдардың саны...

Бөлме ішінде наизағай ойнап кеткендей болды. Кәрімнің басы сөл қайқая, бір жақ беті толығырақ көріне алға аттай беріп еді, ашулы сөздерді тәге салған Жан боксерлық инстинкт бойынша он қолды тәмен орап барып, иектен салып қалды. Қимылдың көз ілеспегендігі соншалық, тіпті Жан-ның озі де дұрыс байқай алмай қалды, — тек Кәрімнің екі аяғы жерден көтеріліп бара жатқанын, артынша есіктің алдына шелпек нанша жалл ете түскенін көрді.

Кәрімнің көзі аларып кетті. Қенеттен тиген қатты соққы есептіретіп тастаса да, үрей үшқыны көзіне қайта ойнап шықты. Шоқ басып алғандай дуылдап бара жатқан жағын ұстап орнынан әрең түрді да, шамасы жынданған шыгар деп ойлаған болуы керек, есікке қарай сүйретіле берді, бірақ Жан-ның ызгарлы даусы оны тағы тоқтатты:

— Токта! Тағы да айтамын, токта! Жыланша ирелеңдеп ешқайда қашып құтыла алмайсың. Ешкім, ешкім де емес, мына қарсы алдында тұрган Жан, мына мен — қарынрагімен ауырып келіп тұмын. Енді үш айдан кейін жердің сүйкійнана кіріп үлгеремін. Жаңағы өзің айтқандай, әндептіп кете беруіме болады. Міне саған, достым, қаладан әкелген базарлығым. Қалап алармысың, достым. Кішкентайғана дәрігерім. А-а-а-а?

Жан ыздан булығып, талып құлады. Бір жағынан, есі шыға көркүп, бір жағынан, сұмдық таңданып қалған Кәрім жүгіріп келіп, Жанның басынан сүйеді. Бұл Жанның бүкіл өмірінің ішінде ашуына жол беріп, өзін өзі билей алмай қалған кезі еді.

* * *

Жан бірте-бірте өзіне келе бастады. Кәрімде үн жоқ. Бейне бір ағаштың түбірі сияқты қатып қалыпты, я қимыл, я сөз жоқ. Жанды жаңа көрген адамдай я тіпті ерте заманнан қалған жаңадан табылған бір жәндіктің тас бейнесіне қарағандай көз алмайды.

— Достым, ызага булығып кеттім, кешірерсің. Маған ренжіmessің, Кәрім. Мына алдында отырған қу сүйек рак ауруымен ауырып келіп отыр. Күйіп кеткесін, шыдай алма-

дым. Алматыда, Ташкентте, Москвада болдым – бәрі де жаңағы сенін айтқанынды айтты. Емдейміз, егеміз, қал деді, ауруханага жат деді, бірақ бәрі де күтқарып қала алмаймыз дейді. Ендеше, ауруханага жатып не керек? Үйде де әп-әсем өлуге болады фой. Өлімді жолаушыны вокзалдан күтіп алғандай ауруханадан күтіп алу міндетті емес кой. Аурухана өлімге барап бірден-бір табалдырық емес. Өлімге қай жермен болса да оп-оңай баруға болады – оттың аузынан, жартастың басынан, майдан даласынан, жар құшағынан, тіпті бүйірып үйіккап жатқан жерінен де жетіп баруыңа болады. Өлімге баратын жолдың саны бастағы шаштың, аспандағы жұлдыздың санынан да көп. Өлім қаласы бізден бір секундтік жердеғана тұрады. Мен осыны біліп келіп отырмын, достым. Маған сен аянышты көзіңмен қарама. Маған қазір жұбату айтайын деп отырғанынды да біліп отырмын. Бірақ керегі жок. Біз екеуіміз де мұны жақсы түсінеміз. Ештеңенің керегі жок. Бәрі шешілген. Сен түгіл, талай бума сақалды, килограмм көзіл-дірікті профессорлар да ештеңе істей алмаған.

Көрім бірдене айтайын деп оқталады. Бірақ көмейінде бір кесек балшық қалып қойған адамдай, аузын ашқанымен, сөз шығара алмайды. Қысылғаннан терлеп те кеткен. Жүзі ала-бұртып жанып тұр.

Жан сөйлеп отыр:

— Солай, достым, жиырма бес жыл бірге ойнағ өстік. Осы алқапта барлық жастық шағымызды өткіздік. Бірге таяқ ат мініп, бірге құрап қамышыладық. Қоғаның басын бірге бұркыраттық. Қамыстан сыйбызы тартып, бұзауга мініп, аударыспақ ойнадық. Мектепке бірге барып, бір кітаптың бетіне бірге үңілдік. Бірге білім алдық. Ауылға бірге келдік. Бірге журдік, бірге тұрдық.

Енді қашанғы бірге бола береміз – айрылысатын уақыт жеткен сияқты. Бұл сүм дүниеден жүрегі қанға толып, көз жасын жұта бір адам кеткеннен жердің сақалы ағарып, белі бүгіліп қалмас. Жер өз бетінше дөңгелене берер. Сен де, дос-тым, бізді анда-санда бір ойыңа алып, осы бір тәбенің бауырында жатыр-ау деп көз қиығыңды салып қоярсың. Біз де сол жердің жалықпас дөңгелеуімен бірге дөңгеленіп, қабірімізде тербеліліп жатармыз. Бірақ біз сендер сияқты емес, шіріп жатармыз, сіздер ойнап-куліп, бақыт құшып, шат құстарша еркін өмір сүрерсіндер. Біздің ернімізден құрттар үя жасап алған кезде сіздер сұлу қыздардың үлбір ернінен бал татып жүрерсіздер.

— Жан!

— Иә, солай болуға тиіс те гой. Арсыз дүние, ку тағдыр десгендердің не екенін енді түсініп келе жатқан сияқтымын.

Әке мен шешеден бір айрылып едім, олар да менің қызығымды көре алмай дүние салған жандар ғой, енді міне мен де, солардың артқа тастап кеткен жалғыз шыбығы мен де, қайран әке-шешемнің мекеніне, сыз жердің бауырына кетіп бара жатырымын. Сірә, сол шыбық қөктемеуге тиіс болған ғой.

— Жан! Жан деймін!

— Досым, қазір сен не айтқанмен, шындықты жасырып қала алмайсың. Шындыққа қарсы ештеңе де айта алмайсың. Сенің манадан бері тілінді байлап отырған да сол шындық. «Жан» деген сөзден бөтен сенің аузыңа ештеңе түспей отыр, сен не айтарыңды білмей отырсың. Ештеңе айта да алмайсың. Себебі, сенің анау қалың кітабында мені қорғайтындей ештеңе жок.

Көрім төмен қарап, жаншылып қалды. Жанның айтқаны рас еді. Оның сезінен шындық дауылы есіп отыр еді. Қатты, ызырық болса да, бұл шындық дауылы еді. Сол еді Көрімнің мойнын түқыртып, сейлептей отырған.

Иә, қалың кітапта солай жазылған еді. Жандікі рас еді. Көрім шыдай алмады, көзіндегі жасын жеңімен сүрте-мұртес далага атып шықты.

Бөлмеде тыныштық. «Көрімді жылатып жібергенім не? — деп ойлады Жан. — Бірақ бәрібір емес пе, мен шындықты айттым да қойдым ғой, ол оған неге қамыгады?».

Тағы бір шыбын домбыраның ішегінің үстіне келіп қонды. Мұны Жан әлсіз ғана дың еткен дыбыстан сезіп отыр. Стол үстіндегі кішкене сағаттың нәзік сыртылы естіледі. Күн жарығы еденде ойнайды.

Кенет есік тағы сырт ете қалды. Ауызғы болмeden дыбыс шығармай-ақ тәргі болмеге енді. Бұл бір биязы ғана қыз бала екен. Тап Индияның фильмдерінен кездесестіндей шашы дудырап кеткен жап-жас қыз бала. Жас шамасы 17–18-дерде. Жүзінде сөл ғана үрей мен жылылықтың лебі жатқан сияқты. Өзі де еліктің үркек баласында, таңғала, құдіктене қарайды.

— Ағатай, апам сізге тамак пісіріп берсін деп жіберіп еді. — Сүйкімді, биязы нәресте, көзіндегі пәк үшқындарды қарасаң. Жан таныды — көрші үйдің баласы екен. Аты Шәрбат болатын. Биыл оныншы класта оқып жүрген болу керек. Неткен тамаша. Тұла бойынан, қымылынан, жүріс-тұрысынан өмір есіп тұр. Өмір үшін жаралған қыр гүлі. Еліктің лағы. Кішкентай ғана үлбір, нәзік дене. Үлбір, нәзік, өмір деп соғып тұрган жүрек. Қайғыны, ашуды, күйікті білмейтін таза жүрек.

Бір сэтте Жанның басында осы ой самғап өтті. Ауруын да ұмытып кеткен. Дүниеде сүйсінерлік нәрсе көрсе, озін озі ұмытатын ол қазір де басқа дүниені ұмытып, осы балаға қарап

қалған. Жаңа ғана жүзін бүркеп тұрган реніш шымылдығы түгел серпіліп, оның орнына таңданғандық, асқан таңданғандық пайда болған. «Бұрын байқамайтын да едім, қандай әдемі болып өскен», – деп ойлап қойды тағы да.

Шәрбат ұзак үнсіздік пен өзіне қадалып қалған жаңардан қатты қысылып қалды да, қып-қызыл болып кетіп, кірпіктерін тәмен түсірді.

«Қандай тамаша, жарасымды. Нагыз аспанның арулары сияқты. Ең тамашасы – адал, пәк, таза жан екендігі. Неткен мөлдірлік, шынайылық. Беттегі бояулар, бетке ойнап шық-қан таңын сәулеесіндей үттің қызылы. Ұялуы қандай өсем!».

Қызы ақырында шыдай алмады, бетін жасыра барып шығып кетті. Жан әлі аң-таң. «Өмірде байқалмаған заттар көп болады екен-ау, – деп ойлады ол. – Бұл бала мұндай болып өседі де-ген кімнің ойында бар. Кешегі ғана құрақ, балғын балапан сәбі емес пе слі. Енді мінекей, бойын сыларап, қыз болып қалыпты. Қызы болғанда да, сондай әдемі, өсем, кіршіксіз».

Кенет түріктің қайқы қылышындағы бір ой бастан салып отті:

«Тфу, неткен жындымын мен. Дар ағашының астында тұрып, қызға таңырқанамын. Оған емірене қарап, жас сәбидің пәк жанын қорлаймын. Неткен есерсің сен, Жан?! Неткен ай-үаңсың?! Ар, жүрек бар ма сенде? Әлде оларды өлердегі киімінді дүсыптырыныңдай тастап жүре бересің бе? Сенің енді бұл дүниеден кетуіңе үш ай қалғанын сезесің бе? Қазір март, енді априль мен май ғана сенің қарауындағой. Онда да жете алсан... Үш ай, үш ай ған... Тоқсан күн... Әншейінде белгісіз өте шығатын тоқсан қүндік жұмыс. Қезді бір ашып жұмғанша өте шығатын тоқсан күн... Аяғы желді, қанаты бар тоқсан күн...».

Осы ой тітіретіп кетті оны.

Осы ой ғана басында қазір.

Тағы санай бастады:

– Март, априль... содан соң... май...

Әдейі осы бір санды мың айналдырып санатып қойған, тіпті жалақы төлеңіп санатып қойған адам сияқты.

– Март...

Кенет оның есіне өзінің дүниеден кететініне әлі де толық үш ай бар екені жай отындағы сап ете түсті, тіпті бұған ол, манадан қайталай санап отырса да, үлкен бір жаңалық ашқандай қуанып кетті.

Жүгіріп терезе алдына келді. Әйнектен қараса, күн түстен ауып қалыпты. Бұл марттың ортасы еді, қарлардың біразы кетіп үлгірген. Да лада ұзыннан ұзак шұбалған жүздеген көлшіктер пайда болыпты, олар сай бойын тегіс алып жатқан жалтырауық қаңылтырлар сияқты.

Олардың ара-арасында былтырдан қалған олі бұталар серійеді. Құмдағы кішкене төбешіктер де онтүстік жағындағы қар көрпесін көтере тастап, тесектен бір саны шығып жатқан аурулардай жайбарақат қалғиды. Үйлердің төбелерінен ери акқан су жерге жете алмай, наиза мұздарға айналып, мындаған үштерін жерге қадап қалыпты. Әр жерде маңқылып жүрген иттер, су алып бара жатқан әйелдер көрінеді. Жапжақын жерден торғайлардың шықылықтағаны естіледі. Бірақ өздері корінбейді.

Ауа да біртүрлі жаңғырғандай, тазаланғандай.

Жан жазу столын терезеге жақындана түсті. «Мен бүгіннен бастап осы терезеден бүкіл дүниеге шабуыл бастайын деп отырмын», — деді ол өзімен өзі қалжындастып. Жанның мұнысын сыртынан байқап түрган біреулер болса, ол бір күрметті қонақты қарсы алайын деп жүр месекен деп ойлад қалар еді. Ақырында қалам-сия, қағазлар да дайын болды.

Сөйтіп, Жан өз өмірінің ішіндегі сөң бір таңғажайып және сөң соңғы іске кірісті: бірнеше жылдар бойы арман етіп, сол үшін күш жұмыспа келген ол өмірінің ақырғы үш айында жазушылық жұмысқа берілді.

«Өлеңтін адамның мактануға қақы бар, — деп ойлады ол, — өлеңтін адам сыпайыгершілікті үш айға дейін қоя тұрса да болады, сондықтан мен осы қалған уақыт ішінде кітап жазып шығуға тиіспін. Мейлі мен өлі ешбір журналға, ешбір газетке өз саусағымнан туған бір әріп те бастырып көрмейін, мейлі мен өлі бір тірі жазушыны көзбес-көз көрмей-ақ Қояйын, мені ешбір жазушы танымай-ақ қойсын, бірақ кітап жазып шығаруға тиіспін. Мейлі бұл жазып жүргендердің күлкісін де келтірер, бірақ ойға алғанымды орындал шығуға тиіспін. Сөйтіп, өзімнің өткінші өмірімнің бір-бір көлеңкесін қалдыруға тиіспін. Менің басымдағы ой-пікір жақсы болсын, жаман болсын, халыққа жету керек. Ой-пікір өлмеу керек, себебі, олардың тәні жоқ. Тәні жоқ заттар өлмейді. Ең болмаса, сол ой-пікірлер қағаз бетінде қамалып қалсын. Қайтадан үшшіп кете алмайтында болып, беттерге жемілделіп қалсын. Кейінгілер дұрыс болса, ойланып қарап, шаңын қағып алар, ал бұрыс болса, архив жәшігі әрқашанда табылады ғой, — оны өздері білсін».

Осылай ойлаған ол қаламсабын қаракөк сияға малды да, ақ қағаз бетіне алғашқы таңба түсірді:

«Қансыраган дастан»

Одан сөл төменірек кішкентай, бірақ айқын әріптермен «Бірінші бөлім» деп жаза берді де, кенет ішін үстай алғып, бір жерінен оқ тигендей орындықтан құлап бара жатты.

Бұл алда талай қайталаңатын кезекті сокқылардың алғаш-
кысы еді. Жан бүк түсіп жатып қалды.

* * *

Күндөр өте берді. «Март, апрель, содан соң... май...» –
Тек осы ой ғана Жанның басында. Қазір ауруы да мендең
бара жатыр. Тамақты да аз ішеді, ішкен тамағы кейде шұбе-
ректей тұрып қалады, кейде қайта құсады. Іші жаман ауыра-
ды, бірақ соның бәріне қарамастаң, төсектен ілмиіп ерте тұра-
ды. Жазу столына жетіп, қаламсапқа жармасады. Оңтүстікке
қараган терезедең, осы бір төрт қабырғалы бір метрге жақын
кішкене тесіктен кең далаға, дұниеге көз жібереді. Шеті жоқ,
шегі жоқ сахарадай ақ қағаздың бетінде артынан ұсақ із қал-
дырып, арабтың дәруішіндегі жалғыз қалам жорғалайды. Кей-
кейде ол бір жерлерге жетіп тоқтайды. Демалып, тыныста-
ғандай болады. Кейде ізімен қайта жүріп, жаңағы басып кет-
кен іздерін өшіре бастайды: сол ізіне серік қып, касына қай-
тадан іздер салып, тағы да алға тартады. Ол күннің батуын,
түннің келуін сезбейді. Тек алға жылжулы біледі. Бейне бір
жерүйкітің іздел бара жатқан адамдай. Осылай ұзак жүреді,
талмай жүреді, шаршамайды, сусамайды, жүріп келеді. Бірақ
әлі бітер құм, әлі бітер сахара жоқ. Бір төбенің астында екінші
тобе, бір жотаның астында екінші жота, шеті, шегі жоқ қиыр-
сыз, шексіз сахара.

Жан осы жұмысқа барлық жан-тәнімен берілген, бөтен
ештемемен де ісі жоқ. Қазір өлімнен қорқуды да қойған. Тек
бір тілегі, ақырығы мақсаты – осының бітіріп барып өлу. Бітіру,
соның барып басты жастыққа біржолата тастау. Қаракөк сия,
ұшкір қалам өлер жанның ойларын ақ қағазға байыппен
шегелейді. Енді қайта ұша алмастай, сол ақ қағаздың бетінен
көтеріле алмастай қылып шегелейді. Жазып отырып, Жан
бейне шарап ішкендей бусанып, терлеп отырады. Басындағы
ойлары бірінен соң бірі кезекпен келіп, мергеннің оғына
кезіккен киқтердей қаламның үшіне ілігеді.

Жап денесінің, тәннің ауырғанына қарамайды, қолынан
қаламсапты шығармауга берік бел байлаған адам сияқты.

Ауру жас жанды жазықсыз сырқыратады, басты айналды-
рады, терді еріксіз шығарады. Күркіл жөтөл жұмысты аяусыз
тоқтатады – бір минутке жалғыз дәруіш аялдап, бір жотаның
бауырында еріксіз демалады. Табақ-табақ қағаздар бірінен соң
бірі нөмерленіп, таңбаланып, он жаққа шыға береді. Терін
сүртіп, демалып алған дәруіш қайта бүлкілдейді.

Көрші үйдегі қызы бала қазір шешесінің айтуымен Жанға
тамақ пісіріп беріп тұрады. Тамақ дегенде, Жанның оны ішіп
жатқаны да шамалы. Кейде екі-үш күн бойы аузына нәр ал-

май, қиналып қалады. Осы кездерде өлгі жас бала сабағына да бармай, Жанның қасында отырып алады, шеңсін шақырып келеді. Осы бір азап сағаттары әбден сарқылып, Жан жүзіне рең қайта жұғіргенде ғана ол жей алатын тамақтардан тәттілеп ас пісіріп беріп, сосын кетеді үйіне.

«Неткен тамаша жан, – деп ойлайтын Жан, – я бір аузын сөз қатып, я тіл шығарып бірдеме десе екен-ау. Тек іштей тынып қайғына қайғырып, қуанышына қуанып, бір тілекте тұрган бір жан. Қалай жақсы көрмессің?!.»

Кейде оның мөлдіреген көзіне, қап-қара бұрымдарына қарап тұрып:

«Жас қызғалдақ. Дүние сен үшін жаралған ғой, ал мына біз болсақ, бар жүгімізді буып-түйіп қойдық. Ертең кетеміз, билет алулы», – деп ойлайды. Оған сүйсіне қарап, маңдайынан сипағысы келеді. Бірақ өз ойынан өзі тез шошып, қолын жинап алады.

«Жас өмірді өліктің сипап тұрғаны жан түршігерлік қой», – дейді. Қазір оған барлық дүние өзегіріп кеткен сияқты. Оның өмірінің үкімін жириен сақал айтқан күні-ақ барлық жапырақ бояуынан, күн қызуынан, өмір қызығынан айрылған сияқты еді. Қазір керісінше, барлығы да тамашаланып кеткен. Барлық дүние мен тіршілікті біреу көктемге қарсы мың түрлі ашық бояулармен бояп, жаңартып кеткен сияқты. Бері де, ең аяғы мына еріп бара жатқан қар да, алпақ меруергітей, мұз да бурынғыдан да гері мөп-мөлдір, ауа да зәмзәм суындаі тап-таза, тәп-тәтті. Күн де тап қас қылғандай сұлулана, бипаздана қалыпты. Мыңдаған, миллиондаған кірпіктерін тігіп, қадала қарап, тамсанып қалған аурулардай. Адамдардың бәрінде де көктемге қарсы бір көнілділік, бақыттылық, шат сезім пайда болған. «Эх! Өмір сүріп жүрген адамдардың бақытсызбен дейтіндері өз бақытын түсіне білмейтіндері екен ғой. Бақыттылықты түсіне білмеушіліктің өзі бақытсыздық екен ғой. Ауаның қымбаттығын, судын шырынының, күннің жылуының бағасын білмеушіліктің өзі сорлылық екен ғой. Неткен қымбат едіндер. Баяғыдан бері ақысыз-пұлсыз босқа пайдаланып, қадырынды біле алмай жүр скенбіз ғой.»

Шіркін, өмір. Талайлар осылай мен құсап зарлап отті ме екен? Өмірге өліп бара жатқан адамдай ғашық сіңкім жоқ екен ғой. Бар білінбейді, жоқ жылатады деген сол екен ғой».

Жанның уақыт өткен сайын жүзі қүренітіп, оні қаша берді. Қатпа терілері сүйекке желімденіп қалғандай, қан тамырлары да құдірейе түскен. Қозі теренге сұнгіп, жүрек соғысы да жиілеген. Анда-санда оған: «Осы қаба сақал өтірік айтпады ма екен, – деген ой келеді. – Бірақ өтірік айтатындаі мен оның несін алып едім. Рас скені рас қой. Мінеки, ку сүйек-

тер де, тамақтан өтпей жатқан ас та соның белгісі емес пе. Бірақ, шіркін, қаба сақалдың айтқанының бәрі, бәрі өтірк болып шықса. Бұл бір өте жаман, корқынышты түс болып, мен қазір бір-екі секундтан кейін шошып оянсам». Ол осы ойына сенгені соншалық, әр жерін бір шымшылап қарайды, көзін сүртеді.

«Жоқ. Қайдан түс болсын! Ақымақсың сен, Жан. Дурак».

— Жан!

Катты дауыс оның ойын бөліп жіберді.

— Мен, мінекең, рак туралы кітаптардың бәрін ақтарып шықтым, достым. Бірақ бар ғой, теория айта берсін, мен бүтіннен бастап сені емдеуге кірісемін.

— Ха-ха-ха-ха!

Жан сықылықтап күлді. Тоқтаусыз, шалқалап ұзак күлді.

— Сен жындысың, досым. Қалың кітаптың құлы мені еш уақытта жаза алмайды. Сен мені жаза алмайсың, өлсіз, нәзік, кішкентай докторым.

— Жоқ, жаза аламын. Бірақ қазір дәлелдеу қын. Жазуға тырысамын.

— Мүмкін, бұл үйден ойлап келген бір рецептің болар? Мүмкін, мен өлгенше көңілімді көтере түру үшін ойлап тапқан бір әдісің болар? Иә, оның дұрыс. Қатты ауру адамдарды, жазылмайтын адамдарды жылы сезбен жұбату керек.

— Жоқ, Жан, сен түсінсейші! Сен, сірә, рак ауруынан жазатын бір шипаның бар екеніне сенесің бе?

— Сеніп қана қоймаймын, достым, білемін. Рак ауруын жазатын мындаған шипалы заттар, мындаған қоспалар, миллиондаған дәрі-дәрмектер бар. Олар ана есіктің қайырылысында, жусаниң түбірінде, жотаның бауырында, тастардың қатпарында мындалп жатыр. Бірақ соған адамның қылыш жете алған жоқ. Дүниеде не алапат болса да, соған қарсы дауа бар. Тышқанды бүркіт жейді, жыланды кірпікшешен жояды, торғайды қырги қағады. Туберкулезді стептомицин қайырады, ракты... тағы бірдеме жазады. Иә, мұның барлығына мен бес саусағымның барлығындаі сенемін. Құннің шығуы мен батуындай сенемін. Олар килограмдап, центнерлеп, тонналап жатыр жер койнауында. Олар грамдап, килограмдап, центнерлеп жайқалып өсіп түр өсімдіктің бастарында. Бірақ оларға адамның миы әлі жеткен жоқ. Медицина ғылыми дамыды дейді. Қазір медицина есейді деседі. Бірақ қайда оған әлі. Ол әлі құні кеше туған жөргектегі бала сияқты. Ол әлі әрбір аурудың түріне екі-үш дәріден ғана тапты. Ал әрбір аурудың озіне миллиондаған дәрі табуға болады. Адамның қарны ашқанда оны неше түрлі тамақ, тойдырады — мейлі алма болсын, нан, тұз, қант, ет, сүт, май, ірімшік. Міне, әрбір ауру-

дың да осы сияқты жүздеген емі болуы керек. Сондағана медицина өсіп жетілді. Сондағана медицина адамның бетіне үялмай қарай алады. Сондағана медицинаға ғылымына орден беруге болады. Адамдар тек өзінің организмінің карталоюнанғана жасы жетіп өлең болсын. Міне, медицина!

Көрім тыныш қалыпты. Екі көзі шырадай жайнап, толық-си, ызалаған сәйлем жатқан Жанға қарап аузын ашып қалыпты. Бейне алдында ракпен ауырып өлейін деп жатқан адам емес, медицина ғылымының профессоры кафедрадан лекция оқып турғандай.

— Жан! Сенің ойың таза, еркін, алымыңның кең екенінде қайран қаламын. Егер сен медицинадан хабарың болса, ракты жазатын бір нәрсе ойлап таба алар ма едің деп ойлап қалдым.

— Эх, достым! Бәріміз де әлі шикі баламыз ғой. Баяғыда бір қызы айтып еді маған тап осылай деп. Иә, сол бір сөз, әлі шикі баласың деген сөз есіме түсіп жатыр. Біз шикі баламыз. Біз әлі өмірді ете аз білеміз. Бір адам білуғе тиісті нәрсенің бәрін біле бермейміз.

Көрім де тұрып кетуге ыңғайланды.

— Жан, бірақ мен, қарапайым бір шикі бала, рак ауруына қарсы ем іздеймін!

Жан ішінен құліп, мысқылдан қалды шығып кеткен Көрімді. «Қожаның көңілі құртқа шабады, көжесінің қатығы жоқ» деген бір мақал орала кетті ойына. «Шіркін, сірө, мені емдеп жазам деп шынымен ойлады ма екен? Не затқа кіріскеңін де білмейтін мәжнүн болмаса, жарап еді. Рак. Иә, рак. Саған бұл онай жау емес, достым. Әлі бекіп болмаған қабырғаларыңды құл-талқан қылып жүрмессін».

* * *

Апрель басталды. Бауырайдағы қарлардың қазан ернеуіндегі ұнтақ қанттардың ерігеніндей тәмен сусып, жылжып түскендері көрініл түрді Жанға. Құстар қайта бастады. Өсіреле түн баласында тырналардың, қаздардың, қараашаның дауыстары естіліп, Жанды қызықтырып, соған қарай талпынтып жататын. Өзеннің сені жүрген күн де есте қалды. Сендердің бір-біріне тиіп ұсатылған дауысы алыстағы бір зенбіректердің гүрсліндегі зорға жетіп жататын. Омырылған, қырқылған, шайналған дыбыстар. Судың сарылы, бейне бауыздалған ірі малдың тамағынан атқып жатқан қанның қорқырындаі белгісіз дыбыс. Сай асты қазір батпаққа айналған. Қектер қылтанақтанша шығып, көтеріле бастаған. Өзеннің тасқынды ылайы кемерлерінен атқып шығып, құмдақ тәбелердің көбін орап алған. Бейне төгілген қаймақтай сайстын түгел алып кеткен. Құннің де қызуы молайып, сиди-

ған ағаштарға бұршіктер пайда бола бастаған. Қыраттың күн-гей жағы көгерे түсіп, алғашқы қызғалдақтар, сарғалдақтар шыға бастаған. Ауа тазарып, жер үстіне бір көнілділік пайда болған. Құстардың да қанат қағысы жылдамдағ, сұлардың да сылдыры жінішкөріп, нәзіктене түскен. Алда бір Үлкен қуаныш, үміт, мақсат бар сияқты.

Ал Жанға ше? Оған ештеңе де жоқ. Соған қарамастан, ол мына тіршілік дүниесіне құмарлана қарайды. Көзінен бір де бір бөлшегін қағас жібермеуге, одан айрылып қалмауға тырысады. «Өмір» деген қызықты фильмнің ақырғы белімдерін көріп жатыр. Қашан «Соңы» деген үрейлі жазу пайда болғанша, одан көзін алмайды. Кейде күн күштірек жылынып, мол жарық берген кездерде, таза ауа жер бетін тегіс жайлап кеткен, шипалы нәр беретіндей кездерде Жан сүйретіліп далаға шығады. «Мынау баяғы рингте жолбарысша атқып жүретін боксер дегенге кім нанар?!» – деп ойлайды өзінің осы туріп көріп; отырғышын қойып, күнге қыздырынып, қолынан тастамай ала шыққан ақ қағазға осы әсем күннің сүретін сөзбен салады. Қайта сыйзады, қайта жазады. Беттерді кейде түгел жыртып, қайта жазады. Қынжыла жыртып, қуана жазады. Басын көтеріп, маңайға қарайды. Күннің алтын сөүлесіне мас болып шаттанады, жаралы қырандай комдағып, алысқа, бұлттарға үшуды аңсайды. Бірақ орнынан көтерілер хал де шамалы. Іштей санайды:

«Апрель... май...».

Адамға, табиғатқа деген сүйіспеншілік осы бір Жанның қеудесінен берік орын алған еді, сөйтіп, оның өлер шағында қолына қалам алдырыған еді. Енді сол қаламды кітап біткенші қолынан шығармауға, мейлі дүние өртеніп кетсін, бірақ, кітап біткенші шығармауға тиісті еді.

Бірақ уақыт өткен сайын қолының да еті қашып, қалам ұстаған саусақтардың күші де азайып бара жатыр еді. Тек шаршаған, қайтпаған, мұқалмаған ойғана оның басын бұрынғыдан да артық күшпен шырмайтын. Қанатты сөздерді, мөлдір пікірлерді тудыратын.

...Енді Жан бөлмeden, үй жанынан қашықтай алмайтын халге жеткен. Март айының ішінде село орталығына барып, көңсемен қызырыстап, жолдастарына жолырып қайтатыны бар еді. Қазір онысын да қойған. Мендеткен ауру бұлшық еттерінің күшін сорып алып, барған сайын өлсіретіп барады. Бұрын таулардың асуынан міз қақпай өтіп жүрген, барлық раундта да автоматша жұмыс істеп, еш сыр білдірмеген окпе, енді сәл аяқ басса, демігіп қалатынды шығарды. Бұрын баржофы білінбейтін жүрек енді қатты-қатты соғып, өлім сағатының жақындағ қалғанын ескертетін болды.

Сейтіп, барған сайын оның жүріс шеңбері азайып, ақырында апрельдің екінші жартысынан бастап ол үйден де жиі шығудан қалды. Бөлмедегі серіктери – қара мысық пен стол үстіндегі кішкене сағат қана. Адам жокта бұлар да күшті сүйеу болады еken. Қара мысық даладан ба әлде ас үйден бе, тышқандар үстап алып келіп, оны өлтірер алдында ойнатып жүргенін көретін Жан. Бірақ өлім аузындағы адамның ойлайтыны да сол өлім емес пе, өзін ана мысықтың тырнағындағы тышқандай сезінетін. «Тағдыр мені де ана тышқандай мазақ етіп жатқан шығар-ау», – деп ойлайтын.

Қазір Шәрбат бұрынғыға қарағанда әлдеқайда көп келіп туратын болды. Жан осы бөлмеге шегеленгеннен бері ол коп қайғыны көріп, біраз есейіп қалған сияқты. Салмақты адам болып, көз жанарындағы балалық пен албырттықтың да үшқыны ығысып, оның орнына терең ой үялаған сияқты. Бөлмеде ауырып, дөңбекшіп, тамағына ас батпай, жүдеп, сарғайып бара жатқан, бірақ сонда да қолынан қаламын тастамай, қиналып жатқан адамды көргенде, оның да соби жаны толқып, көзіне жас алатын. Онысын Жан да сезетін.

«Осы сәбиді балалық қалыптан шығарған мен ғой. Өзім өліп бара жатсам да, біреудің жас жанын ылайлап кеттім бе, не қылдым?» – дейтін. Сөйтіп, көбінесе қызға назар салмауга, онымен балаша сойлесуге тырысатын. Бірақ қалай етсе дс, Шәрбат Жаның ойлаған жерінен шықпайтын. Тіпті, осы еріс алып бара жатқан бетінен қайтаратын күш жоқ сияқты еді оны.

Кейде Жанның ойына неше түрлі нөрселер келстін. «Осы Шәрбатты қыз қылған мен ғой. Оны қыз қылған, нәсіктікке үйреткен мениң қайғым ғой. Мұны оның бойын түзеп, көз қарасының өзгеруінен-ақ байқауға болады. Егер жазылып кетсем, осы Шәрбаттай адам табылmas еді маған. Бұның үнсіз көз қарасы баяғы университеттегі «романтик арудан», омірді «түсіне белетін» әдемі қыздан қашшама биікте жатыр. Неткен терең сезім! Неткен биязы жан!».

Бірақ бұл ойын қызға білдірмейтін. Қайта ол туралы ойлағанда сыр бермеске, қатпа бетке онсыз да азайып жатқан қанын жүгіртпеске тырысатын. Кейде келіп басын сүйегенде, қолынан тартып түрғызғанда, жас денеден әлектрдің тоғындағы жалын үрүп өтетін Жан жүрегін. Бірақ бұл сезімнің не екенін де түсіне алмай дал болатын. «Өліп бара жатқан адам да сезімге бас иеді екен-ау», – деп таңырқап қоятын. Бірақ, әрине, мұның бәрін де женіп кететін сезімдердің сезімі, жатса-тұрса ойынан шықпайтыны оның өлімі мен кітабы болатын. Оның «Қансыраған дастаны» алғашқы перзенті,

сүйікті болатын. Сол тездетіп бітіп, соны артқа мұра қылып
Калдырып кетсем деп ойлайтын.

Рас, Жаның жолдастары келген күн оған Ұлсы болып сезілетін. Бірге қызмет істескен жолдастардың бөлмеде қаптап жұруі, әйелдердің ас пісіріп, қазандық жақта құйбендеуі, мына жағының домбыра шертіп, неше түрлі әңгімелер айтып отырысы, буын бұрқыратта шай ішу – бәрі де Жанға соншама жылы, соншама қадірлі сезілетін. Бірақ, әрине, олар да қашшама күліп, ойнап, жарқылдақсанмен, өлеңтін адамның алдында шектен шығып кетпейтін, олардың қимылынан біртүрлі жасандылықтың ісі шығып тұратын. Сондықтан да бұл сауықтары шынайылықтан гөрі артистердің ойынына көбірек үксап тұратын. Бірақ, әрине, онысына да үлкен раҳмет қой. Жанға ең қатты бататын кез – осы жолдастардың кетер кезі. Олар бөлмeden қалай шығып кетті – бағанадан бері шат жатқан Жаның көнілі бұзылып қоя береді. Қөшпікке сылқ түсіп, үзак жатып қалатын. Бармағын шайнап, тістеніп жатып, екі көзге жас еріксіз келетін. Адам көнілі қатты бұзылғанда, көз жасының тегеуріні дарияның тасқынынан да күшті болады екен. Ондай көз жасы барлық денені, сай-сүйекті сырқыратта, әріден келіп, қайғының ашы тұзын аяусыз жуады екен. Біраздан кейін барып қана Жан көз жасын сүртіп, демалатын. Сөйтіп, әлі кеүіп болмаған, қызырып кеткен көздерін ақ қағаздың бетіне аударатын.

беттіне аударатын.
Табиғат кейір адамға болаттай ерік беретін. Ол адам мейлі олім аузында болсын, мейлі қандай да қынышылықта болсын, сол табиғат берген жігерін, еркін жоғалтпайтын. Мінекей, Жан да сондай адам еді. Оның жігерінің шегі жоқ еді. Ол бір нәрсөні айтып, соны орындауды мақсат етсе, өліп кетсе де орындайтын. Мінекей, сол құдіретті ерік еді қазір оның қолына қalam алдырып, ажалмен арпалыстырып қойған.

Қазір шығарма жартыланып қалған. Бұда-бұда қағаздар, беттер, ол беттердің әркайсысында басындағы рим сандары жұмыстың біраз жерге барғанын көрсетіп түр еді. Соны көріп Жан шаттана түсетін. Тап бейне ғашық жарын көргендей не осы ажал тырнағынан сытылып бара жатқандай қуанатын. Өзінің ойларының енді өлмейтініне берік сенгендей қуанатын. Бірақ барған сайын күші де таусылып, әлсіреп бара жатқанын сезгенде, төсектен атып тұрып, қолына қalamды қайта алатын. Кейде жазып болған бөлімдерді түгелдей өртеп, өзіне өзі қарғыс айтып, боқтап жүре қайта жазатын. Енді оны тамак ішуден біржолата қалды деуге де болатын еді. Апрельдің аяғында тамағынан тек шайға салып еріткен

Бір қасық қана май жүретін. Шаштары селеудей қуарып, әңі қашып, бет сүйектері сидиып шыға бастап еді бұл кезде.

Өлім сағаты тоқтаусыз жақындай берді. Қаба сақал дұрыс айтты. Қаба сақал біліп айтты.

«Молодец, қаба сақал, — деп ойлады ол, — егер сен қазір гап осы арада болсан, қолынды қысып қоюға да болатын болды. Рес, сен жақсы дәрігерсің. Аурудың диагнозын жақсы қоясың. Қандай ауруды болсын сенің көзің анық көреді, сенің тамаша миың адам ауруының қандай екенін бұлжытпай таба алады. Бұл жөнінен сен адамсың...».

* * *

Май келді. Жер беті көк ісіне, жұпарға толды. Бәйшешек ғұлдеп, қырлардың қойнауы өртеніп жатқандай қып-қызыл, сап-сары ала болып кетті. Дүние қыс құшағынан босап, рақатқа малынды. Өзендердің лайы тұнып, мөлдір суларда күміс шабактар ойнап ақты. Зәулім қырлар мен биік құздар аспан тіреп, бірден өсіп кеткендей қеуделерін көтеріп қалыпты. Маңай құс үніне толы. Нәрестенің көз жасындай таза да өткінші көктемгі тамшылар жер бетін сүйіп өтті. Күн күркіреп, жерді тағы бір сілкіп-қағып, шан тозаңынан тазартып, алғашқы бақаларды шығарып, көк жуаларды пісіріп кетті. Аспанды нөсер соңынан миллион түсті бояумен кемпірқосақ белдеулеп алды. Алыстағы белдерде алғашқы сағымдар билей бастады.

Мұның бәрін көз алдынан өткізіп жатқан Жашының жүргегін қуаныш пен қайғы қатар билейді. Бәрі де сұлуланып, тамашаланып бара жатыр. Өдейі оның өлер уақытына дәл келген сиякты.

Жан қазір төсекте жатып жазуда. Кітап бітуге де айналды. Ақырғы екі-үш бөлімі қалды. «Өлген адамның шығармасын ешкім оқып көрген жоқ қой, сондықтан мұнда тірі адамдар үшін талай жаңалықтар болуы мүмкін гой», — деп ойлайды ол.

Басы жаман ауыратынды шығарды, кейде жазып отырып, үзақ сирыйдан кейін жүргең тұрып қалғандай сезілетін, төсекке қалай құлағанын да сезбей, сол жатқаннан екі-үш сағат бойы тырп етпестен жататын. «Шамасы, осы өліп бара жатқаным шығар-ау», — деп те ойлап қалатын. Осы ойынан шошынгандығы соншалық, ауырғанына қарамастан, басын көтеріп алып, тағы жаза бастайтын. Бірақ тез арада-ақ қайта құлайтын.

Енді ол далаға шықпақ түгіл, терезе алдына жорғалап келе алмайтын да халғе жеткен. Әйнектің азғантай бөлігінен оған көшкен бұлттар мен жақын ұшып жүрген құстардан бөтен ештеңе көрінбейтін.

Сонда есіне:

«Аспанда азат құстар ойнап үшса...», — деген жол еріксіз оралатын. Сол терезеден көрінген жалтыр көк аспан сияқты мұның да жан дүниесі қаңырап қалғандай сезілетін.

Шәрбат мезгілінде тамагын пісіретін, бірақ әйтеуір конілі үшін ғой, оның істеген тамагын ішіп жатқан Жан жоқ. Тек осы бір әдемі жүзге тесіле қарап, іші өртенеді. Өзінің өтіп бара жатқан өксік өміріне күйінеді. Қыз да мұның жанын түсінетін сияқты. Неткен сезімтал, нәзік, алғыр ойлы жан еді. Берін үнсіз үғып, үнсіз түсінеді. Осы бір әдемі жігіттің мезгілсіз гүлдей солып бара жатқанына үрейлене қарайды. Сондай кездерде Жан қызы кірпіктерінің дымқылданғанын, суланғанын да сезегендей болады. Сонда жүргегі дір ете қалып, өзінің қасіретіне ортақтасып отырған осы бір жас қызды құшырлана қысып, сүйіп алғысы келетін.

Майдың ортасында сандырактауды шығарды. Тұн бала-сында денесі қызып, жай таптырмай, коз ілмей шығатын кездері болды. Аузына не келсе, соны айтып, бейне ішіне от түсіп кеткендей тынымсыз дөңбекшитін болды. Мінеки, осы бір ауыр кезендердің бірінде Жан құтырып жатып, қыздың көзінен телегей-төңіз болып ағып отырған жасты көрді. Ар жағын өзі де онша білмейді, есінен жаңылды ма әлде үйік-тап кетті ме, әйтеуір, сол бір сәттің я тұс, я шындық екенін білмейді. Бірақ таңға жақын қызу түсіп, ауруы сейілгендей болатын. Қаламды қайта қолға алатын. Я болмаса әбден шаршап, я ауруға жендеріп жатқан кездерде өзі айтып Шәрбат-ка жаздыратын.

Бірде осылай қиналышп жатқан үстіне Кәрім келді. Қолында еgetін құралдары, тағы бірнеше дәрі-дәрмектері бар. Мәлдір ақ сүйікты шприцке құйып, Жанның қасына жақындай беріп еді, тапыршып жатқан Жан:

— Кәрім! Кімді алдағың келеді? Керегі жоқ. Сенің рак ауруынан жазатын дәрі тапқаныңа раҳмет. Ал мына морфийінді әрі алып кет! Онсыз да мен дөңбекшіп жатып-ақ, көнілді бола аламын. Маған морфийдің, жараны жеңілдетпей, адамды мас қылатын, бірер сағат көнілдендіретін алдамшы морфийінің бір тиынға да керегі жоқ.

— Жан, мен сен қиналышп жатқан соң әдейі... ең болмаса, бірер уақытқа жан жарасын жеңілдетейін деп едім. Кешір, — деп, жолдасы алдында ант-су ішті. — Жан! Сен түсінесің бе? Сенің әлі де жарты айдай, ең кемінде жарты айдай өмір сүруің маған өте қажет: сол уақытқа дейін мен сені сақтауды керек. Сол уақытта менің екі айлық еңбегім-нің жемісін көресің.

— Сандырақ! Жоғал, көзіме көрінбей. Алдамшы. Қайдағы жоқты айтып тұрың. Менің өлтіндігімді өзіңің бес саусағындаі біліп тұрып екіжүзденесің, қара бет. Янустың* құлы. Кет, сені көргім де келмейді.

Көрімді қуып шыққаннан кейін Жан қатты қиналышп қалды.

— Мінекей, Шәрбат, адамдар қандай болады. Беті құліп, менің табытымның басына келіп, өлерде кеудеме үміт шамын жақпак болады. Мен жан дос деп жүрсем...

— Қойыңызышы, ағатай! Мұмкін, ол шын айтып жүрген шығар. Қойыңызышы, сұраймын...

Шәрбаттың сөздері! Қандай жылы, жүрекке жылы тиетін, жұпар жапырақты, нәзік сабакты сөздер! Әлгі дәрігер-сымақтың қырышақ сөзінен гөрі мына шипалы сөздер қайғы жүгін өлшеусіз женілдептей ме?!

Осы бір сөздер оның жарапы жүргегін жамап, бойына құш қүйғандай. Бірақ өмірінің соңғы кездерінде өте ашуланшак болып бара жатқан да сияқты. Бұрын ешкімге қатты сөз айтпайтын ол жириен сақалды құнде сыбауға айналды. Көрімге де қол жұмсал, қатты сөздер айтқаны есінде. Мұнысынан әншійнде өзі де үялғандай. Бірақ амал қаша, сол бір сөттерде ышқынып кетіп, тасып төгілетінін қалай тыйсын. Тіпті кейбір сөздерін өзі де аңғармай қалып, артынан опынатын болып жүр. Сірө, бұл жақсылық емес қой деп ойлайтын. Мұның бәрі кітаптың бітпеуінен жөне өлім сағатының жақындаі тұсуінен еді...

Ол түндерде жатып алып, қалған құндерін ойдан өткізетін. «Он тоғызы... Жиырмасы... Жиырма бесі... тоғызы, отызы... Бұл уақытқа дейін жете алар ма екенмін? Майдың қай күні екен? Әттең, біліп алсам... Бірақ асығатын не бар, бітіп қалды ғой...».

Азап, азап, азап — қаламсап ұстаған діріл саусақтар, үміті өшкен Жан, жазушы, адам үшін, солар үшін өмірінің ақырына дейін құреске түсіп жатқан жан.

Майдың жиырмасы. Бітуге жақын шығарма. Қаламсап жай жүреді. Бірнеше сағаттай есінен танып қалды. Құндер, сағаттар санаала бастады. Баяғы университеттеге оқитын қыз елестейді көзіне. «Қазір ол неше баланың анасы екен?».

Сопың «шикі баласың» деген сөзіне әлі түсіне алмайды. Адамның кейде осындай кішкентай заттарды да түсіне алмай өліп кететін кездері болады екен-ау. Қайта жолықса ғой, анықтап сұрап еді.

*Янус – екіжүзді адам деген мағынада. Ертедегі гректердің мифологиясы бойынша, уақыт құдайы. Екі жаққа қараған екі бетті адам ретінде бейнеленген.

Дегенмен, бұл сол қыздан бөтен ешкімге ғашық та болған жоқ қой. Анығында, үлгіре алған жок. Артында үрпак та қалмады. Тек шығармасы болмас...

Өмірінде бір де бір жас арудың тән отына күймей өлу деген не сүмдүк еді.

Шығарманың ақырғы тарауының бірнеше беттері қалды. Нағыз ашылатын, шешілетін жері. Соны адамдарға шешіп беру керек. Енді түнде де жазуға кірісті. Аурудың да үйіктатып жатқаны шамалы. Бес минут жазып, өлу минут әлсіреп жататынды шығарды. Соңғы үш қунде нәр татуды да қойды. Тек жазу, жазу; естен танып жату. Тіпті денесінде торғайға тамак болар да еті қалмады деуге болады. Бұрынғы сымбаты жігітпің болады да еті қалмады деуге болады. Бұрынғы сымбаты жігітпің болады да еті қалмады деуге болады. Басын көткенде шұқыр-шұқыр, әжім, сүйек. Оттай жанган, тереңге кеткен қап-қара қоздер, әрен ілініп жидіп тұрған шаштар, қу бұтақша сидиып қалған жіп-жіңішке қолдар – міне, Жаннан қалғаны осылар еді. Қазір оған қаламсап пен қағаз денесінің бір мүшесіндей. Есінен танып жатса да айрылмайды. Басын көткенде алып жазады, есінен танады, Шәрбат тамак өкеледі, оны қабылдамай, жазуға қайта беріледі. Стол устіндегі сағат жұмыссызыдан секундтарды санайды. Жанға аянышты көзбен қарап, таңдайын үздіксіз қағады, басын шайқайды.

Майдың отызы. Жан сұлық түсіп жатыр. Қазір Шәрбат пен оның шешесі қасынан кетпейді, түндерде от сөнбейді. Қолдары кепкен ағаштай сидиып тұр. Қөзіндегі шырақ отыда сөніп бара жатқандай. Шашылып жатқан қағаздарды ретпен жинаиды күтушілер.

Июнь. Июньнің бірі.

Сұлық түсіп жатқан Жаннның бетінен өлсіз қуаныш толқыны жүгіреді. «Әх, қаба сақал, өтірікші».

Екісі, үші... Бесі...

Жан өлі беріспей жатыр. Колын созады. Қаламсапты іздегендей болады. Ақырғы жазылып бітпеген бетке үңілгісі келеді. Бірақ ауру төсектен көтертпейді. Шәрбатқа аянышты көзбен қарап, ақырғы бетті жазып таста дегендей ишараг білдіреді. Қаламсап сұрайды. Қозғалып жатқан тек көзі ғана. Тіпті қолын да көтере алмайды. Оны тек өмірмен байланыстырып тұрған осы бір бітпей қалған шығарманың бір беті сияқты еді. Сол үшін де тырмысып, өлімге берілмей жатқан қалпы бар. Егер сол бетті қазір бітірсе, жайбарақат көзін жұмып, кете беретіндей сезілді Шәрбатқа. Сол минутты жақындағанда тырысады ол. Тіпті қолына қаламсап алмақ тұрсын, қағазға да қарағысы келмейді. Жаннның бұл жағдайында оны қанжармен түйреп өлтіргенмен бірдей еді ол. Ол естен бір танып, бір танбай жатқанда, «шығармамды бітіріп тастадым» деген сезіммен көзін жұмып кетуі де ықтимал еді.

Шәрбат қазір соны ойлап отыр. Адам кейде өлімге болмай, үзақ тартысады, есінен танбауға, азапқа шыдауға көнеді. Сейтіп, сағаттар бойы қиналып жатып алады. Ондай уақытта өлім күте тұрады. Адамның еркінен аса алмайды. Онда өлім табалдырықтан аттағанмен, төрге ене алмайды.

Міне, Жан осындай арпалыста еді.

Июньнің алтысы. Құн қып-қызыл болып шығып, соның артынша-ақ аспанды қара бұлт қаптап алды. Жауын болары сезіліп, жердегі шаң топырақты қатты жел ысырып айдай бастады. Өзеннің толқындары ақ көпіршіктеніп, жарға ызалана соғып жатты. Зәулім теректердің басы гүілдеп, бұтақтарындағы бозторғайларды сілкіп-сілкіп тастап, құтырына ыжылдады. Қара қарғалар желге қарсы тұра алмай, ыға бастады. Аспандағы бұлттар құркіреп, әзір жаумаса да, жерге барған сайын жақындалап, қаһарлана, сурлана түсті. Жауын иісі сезілді. Қарлығаштар алдақашан жоқ болған. Алыстағы қарасүр бұлттар ішінен әр жерден-ақ ұсақ, жіңішке көгілдір сәулелер жарқ сте қалып, жақындей берді. Үйлердің төбе шатырлары зарлап, терезелер сартылдап қоя берді. Иттер ызы-қиқы болды.

Жан сұлық түсіп жатыр. Бірақ табиғаттың осы дүлсін күшін инстинкт бойынша сезіп, соған есі ауып жатқандай.

Шәрбат оның бетіне қарап еді. Қан-сөл жоқ қатып қалыпты. Басын сүмдік ой жайлап кетті:

«Өлім деген осы емес пе?».

Құлағын Жанның көкірегіне салып еді, жүрегі өлі де өлсіз, бірақ соғып жатыр екен – қуанып кетті.

Көзі білеудей болып іскен осы бір қыздың қайғысы қашама ауыр десеңізші. Қасында отырған шешесі де бозарып, үнсіз қалған. Екеуі де бейне табыттың қасында отырған адамдар сияқты.

Дауыл қүшійе түсті. Төбе қанылтырына тырс-тырс етіп бүршактар да сабалап қоя берді. Төбеде мыңдаған барабаңшы соғыс маршын ойнап түрғандай. Шәрбаттың жүрегі көтеріліп, денесінде біртүрлі діріл пайда болып, толқып кетті. Көз жасы одан сайын ағытылып, әлсіз адамның қеудесіне тиді. Жан ерні әзер қыбырлап:

– Шәрбат... – дегендей болды. Шәрбат жалт қарады. Өні ме, түсі мे? Қайтадан әлсіз ғана, бірақ айқын дауыспен:

– Шәрбат... – деді Жан.

Шәрбаттың жүрегі атша туласап қоя берді. Шашын жайып салып, қасында отырған шешесінен де үялмай, Жанға жақындалап, үстіне төне берді. Жан да жарыққа үмтүлғандай емеурін көрсетеді, өзіне жақындалап келе жатқап Шәрбат жүзінен көзін алмайды. Ақырында Шәрбат әбден төніп келіп, ыстық жасқа малынып, дымқылданған ернімен Жанды сүйіп

алды. Жанның көзінен жас ытқып кетті. Бишара Жан! Өмірінің ен ақыргы сағаттарындаған үлбір ерінді, шынайы махабатты тапты-ау. Шешесі сырт айналды. Шәрбат көзінен жасы теніз болып, ештеңені де аңғармай, Жанға қарап егіліп отыр. Жас үлбір бетті жуады, иектен тамшылайды. Оны сүртетін Шәрбат жоқ.

Осы кезде есік сарт ете қалды. Үсті-басы су-су болған, әбден малшынған Кәрім кіріп келді. Келе сала қол сумкасынан бірдеңені суырып алды да, Жанға ұмтылды.

— Жанушка! Жанушка! Жан достым менін! Мынаны ішуге халің келе ме? Әлде мені естімейсің бе?.. Аузын жақында, Шәрбат. Тез! Басын кетер.

Кымылдар адам айтқысыз жылдамдықпен, математикалық дәлдікпен істеліп жатты. Кәрімнің суга малынған күімдерінен су сорғалайды. Арпалыс пен үрей қатар ойнайды оның жүзінде. Жанның аузын ашып, қарақошқыл бір нәрсенің алғашқы қасығын аузына апарды. Бірақ оның жартысы еріннен қайта төгілді де, жартысы ғана әрі қарай өткендей болды. Кәрім тағы қайталады. Сосын ғана терін сүртіп:

— Егер енді бір жеті шыдаса, Жан аман қалады, — деп айқайладап жіберді де, әбден шаршаган ол аузын буған қапшықша бұрышқа сылқ ете түсті.

* * *

Ажал есік алдына келді. Табалдырықтан аттады. Арқасындағы қапшығын сілкіп тастап, төрт айлық азаптан құтылғанына қуанғандай босағаға отыра кетті. Үң деп демін алды. Аяқ-колоң созды. Керілді. Ажалға енді жайланаға болады. Енді азап пен қасіреттен құтылатын құн туды. Олармен есеп айрысуға болады. Ажал енді саспайды. Енді бұл бөлмедегі адам мұның болат саусағынан жырылып кете алмайды.

Ажалдың жағы қуарған. Ұрты солып калыпты. Қөздерінің орны індерше үніретін. Тістері ақсиып-ақсиып, әр жакқа қарап түр. Мола басына қойылған құлпытастар сияқты. Терісі қап-қара. Қолдарының үстіне ескен жұндерінің әр талы шегедей, тырнақтары кішігірім қүрекше тәріздес.

Ажал ойланып отыр:

«Неткен берік адам. Осы уақытқа дейін берілмей, арпалысып келді-ау бұл. Сірә, оттан жараган пөле шығар. Адамдардың ішіндегі бір қырсығы екен. Мен осындаілардан қорқамын. Бұларды келіп алған құрлы зықынды шығарады. Тәлкеек етеді. Мені де солай қылған жоқ па...»

Бірақ енді бітіп қалды гой. Қанша тырбынғанмен, біздің ауылға аттанар кезі алыс емес. Мен, міне, демігімді басып алғанша ғана босағада отыра турамын. Енді ешқайда

кетпейсің. Құрық тасталды. Қыл шылбыр мойныңа оратылды, «Жан» деп аталатын дене, төрт ай бойы есігіңен ене алмай, түндерді торып жүр едім; енді, міне, төріце жақындаған келе жатырмын. Қазір жүргеңінді сұрып аламын».

Көрім селк ете қалды. Тап осы ойды оқып, осы суретті көзімен көріп отырғандай селк ете қалды. Мына кәрі албасты, мына босағада отырған ұсқынсыз, түреіз мақұлық – сол Ажал деп қалды. Түрін де, түсін де айқын көргендей болды. Етсіз, солған жақтарын, сойдақ тістерін, үнірейген козінің орнын көріп қалғандай болды.

Кезін сүртіп, босағаға қайта қарады.

– Уң!

Ештеңе жоқ екен, әйтеуір. Жаңағы ойы ма өлде түсі ме? Белгісіз. Сәл қалғып кеткен сияқты.

Осы күні осындаій ойлар мен түстер ме, әйтсеуір, белгісіз бір сезімдер Көрімнің басын мың шандып алып, қармағынан босатар емес. Есінен де жаңылыстыратын болып жүр. Кейде мына көз алдында жанып түрган шам аспанағы күнге айналып кетіп, содан соң гүмп етіп мұхитқа құлайтын сияқтанады. Бетіне шашыраған толқынның ұсақ тамшылары тиген сияқтанады. Көрім қайтадан қарағанда, шам сәл дірілмен бағыдай жанып түрушы еді. Кейде бүкіл үй орнынан қозғалып, судың бетімен жүзіп бара жатырған сияқтанатын. Далаға жүгіріп шығам дей бергендеған есі қайта оралатын.

«Шынымен институтта бастаған зерттеулеріміздің теріс жолмен кеткені ме? Профессор К. қайда екен? Студент жолдастар, қазір олар да дәрігер ғой, солар қайда екен? Осы жолмен бара жатыр ма екен? Бір қорытындыға келе алғаны бар ма екен... Қайран профессор? Сіз ондаған кафедралардан босай алмай, жүздеген кабинеттерде тұтқындалып жүрсіз-ау. Әйтпес, бағыт дүрыс болғанда, бір нәтиже шығу керек еді ғой.

Мінекей, мен де бір нәтижеге жеткен сияқты едім, бірақ ол да алдамшы болып қалып отыр ғой... Бірақ неге бөтен аурулар жазылады? Емдеген үш адамым қалай аяғынан тік түріп, сауығып кетті? Неге?

Қайран Жан! Егер сені құтқарып алып қала алмасам, мына босағадағы... ана сүмдыш Ажал сені құшақтап алып кете бере ме? Осы жаңалықты ашуға итермелеген де, барлық уақығаны тездеткен де сен өзін емес пе едің? Егер сен болмаганда, мен әлдекашан үмітсіз тастаған бұл ісіме қайта айналып соғар ма едім, соқпас па едім?

Мен сол топас қүйімнен арылар ма едім, жоқ па? Мен мына үш адамға өмір алып бере алар ма едім, жоқ па...

Москва... Москва да тынышымды алып барады. «Жібер де жібер!». Мен мұны қалай жібермекпін? Ракты жаза ала-

ды деген дәрім жаза алмаса, бұдан артық қандай соққы керек?! Сандырақ болып шықпай ма сонда мұным? Жоқ, шыдау керек.

Шыда, Көрім. Өлде де шыдау керек.

Шыда, Жан. Шыдап бақшы, Жанушка. Жігерің қайда сенің? Болаттай жігерің. Тасқын селдей жігерің. Шыда. Шынымен-ақ көз жұмып кете бермекшісің бе? Жоқ, шыдау керек. Шыда, Жан.

Жан! Жан...».

Жан қозғалмай жатыр. Ерні бордай боп-боз. Көзі жұмұлы. Қолдарын айқастырып, өліктерше қеудесіне салып қойыпты. Шәрбат қалғып отыр. Құндізгі арпалыстар оны да әлсіреткен сияқты. Жұзі әбден сынған. Жайқалған гүлдің солуы қандай көріксіз – бұл да сондай қатып-семіп қалыпты. Қалғып отырып бір селк етеді де, қайта оянады. Жанга қарайды. Қайта қалғиды. Зымиян үйқы көзді буып, бойын үйітады. Көрім де қалғиды. Басы төмен иіле бастайды...

Шам жанып тұр. Жанның ерні бордай боп-боз. Қолдары айқастырылуы. Босағада...

...Бірақ құндер оте берді. Желімдей созылған сылбыр күндер. Өтіп болмайтын, әрең жылжитын ауыр-ауыр құндер. Бірақ, әйтеуір оте берді. Июнь құндерін жей берді. Июнь тауға өрлеп бара жатқан ауыр поездардай әрең жылжи берді. Құндерін бірінен соң бірін согіп, артына қалдыра берді. Қалған құндер төмен ағытылған вагондардай зырқырай ұшып жоғала берді.

Июнь жылжи берді. Жан көзін ашатын болды. Жан қозғалатын болды. Жан кірпігімен қаламды ымдал, қағазды көрсеге алатын болды. Жан орнынан әлсіз қозғалатын болды. Июнь желімделіп қалған құндерін әрең ажыратып, таудың басынан лықсыта босата берді.

Жан нәр тататын болды. Шәрбат қайта толқыды. Көрімнің шашы бүріншідан да ғері қобырап, жүргегі қаттырақ соға бастады.

Куаныш! Куаныш! Жан езу тартты! Көрім есінен адаса бастады. Шәрбат қайтадан албырг, қайтадан жарқын бола бастады. Жан қаламсап сұрады. Шәрбаттың шешесінің тынымы кетті. Кастрюльдердің қақпағының салдыры күштейді. Бөлмегде тәтті бу бүркырай бастады. Жан нәр тататын болды.

Куаныш! Куаныш!

Жан нәр жұта бастады. Жанның көзіндегі сөніп қалған от қайта лап етіп, қайта жалынадады. Шәрбат қайтадан алдып үшып, бетіне қызыл үйірді. Көрім сезіміне шек болмады. Тілі шешіліп, сөзуарлығы қайта басталды... Шешендігі нағыз шегіне жетті. Бөлмені қуаныш жайлады.

Москваға телеграммалар ұшты. Эфирге тыным болмады. Москва аэродромында профессорлар тиелген самолетті от алдыра бастады. Пропеллер зырылдай бастады.

Қуаныш! Қуаныш!

Газеттер ауды жаппады. Газет беттерінде «Рак жеңілді! Рак бітті! Рактар династиясы тағынан түсті!» деген хабарлар сыймай, сыйылысып тұрды. Ракпен ауырып, кереуетке шегеленгендер орындарынан ұшып түрегелісіп жатты. Олардың жүзінде қуаныш жалыны лаулады.

Қуаныш! Қуаныш... Қуаныш... Қуаныш...

* * *

Тұн. Шам жанып тұр. Бөлмеде Кәрім, Шәрбат және оның шешесі. Кәрім сөйлем отыр. Даусы да қоңыр, бірқалыпты, саспай, бейне бір ертедегі жыраулардай сөзін салмақтай сөйлейді. Бөлме ішін тек осы бір қою, қоңыр үн толтырып тұр. Құлаққа жағымды, езеннің баюу ағысындай, бірақ ешкім тоқтата алмастай жойқын құшпен төгіледі. Бәрі де үйіп тыңдал Қалған. Жан да шалқасынан жатып құлақ тігеді.

— Мен де бір сен сияқты, жан досым, өмірдегі құпия сырларға құмар адам едім. Соларды білгім келетін еді. Дүниенің жұмбағын үққым келетін еді. Бірақ осы кезге дейін ештеңе істей алмай жүр едім. Менің қеудемде дауыл туғызған сенің ауруың болды. Адамда неше тұрлі құштер, қабілеттер іштеп тынып, бүйірып, үйіктап жүре береді екен гой. Оларды тұртіп оятып, дұрыс жолға бағыттап жіберетін бір құш болса, тамаша нәтижелер беруі мүмкін екен. Менің үйіктап жатқан мүмкіншілігімді қамшымен тартып жіберген сенің ауруың болды. Рас, бұл жұмысқа мен тап осы биыл ғана, соңғы екі айда кіріскең жоқпын, институттың ақырғы курсында жүргенде профессор К-нің басшылығымен біраз студенттер болып рак ауруының табиғатын зерттегенбіз. Сол тәжірибелер мен сонда мұғалімнің айтқандары бұл табыстың елу проценті екендігінде дау жоқ. Мінекей, сөйтіп, мен қар кетісімен далаға кеттім. Апрельдің аяғы мен майдың іші жер begіндегі көктің бәрінің қаулап өсіп, дүниені ароматқа толтырып тұратын уақыт кой. Сенің айтуыңша, мінекей, осы кездерде шөп басында грамдап, килограмдап, центнерлеп шипалы дәрілер ілініп тұрады. Мен соларды іздеуге кірістім. Талмай іздедім. Өлім аузындағы адамды қалай алып қалу керек — мінекей, осы ой болды менің басымда сонда. Эр тұрлі шөптерді жинастырыдым. Халық емдерімен таныстым. Ең абыз шөптер мен ең тәтті шөптерді жинастырыдым. «Удың басын у қайырас» де-

ген мақалды еске үстадым. Сөйтіп журіп бір қорытындыға келген де сияқты болдым.

Бұл дәрінің айрықша қасиеті сол...

Жан төтті үнгे балбырап үйкітап бара жатыр. Қерімнің де даусы өшіп бара жатқандай, бірте-бірте алыстай берді.

Шәрбат пен шешесі қөздерінен мейірім оты жарқылда, Қерімнің өңгімесін үйіп тыңдайды. Жанға әңгіме еміс-еміс, анда-санда үзіліп жетеді.

— ...Метастаза бергенмен... блокада жасау әдісіменен... — Стол үстіндегі сағат тынымыз шықылдайды. Плита үстінде буы бұрқырап ыдыстар селкілдеп тұр. Шәрбат кейде солар жаққа жүгіріп барып келеді де, Қерімнің өңгімесін қайта тыңдайды.

— ...дейтін асыл шөп бар...

Қерімнің даусы тағы да сөніп, бір естіліп, бір естілмей жатыр. Жан бейне теңіз бетінде шайкалып келе жатқандай. Немесе біреу мұны өлдилегендей ракат, мас үйқының құшашына еніп бара жатыр. Үйкітап бара жатып Қерімнің қемескі үні мен Шәрбаттың жарқын жүзін тағы да еміс-еміс шалып қалды.

* * *

— Міне, Жан, көркем дүние! Міне, нулар шалқып жатқан! Міне, ғұлдер шешек атқан! Әттең, ақын емеспін. Осы сияқты дүние қазір сенің құшагында. Не істесең де өз еркің — мейлі жырла, мейлі жыла. Аспаның да көгілдір, ауаң да мөлдір.

Жан аппақ тістерін ақсита күлді. Қуаныштан, шаттықтан күледі. Мас адамдай. Қеуде кере дем алады. Айқайлайды. Шідесін аяқтарымен өрең тұр. Теңселіп барып, құлай жаздайды. Бұл оның далага бірінші шығуы еді. Оның ар жағында Шәрбат тұр. Биязы, нәзік жан. Қандай тамаша еді жүзі қазір оның. Барлық қызыл белтке теуіп шығып, май айындағы ғұлдерше құлпырып кеткен.

Көрім Жанға жақындалап келе жатыр.

— Жан! Мениң сенде қандай есемнің кеткенін білесің бе? — дейді айқайлап. Жан түсінбейді.

Кенет Қерім алға екі аттап басты да, қекке қарап мойнын созып тұрған Жанның томенгі иегінен он жұдырықпен салып етті. Жанның аппақ тістері бір жарқ еті қалды да, екі аяғы қетеріліп барып, арқасымен жерге былш еті қалды.

— Ха-ха-ха. Білесің бе, мен алғаш саған келгенде қандай базарлықпен сыйлағанынды. Мінеки, қазір сол процентімен қайтты.

Үстін қағып, сақылдаپ күле түрегеліп жатқан Жан:

— Ах, Морфий, мен саған көрсөтөмін. Әлсіз адамға бокстің техникасын таныстыруға шебер екенсің.

Көрім Шәрбатты айналып қашады. Шәрбат өзінің биязы даусымен:

— Болды, Жан! Құмаңызышы,— деп өтінеді. Жанарында күлкі ойнайды.

Жан да қуып жүргенмен, әлі дүрыстап аяғын алғып жүре алмайды. Шынынан ойыны көп. Бірақ бәрі де шат, бәрі де осы бір тамаша жаздың күніндей жарқын, бақытты, еркін құстар еді бұлар.

* * *

Жан ақырғы бетті жазып отыр. Қаламсабын қойып, ұзак ойланады, басын шайқайды. Сызып, қайта жазады.

Ақырында орнынан түрдү. Алақанын уқалап, керілді. Қағаздарды ақтарып жүріп, ең бірінші, баяғы ауру қолдармен жазылған алғашқы бетті тапты да, оның оң жақ шетіне қызыл сиямын:

«Ажал аузынан алғып қалған жан достарым Көрім мен Шәрбатқа арнаймын» деп жазды...

...Төменде ғұлдер есіп, қоға бас салды. Өлең желдің сөл лебімен-ак шайқалып, теңіз бетіндегі толқиды. Әріректе бақтар гүлдел, ұсақ-ұсақ ақ түйіршіктегі кешкі ауада өрмекшінің ауымен бірге қалықтап жүріп алды. Су шетінде балықшы, жылқышылар қарайды. Әсем көбелектер құм ішінде сүттіген айнала үшады. Жар беткейлерінде құстардың шүрк тесік үялары корінеді. Көкектін нақыштап қана, бейіне бір беттаның қызыбен танысқандай, өзінің атын шегелеп айттып жатқаны естіледі. Алыста өзен жайбарақат бұралады. Өзінің арнасында тербеле, рақаттана ағады. Ар жағында қырлы дала басталады. Кең жазықта жусан мен киікоты иісі мұрын жарады. Август бастала сайран кетуге дайын тұрган балқаң-бақтар шоқтанады. Бұл мезгілде киіктегі ауыл маңына келмейді, дала түкпірлеріне кетеді. Торғайлар шықылық атып, өзінің кішкене денелерін кең аспанға лактырып-лактырып жіберіп, қайта қағады. Құн иек астындағы төбелерге жетіп, соған иегін сүйеп демалады, осы алқапқа жіңішке, ұзын, қызығылт сөүле жібереді. Жәндіктер жер бетінде еркін сайран етеді.

Мындаған, миллиондаған дыбыстар — ғұлдердің шайқалуы, құстардың шиқылы, жәндіктердің қыбыры, желдің ызыны — жаз мелодиясын шертеді. Аспан да, жер де, ауа да осы бір дыбыстарға — табиғаттың шипалы музыкасына елтіп, салтанатты да белгісіз дірілмен балбырайды...

...Бұл июнь еді. Бұл июньнің аяғы еді.

ҚАРАЖАНБЫР

Аспаннан найзағай шарт етіп құлап түскендей болды:
кемпір итсигек шауып жатқан шотын әнтек қоя беріп, селк
етіп еріксіз жоғары қарады.

— Астапыралла!

Көк жүзіндегі қауырсындағы бір бұлт болсайшы. Бұл не
шартыл? Әлде солай естілді ме? Немесе мына жүзі көгере
жалтыраған темір шоттан туған дыбыс па? Я итсигектің түбірі
күрт етті ме? Бірақ олай дейін десе, қатты шартылғой. Кемпір
құлағына сұқ саусағын жүгіртті. Бітіл қалған жоқ па екен?
Қақырының көріп еді, өз үні кәдімгідей сайрап тұр.

«Аптырай, ә!»

Таңырқаған, қайран қалған кемпірдің жүргегіне корқыныш
кіре қойған жоқ та, бірақ өзі түсінбейтін, бұрын білінбеген
белгісіз бір сезімге енді. Енді белін жазып, басын көтере, көз
алдын қауымдай, кеңірек шолды.

Қыр басында екі үй. Бірі — шымнан қаланған жымырық,
тұлқінің ініндегі тар, екі терезелі, алса, ескі моржасының үстінен
купі сияқты етіп түбі жоқ ескі шелек тенкерілген, әрі десе,
жанындағы кішкентай сайға қазірме-қазір құлап кетейін дег
туғандай қысық үй. Бірақ жанында ашық аула, жабық қора,
қыстан қалған самтық шөптерден жасай берген коршаулары
мол қорам. Екіншісі — әлгі кішкентай сайдың бер жағында
турған бес қанатты қоңырқай киіз үй. Бұл кемпірдікі. Екі үйден
солтүстікке қарай қырлық таусылып, көктем мен жазда жұпар
иісімен тойдырып, көздің жауын ала, кілемдей құлпырып тура-
тын, қазір құздің басы болса да, сәл қошқыл тартқанмен, өнін
жоғалтпаған рақат көгал басталады. Ол әріректе ақ құмдықка
тіреліп, кей жерлерден кетік-кетік тарақтай жылғаланып ба-
рып, Жем өзеніне құлайды. Судың аргы бетінде біраз жер қай-
тадан ақ құм. Қыр басы бұл жерден бес-алты шакырым. Оның
жиегіндегі жапырласа қалған үйлер сым басындағы торғайлар
сияқты кішірейіп көрінеді. Ол — аудан орталығы.

Мүмкін, дыбыс сол жақтан шыққан шығар? Жоқ. Дәл осы
жерден, осы аспаннан...

Кемпір күдіктене қайта бір қарап, жиналмаған
итсигектерін жинамай-ақ, үйге қарай жүрді.

Киіз үй жана да, ескі де емес. Сыртқы киіздерінің түсі әлі
оңа қоймаған. Тұндікке таяу жерде бір жап-жасыл, әдемі
басындағы кесіртке ішін солқылдатып, қызыл аузын көрсете ашып, ба-
сын әрлі-берлі жылт-жылт бұрып тұр. Қимыл бермегендегі
кемпір оны байқамайтын да.

«Жері құрып...» — деді кемпір күбірлеп. Үй ішінде ты-
ныштық. Қызыл оюмен өрнектелген, бірақ ескілеу ақ киіздің

Үстіндегі көрпеде көпшік жастанып, он жасар бала сабакқа дайындалуда. Бұл – немересі. Дәптері жоқ, ескі бір кітаптың бетін шимайлап есеп шығарады. Ортадағы қоламтада қара шойын құман беліне дейін көміліп, шеккен түйедей маңқи-юда. Есік жақта сары жез шылапшын күнгірт жылтырайды.

- Шылапшының түсіріп алған жоқсын ба?
- Жоқ, әже.
- Тиген де жоқпысын?
- Жоқ, әже!
- Ау, айналайын!
- Есебімді шығара алмай отырмын. Шығарып берші.
- Кемпір қою қабағын керіп, немересіне ұнсіз қарады.
- Сен енді жақсылап тыңдаши деймін.
- Иә...

Кемпір Құманның қақпағын ашып, ішіне су толтырды да, шырт еткізіп қайта жапты.

- Тыңдашы деймін, әже!
- Құлыным, тыңдарап отырмын.

Бала өуелі бір рет «мінеші» деп алды да, тақпактағандай қылып алдындағы кітабын оқи жөнелді.

Бұл екі қаладан бір-біріне қарама-қарсы шыққан поездар туралы есеп еді. Ұлкен екі қаладан – Москва мен Ленинградтан.

Кемпір үй іші жарық, сәске кезі болса да, тарамыс-тара-мыс өжім толы оң қолының алақаңын кесе ұстап, көзінің алдына апара, алыстан мал қарағандай ойланып қалды. Ол жасы жетпіс екіге жетсе де, жұзден аса көп санап көрмеген адам болатын-ды. Мүмкін, санайын десе, мыңға дейін де, одан да әрі санай алар ма еді, бірақ олардың кемпірге қажеті шамалы болды. Өмірінде көп қолданыс таптаған сандар еді ар жағы. Мына есептің сондықтан оған қыын соққан түрі бар. Дегенмен, үндемей қала алмады:

- Булар әлгі дәу шаһарлар ма?
 - Шаһар деген не, әже?
 - Кала ше...
 - Иә, иә.
 - Ояқта соғыс болып жатқан жоқ па?
- Бала шек-сілесі қатып біраз күлді.
- Бұл әншейін есеп кой, әже. Есе-е-еп!
 - Ә-ә... – деді кемпір. Сосын тағы:
 - Бойыз деген не? – деп сұрады.
- Бала тағы күлді. Өзі өмірі көрмесе де:
- Отарба ше, – деді оте жақсы білетін адамша. – Соны да білмейсің бе? Өзің, сірә, киноға барып көрдің бе?
 - Жоға, тәйірі. Онда маган не бар?

Бала киноны жақсы көретін. Жылдың қай мезгілі болса да, қолына тының-тебен түссе, клубқа асыратын. Кейде тіпті ақшасыз да бара береді. Аққали дейтін қара, жалпақ бет киномеханик бар, күндіз кинофильм ленталарын орап дайындауға кімдер көмектессе, соларды тегін кіргізеді. Тіпті, есік алдындағы бақылаушы әйел қатайып, жібермей жатса, өзінің жұмыс орнындағы сыйырайған тесіктердің біреуінің жанына қақайтып қояды. Бірақ балалардың көбі киноның аяғына жетпей-ак ұйықтап қалатын. Себебі, киномеханик оларды өуелі почтаға жіберіп, кинофильмдер салынған ауыр темір жәшіктерді тасытқызыады. Сосын бірнеше дана қылып жазылған хабарландыруларды аудан орталығының әр жеріне ілу үшін жүгіртеді. Ең аяғы бояу, желім ертіп езу, фильмнің ленталарын өрлі-берлі орау, тіпті, құдайдың құтты құні от алмай, пырқылдан жатқан ескі двигателін алма-кеzek бүрату жас балалардың діңкесін құртатын. Сосын кино басталғанда олар өліп жығылатын...

— Oho! Онда поезд, мылтықтар бар. Адамдар соғысып жатады.

Кемпір нанбаған кейіппен қарады.

— Шын айтам, әже, жұздеген, мындаған адамдар жүгіріп жүреді ішінде. Атысады.

— Әлгі құлыптың ішінде ме?

— Иә,

— Астапыралла! Бір-біріне оқ тиіп кетпей ме?

— Нагыз соғыс қой ол.

— Сендерге ештеңе етпей ме, кекем-ау?

Бала тағы сылқылдан күлді:

— Ой, өзің тусінбейді екенсің ғой, бір күні ертіп апара-йыншы. Біздің өскерлердің соғысқанын көрсөніз.

— Оларды кәдімгідей тірі қылып корсете ме?

— Иә.

— Әксенді көрген жоксың ба, құлыным?

Бала мұңайып қалды.

— Жоқ, әже. Ылғи қарап отырам. Кейбіреулері үқсан кетеді. Бірақ аттарын айтпайды.

— Бәрібір танисың ғой.

— Әрине. Бақтыбек өзінің әкесін көрді. Клубта «папа!» деп айқайлап жіберді. Артынан жыладады. Сосын Аққали кинона тоқтатып қойды. Көрдің бе, әне.

— Сен де әкенді қарап жүр, құлыным.

— Иә, — деді бала.— Жаңағы есебімді айтшы, әже.

— Ат арба дедің бе әлгі?

— Отарба деймін. О-от!

— Ие-е...

Кемпір ойланып қалады.

— Ой, өзің шеше алмайды екенсің ғой, — деп бала қолындағы қарындашын лақтырып тастап еді, онысы жерге түспеді. Себебі, ол түбінен сәл кетіліп, жіңішке жіппен байланып, кейлектің жоғарғы ілгегіне бекітілген екен. Жарты қарындаш біраз теңселіп, салбандалап тұрды.

Даладан тапыр-тұптыр басып шауып келе жатқан жалаң аяқ баланың дыбысы естілді. Сәттен кейін-ақ табалдырықтан үлкен көзді, үлкен мұрынды қара бала Сағын аттады. Ол шолақ кейлек, ұзын дамбал киген. Қорші үйдегі Рысекеннің екінші баласы. Бесінші класта оқиды. Өзінен үлкен апасы бар — аты Ақжібек. Ол жетінші класта. Алғыр-ақ. Мұның өзінен кіші қарындастарынан де толып жатыр.

— Әй, — деді Сағын өзінің ентіге айқайтай сойлейтін әдетіне басып. — Біздің үйге көп ат келді. Әйда, мініп алып, шауып келейік. Жұр! Құлманнның шоқысын бір айналамыз.

Соны айтты да, жерден алтын тауып алғандай қатты-қатты сыйылықтап құлді. Көзі жайнақ-жайнақ етеді.

Сағынның үйіне аттылардың көп келестін себебі — әкесі Рысекен аудан орталығынан қашықтағы бес колхоздың осы жердегі пунктінде жұмыс істейді. Міндеті — колхоздардан келген адамдардың ат-көлігін жайлау, жаю, өздерін қондыру. Әйтеуір, адамдар ағылып жатады да, бұл үй өмірі көліксіз болмайды. Шөп, қора, аула, самтықтардың көп болуы да сондықтан. Кейде жұрт Рысекенді атымен атамай, «пункт» дей салады.

Кемпірдің баласы Нияз қуанып кетті. Өзі атжанды-ақ. Қабыргасы ырсиған қандай арық, ат болса да, ер-тоқымсыз гүске дейін шабуга бар. Бірақ мына есеп...

— Келгендер кім? — деді кемпір.

Сағын қуана сампылдап, бар білгеніп айтып берді:

— Бір дегенім — басқарма, екі дегенім — өскерден қайтып селе жатқан кісінің тумасы, үш дегенім — және бір жас тұмасы. Төрт дегенім — тағы бір мен танымайтын кісі. Төрт аяқты юр арбасы тағы бар. Аттары әйдік-ау, әйдік! Әсіресе бір қызыл қасқасы. Қамшыдай. Нияз, мен соны мінем. Қазір ислері шәй шіп жатыр. Әйда, кеттік!

Нияз тұрайын деп жатыр еді, кемпір:

— Сабагынды болдың ба, қарагым, — деді.

Енді Нияз Сағынға жалынышпен қаралы:

— Есебімді шығара алмай отырмын.

— Біреу ме?

— Жалғыз түйір.

— Әкел. Шәйдің батасындай қағып тастайын.

Сағын отыра қалып есепке үнілді.

- Берірек отыр, қарындашың жетпейді.
- Жібін шешіп берейін бе?
- Ойбай, жоқ! Уақыт аласың. Әрі десе, жоғалып қалар.
- Екеуі бас түйістіре отырып, шығаруға кірісті.
- Тұбірін қараши, — деді Сағын біраздан кейін қарындаштың түбін мұжглелей отырып.
- Соқпайды.
- Бірақ есеп дұрыс шығарылды. Мүмкін, кітапта тұбірі қате жазылған болар.
- Қойши.
- Оллаңи, кейде ондай да бола береді. Қанша?
- Ұшеуі жетпей тұр.
- Онда екі поезды бір-біріне қоссақ қайтеді... Сонда да біреу жетпей қалады... Ал екі қаланды поездарға қоссақ, біреу артық.
- Енді ол қарындаштың басын мұжи бастанды. Нияздың оны іші жақсы көрмесе де, ештеңе айтуға батылы бармайды.
- Келгесін шығарсақ қайтеді? — деді кенет Сағын. — Дәл қазір бәрібір ештеңе шықпайды. Асықпай отырсақ, қағып тастаймыз ғой. Бәрі асығыстықтан.
- Сүйтсек, сүйтейік.
- Екеуі ұшып тұра келді.
- Әже, келгесін шығарамыз.
- Қайдам, айналайындар. Ұмытып кетіп жүрмесендер. Алысталап кетіп, мектептен қалып қоймандар. Осы бос шабыстың орнына қолдарыңа шелек алып, тышқан неге ауламайындар, шай-шекер болатын.
- Балалар дәл қазір тыңдай қояйын деп тұрган жоқ, оны кемпір де біледі. Тек айта салды.
- Әже, ертең демалыс, күні бойы аулайық! Елу шақтысын қырмасақ, не деп айтты дейсің! — деді Сағын кемпірге жалынышпен қарап. — Ал мына аттар тұрганда, сабактан қалу түгіл, оған дейін жер жүзін бір айналып шығуға болады.
- Осының айтты да, ол тағы сықылықтан күлді.
- Үйден шығысымен екі бала бір-бірімен жарыса, кішкене жолдың майда шаңдағын көтеріп, тыптырасып жүгіріп ала жәнелді.
- Аттардың тың екені бел-белгілі. Жолаушылар жай жүріп, жолдағы пункттерге қона, бап сақтап келген сияқты, әрі арба бар жерде қатты жүре қою қын. Жақын пункт Түгескен осы жерден отыз шақырымдай гана жерде.
- Сағын қызыл қасқаға лып етіп мініп алды.
- Басқарманың аты жаман болсын ба?! Жалын-ай, жалын. Біздің үйдегі домбыраның шашағындағы. Сен мынаған мін. Бұл да дүллей-ау деймін. Тұрысын қараши керіліп.
- Бұнысы жирен ат.

— Ешкім үрыспай ма? — деп сұрады Нияз атқа жақындағы бере. — Өзінің мінезі қандай екен? Дұрс еткізіп жүрмесін өлі.

— Қайдан! Жуас екені көзінен-ақ көрініп тұрган жоқ па? Корықпа. Ешкім үрыспайды. Және көрмей де қалады. Біз тез ораламызғой.

Нияз әуелі башайларымен аттың тірсегіне жабысты да, маймылша тырмысып, жалдан тартып, ерге өрмеледі. Әп-сәтте мініп те алды. Үй жанынан көп дыбыс шығармай қырлыққа шықкан олар, әудем жерге бармай-ақ, тасырлатып шаба жөнелді. Салғаннан алға суырылып Сағын шықты. Анда-санда «гит! гит!» деп айқайладап қояды. Аттардың да дөлебесі қозып кеткендей. Құлақтан жел зуылдайды.

Нияз атқа қанша құмар болғанмен, тап Сағындағы шабандоз емес. Аса қатты шапқанда қомпылдаңқырап кетеді. Қазір сондай шабыс басталып барады. Қалып қою және үят. Ұшып кете жаздалап келе жатса да, ат басын тартар емес. Құмарлық пен үят екеуі қарбаласып, көндлі күдіктендергенмен, алдында желеңдеп шауып бара жатқан ақ көйлек мақсат, нысанадай, соған қарай өршелене түседі.

Екі ат созылып, жусаңды далада ен жапанды дүбірлетіп шауып келеді.

Жарыстың қызыған кезінде аспаннан ашы дауыс жетті. Шырыл. Екеуі де ат басын тартып, қарқын азайғасын аспанды тінті көздерімен. Бірақ әуелі ештеңені көре алмады. Тек бірер сәттен кейін Сағын қолын шошайтып, аспанның он жақ боктерін көрсетті. Сол жаққа қараған Нияз кок аспан жүзінде бір бүркіттің қолапайсыздау далбаландап жүргенін көрді. Кейде тіпті қыраландалап, құлап кете жаздағандаі. Ашы дауыс та содан шығады.

«Бұ не? Бүркіт бұлай шаңқылдамайтын едіғой!»

— Құзен! Құзеннің даусы! — деді бұрыла шауып келе жатқан Сағын. — Құзен алып үшқан бүркіт қой!

Нияз жаңа түсінді. Иә, ана бүрулі сары дене, ашы шырыл — құзендейді. Бірақ шақар неме берілетін емес. Бүркіт оны бүрсе, бұл оған айбат шегіп, шыңырау аспанда айқас салуда.

— Соңынан қалмай шаба берейік, — деді Сағын. — Әйда, былай қарай шап! Мынау барып тұрган соғыс қой.

Енді бұлар жай шабуда. Аспанның аңысын андалап келеді. Бүркіт үзап ұша алатын емес. Құзеннің шырылы құлақты жарып барады.

— Дүниеде ең биікке көтерілген күзен осы шығар. Ой, сасық неме, — деп Сағын тарқ-тарқ құледі.

Кенет бүркіт күзенді тастап жіберді.

— Ойбай, Нияз, төбенен түспесін, тырнағы тиген жерінен өлсе де айрылмайды.

Енді екеуі далбалақтап екі жаққа шапты. Бүркіт төмөн қарай құлап бара жатқан күзенді тағы бір байқап көрейін дегендей, сұылдай, ысқыра құлап, сары денеге жақындаі бере теуіп жіберіп еді, екпінінің қүшімен лактырган тастай бағытын өзгерте ұшты. Бірақ сонда да бір рет айбат шегіп, ашы шанқ ете қалуға үлгірді. Ері қарай бүркіт батпады. Күзен сұылдап келіп жерге құлағанда, Сағын енді солай қарай шапты.

— Өне! Өне! Көз жазып қалма. Ку сонынан.

Нияз да атын қос өкпеден жалаң аяғының өкшесін батыра аямай текпілеп келеді. Күзен ештеңе болмағандай бір аунап түсіп, шапши жүгіріп, қашып барады. Енді екі атты қатар, қабаттаса шауып, оған жетіп-ақ қалғанда, ол бір інге кірді де кетті.

— Қап, әттеген-ай, — деді Сағын. — Осы пәлелер інді тап-қыш-ақ.

Аттар ауыздығын қарш-қарш шайнаң, өрен токтады. Ін жаңа екен. Тышқандікі. Кірген-шыққан із жатыр.

— Енді не істейміз? — деді Сағын ойланып. Сосын керемет бір ой тауып кеткендей: — Мен үйден күрек әкелейін, сен осы жerde қал. Қашып кетпесін. Соғып аламыз.

Нияз қалғысы келмей:

— Бұл іннен шығып, қашып кетсе, қайтемін? — деп еді, оған Сағын:

— Қашса, соңынан қуа бер. Тек кірген інін көрсет. Саспа, баланың аяғын баспа, — деді.

— Құрсын, оны не істеймін, тістер алып жүрер.

— Ойбай-ая, терісін тапсырсақ, ойдай шөкерге қарық боламыз. Бұл саған саршұнақтың терісі емес. Күзен ете қымбат болады. Ауызға келіп түсіп түрған зат қой. Тіпті саспа деймін мен бар жerde.

Сағын «еһ» деп тағы бір күлді де, жауап күттей, шауып ала жөнелді. Нияз үңірейген, ар жағы қараңғы ін аузына қарап тұр. Бірдеме жылтырай ма деп күтеді. Бір рет тіпті аңының көзі сияқты бірдеме елестеп кеткендей де болды. Бірақ ешбір қымыл жоқ. Бүркіт аспанды жай шарлауда. Анадайдан Құлман шоқысы қарауытады. Ат жерді бір тарпығасын, ауыздығын тартты. Орнында түрғысы келмей, бір езулей береді. «Сорлылардың аузына осыншама темірді тығып... және оны қашырлатып шайнайды, тістері, сірә, ауырмай ма екен?» — деп ойлады Нияз. Аяушылық сезімі оның көзін әлгі тышқан ініне қайта аударды.

«Ішінде тышқан болса, ол сорлыны әлдекашан жайратты-ау!». Оның көз алдына екі жәндіктің қараңғы, тар індеңі айқасы елестеп, кішкентай жүргегі дірілдеп кетті. Көп уақыт етпей-ақ, алдына күрегін онғере шауып Сағын да жетті. Және бір ұзын темірі бар.

— Мә, екі атты тұса! Мен қаза тұрайын. Мына темір, шапшыса, керек болады. Қақ мандайдан переміз.

Нияз аттарды тез түсай салды да, жарты метрдей, сабак сиқты темірді ұстап, ін жанына келіп тұрды. Жүргегінде қорқыныш бар. Құзен — қауіпті аң, жаны сіріден берік деп естіген сөздері үркітеді. Қақпанға тұскендерінің көбі өлмейді екен, үлкен кіслер үстіне шығып, етігімен езіп тұрғанда да болмайды десетін. Бірақ, амал жоқ, Қорыққаныңды Сағынға білдірмей керек. Ол үлкен мұрнының үші терлеп, ыңқ-ыңқ қазып жатыр.

— Алыста емес, — деп қояды.

Шынында да, біраздан кейін құзеннің қызыл сары, тарак құйрығы көрінді.

— Ә, бәлем, ін тар екен. Кейін шыға алатын емес. Қүрекпен-ақ соғып алатын болдық, алакай-ай.

Сағын қүрегімен тағы бір көсіп жіберді де, аңының ортан белі осы-ау легендей, темірдің бір басымен құлаштай шірсene үрды. Құзениң артқы екі аяғы дірілдеп барып, біраздан кейін қимылсыз қалды.

— Мә, саған, Гитлер! Сасық құзен! — деді Сағын масатташып кеттіп. Сосын: — Саған әлі көрімді көрсетермін, — деп тағы бір үрды. Ақырында топырақ аршылып, құзен түгел көрінді. Еш жерінен қан шықпапты. Қүректің үшімен әрліберлі аударып көріп еді, былқ-сылқ етіп, тіршілік белгісін білдірmedі.

— Өтірік оліп жатпасын, сен бастан бір үршы, — деді Сағын. — Бұл ит өтірік өлгенси қалады. Жылан сияқты тіріліп кетеді. Сосын тамағыңа қадалса, бі-іті-і дей бер.

Нияз бастан бір салып өтті. Бірақ аң бәрібір қозғалмады.

— Киноның соңы, — деді Сағын, енді қорықпай-ақ, құзеннің құйрығынан тартып алып жатып. Оның жансызы денесі шынында да салбырап қалыпты.

— Әйда, тұсауды әкел.

Сағын құзенді тұсаумен тамақ тұстан және бір қылғындырып байлады да:

— Кеттік ауылға. Аңшылар деген осындаі болады, — деді шаттана. — Үйдің іші құзен туралы дәнене білмейді. Дала-да тұрған қүректі алдым да зыттым. Таңқалудың әкесін қазір көресің.

Шынында да, Сағында аңнан олжалы қайтқан аңшының көтеріңкі көңілі бар. «Ол ештеңеден қорықпайды, неткен батыл, бесінші класқа барғанда мен де сондай болар ма екенмін», — деп ойлады Нияз іштей қызығып.

Бұлар әп-сәтте-ақ үйге жетті. Рысекенің үйіндегі шайды да ішіп болған қонақтар, кішкене балалар, Сағынның шешесі

Тойған да – бәрі дағала, есік алдына шығып түр екен, солардың ортасына шауып кірген Сағын ыржия құле күзенді ортаға сылқ еткізіп, «көріндер» дегендей, лақтырып тастады.

Шынында да, жүрт таңғалысып қалды.

– Қалай үстадың, жаңым-ау, күр қолмен күзенді, – деді қонақтардың ішіндегі бір қара мұрттысы.

Рысекен баласына сүйсіне, масаттана қарап, қонактар алдында көтерілп қалғандай.

Тек кішкентай балалар ғана қорқа соқтап, щешесінің көйлегінің етегінен айрылатын емес.

Сағын аттан секіріп түсіп:

– Мен қорықластан... – деп жатыр.

Нияздың атының жүгенінен жас, ақшыл жігіт үстады да, аттың мойнын сипалап, «терлемеген екен» деп күбірлеп қойды.

Нияз, не себепті екенін, біртүрлі басыцқы оймен үйге қайтты. Келсе, кітаптары сол күйінде жатыр екен, жинап, сөмкесіне салды. Есебін әурелеп көргісі де келген жоқ.

Жарты сағаттан кейін өзінің торы атына мініп мұның үйінс Рысекен келді. Кемпір бұл кезде түйе сауып жатқан болатын, сондықтан ол торге шығып, үнсіз отырды. Бұл сирек сақалды, мұртты, ақшыл адам еді. Бірақ аузы қисық-ты. Сол себепті бір көзі қызырып, жасаурап тұрады. Соғысқа жаракты болмай қалғаны да осыдан. Балалар «бұл кісі жас кезінде шайтан көрген, сонымен алысқан, жеңіп шыққан, бірақ аузы содан қисайып кеткен» десетін, бірақ оны еш бала батылы барып өзінен сұрап көрген жоқ. Рысекен бұл үйге тума, аралары үш-төртата. Аузының әлгі қисықтығынан сөйлеген сөздері бұзылып шығады.

Түйе сауып болып, кемпір ішке кіргенде, ол:

– Хал жақсы ма, шешей, – деді.

– Шүкір.

– Шұбат ішнейін деп келіп едім. Біздің Сағынжан күзен соғып әкеліппі, – деп мақтанып та қойды.

– Естідім, жақсы болған екен, біздің үйдің де шәйі таусылып түр еді, жыртық үйдің де құдайы бар деген емес пе. Мың болғыр-ай.

– Амандық болса, біраз шәй болар.

– Тілеуің бергір, біздің түйені қырға апарып тасташы.

– Өзім де мал қайыруға шықтым. Апарам гой.

– Үйіңе келген кімдер?

– Ойбай, сұрама. «Шошқалытау» колхозынан бір жас жігіт самаурын боп қалыпты. Соны ауданнан алып кетуге келе жатқан тумалары.

– Астапыралда! Екі аяқ, екі қолы да жоқ дей ме?

– Солай дейді.

— Сақтай ғер, жасаған! Қаріп болу қас пен көздің арасында деген осы-ау! Күні кеше сау жүрген адам...

— Амал қаша. Ана арбалары соған әкеле жатқан көлігі...

«Біреу қолынан айрылыпты, біреу бір аяғынан кестіріп келіпті» дейтін сөздер осы күні жи естілетін. «Самаурын» деген сөз де кейде естіліп қалады. Бірақ бұл ауданнан жоқ еді. Енді міне... Хабардың өлімнен кейінгі жаманы — осы «самаурын».

Рысекең сузын ішіп болды да, мұртын әдемілеп сүртіп, атына қонып, түйені жетелеп қыр асып кетті. Біраздан кейін тағы бір атпен Сағын келді.

— Өне, Сағын келді, мектепке кетесіндер, тамақ іш, — деді кемпір баласына.

— Ішкім келмейді, өже.

— Неге, қарғам?

— Тек...

— Қой, қарның ашып қалады. Ең болмаса, екеуің сүтке құмаршық былғап жендер. Сағын, сен де жеші, айналайын!

Ол «иә» деп басын изеді. Екеуі темір келіге түйілген талқан құмаршықты сүтке былғап, сырлы аяқтан жеп отыр.

Құмаршық — құмда, өзен жағасында осстін тікенекті шоп. Дәні тәтті де нәрлі. Аз жесең де тойып қаласың. Тек қағуы киын. Тікен шөптөрді жинап, алашаның үстіне салып, бақан сияқты үлкен ағашпен үру керек. Сонда ғана кішкентай дәндері сауылдан төгіліп түседі.

— Біздің үйде бір қапшық құмаршық тұр, — деп қойды Сағын. — Бүгінгілер жарты қап бидай әкелді. Әкемнің сәбеккүніне.

— А-а...— деді кемпір. Сосын құбірлеп: — Жаңа Рысекең оны неге айтпай кетті еken, апұрмау, — деді өзіне өзі.

Бұл екі үйдің бір-бірінен жасыратын ештеңесі жоқ болатын. Кемпір соған таңғалып қалған.

— Көкем ұмытып кеткен шығар,— деді Сағын.

Аш болмаса да, бұл екі үйге тамақ біткеннің бөрі таңсық. Ең аяғы қармаққа түскен бір балықты да бөліп жей қояды.

— Бүгін айран үйімай қалыпты. Аудандағы үйге ештеңе беріп жібере алмайтын болдым. Қазір тағы үйітып қоймасам.

Бұлар аудан орталығын орталық деп жатпайды, «аудан» дейсалады. Онда кемпірдің келіні Нұрбике, оның ішкеіттай үш қыз баласы тұрады. Кемпір жастай Ниязды бауырына басқан-ды. Одан кейінгісі Әдемі бірінші класс оқиды, қалғандары жас.

— Енді аздап сузын ішіндер.

— Ішейік, — деді Сағын өүелі Ниязға, сосын кемпірге жыдия қарал. Ойы — Ниязға тамақты көбірек ішкізу, бір жағынан, кемпірге жағу.

— Екеуің де таусып ішіндер.

Тостагандар бір жоба бар екен.

— Соны да тауса алмайсың ба? — деп Сағын қыздырып қойды.
Сәлден кейін екеуі де сусындарын таусып, далаға шыкты.
Сағын ерге, Нияз оның артына көрпе салып жайласып отырыс-
ты. Кемпір оларға бір-біріне байланған сөмкелерін ұсынды.

— Шу, — деді Сағын.

Бұлар аудан орталығына жөнеле берді. Шоқытып келеді.
Аттың жүрісінен кейде Нияздың басы Сағынның арқасына
тиіп кетеді. Құлап қалмайын деп, белінен қыса ұстап алған.
Екеуінің де іштері бұлк-бұлк етіп, ішкен сусындары шыл-
пылдай шайқалады.

— Құршек сияқты, — деді Сағын құліп. — Піскілеп жатыр.

— Мес десейші, — деп Нияз да көңілдене үн қатты.

— Ойпырмай, Қиланбайдың ішін-ай, мес десен, нағыз
мес-сс.

— Үш шелек су сиятын шығар.

Өзенге жеткесін ат ағыс бойлап су ішті.

— Ауыздығын алмайсың ба, Сағын?

— Ат басына құн туса, ауыздықпен су ішер, — деп Сағын
сылқ-сылқ құлді. Нияз да қоштай құлді. Екеуі қызғылықты
бір үлкен істің үстінен шыққандай.

Ат сораптап тартып тұр. Анда-санда бір-екі аттап ыққа
қарай ойысады. Қенет анадай жерден өзеннің құм кемері жалп
етіп суга құлап түсті.

— Oho! — деді Сағын. — Бұл қайта ештеңе емес. Құлады
деп үлкен кемерлерді айт. Мылтық атылғандай. Толқындары
қандай.

— Зенбірек сияқты десейші.

Нияздың мұнысы — кинодан көргендегісі.

— Судан шауып өтейік пе, әлде, — деді де, Сағын өй-шай-
ға қарамай, атты қос өкпеден теуіп қалды.

Тап осы тұс тайыз екен, салдырлатып шауып өтті. Iрі-ірі
тамшылар бүршақтай жауып, үсті-бастары малмандай болды
да қалды.

Жүрдек ат біраздан кейін құмнан өтіп, қатаңдыққа түсті.
Жалғыз аяқ жол кішкене бір жасыл өлкенің бойымен келеді.
Кенет олардың алдынан үй орнындей кішкентай қөлшік кез-
десе кетті. Оның бір жағасы қоға да, бір жағы ашықтық.

— Сен білесін бе, осында үлкен тостаганбақа бар-ау, —
деді Нияз тоқтайық дегендей.

— Қойшы.

— Қыршын жаным қылсын. Нанбасаң, көрсетейін.

Екеуі аттан түсе қалды. Қөлшік таяз екен, түбінс дейін
көрініп жатыр. Онда ұзын жорғалауыш құрттар, бетінде ты-

ным таппай зырлаған маса, кішкентай бүрге сияқты жәндіктер. Қөлшіктің тек қоға жақ тұбі ғана қомескілеу.

— Өне, тостағанбақа! — деп айқайладап жіберді Сағын алдымен көріп.

Тостағанбақа қоғаның тұбінде дөңгелене қарайып жатыр екен.

— Айттым ғой, — деді масаттанып Нияз. — Мен мектепке жаяу барғанда ылғи осының қасымен жүрем. Өзімнің тапқан көлім. Кейде жағасында қашан тостағанбақа көрінгенше отырам. Бір күні сабактан да қалып қойдым.

Екеуі рақаттана құмардан шыға күлісті.

— Әйда, осы қөлге ат қояйық, — деді Нияз сосын. — Әйтеуір, өзіміздің тапқанымыз өтірік емес қой.

Сағын да қуанып кетті.

- Сосын балаларға жаямыз. Бәрі келіп көреді.
- Бірақ атын не қоямыз? — деді Нияз.
- Шынында да, ә?.. Байқал, Балқаш...
- Қой, олар үлкен көлдер ғой.
- Бола берсін. Немесе...
- Бақақөл болсын.
- Тіпті, Тостағанбақақөл неге болмайды?
- Ұзын емес пе?
- Не ұзын?
- Айтуға ауыр ғой.
- Негілар дейсің. Құніне бір қапшық сөз сөйлемейміз бе?
- Онда болсын.
- Тіпті, жағасына жазып кетеійік.
- Әйда!

Сағын сол жерден бір бұта тауып алды да, қолшік жағасындағы дымқыл құмға тасқа басқандай қылып «Тостағанбақақөл» деп жазды да, артына, не себептен екені белгісіз, леп белгісін қойды.

— Қатып кетті.

— Алакай, енді балаларға айтып, көздерін қызықтыратын болдық.

— Айтпа деймін, тірі масқара болды.

Екеуі үлкен жұмыс тындырыған адамдай, керемет жаңалық ашқандай орындарынан шаттана тұрды. Бірін бірі сүйемелдеп атқа мінді. Содан кейін де әнгімелері таусылмай, қызу сөйлессе отырып баурайға ілінді. Қырдың астында жалғыз аяқ жол болатын, бұлар сонымен жүрді. Қырдың басына шықпады, балаларға осы салқын, бір жағы қекорай, жұпар иісті жермен жүру бір рақат-ты. Осы қырдың астынан талаі бұлак көзін алып, былдырлап төмен жүгіріп жататын. Әр бұлақтың өзінің аты бар. Ол ат қобінесс сол жердегі қыр басында тұрған Құрметті адамдардың атымен аталады.

— Міне, Жанин бұлағы, — деді Сағын.

Жанин — аудан орталығындағы белгілі, білімді, сыйлы адамдардың бірі, әрі бір мекеменің бастығы болып істейтін. Бұлақтан Жаниннің әйелі су алып жатыр екен, балалар ат үстінен онымен амандастып, әрі қарай жөнелді. Сонарадай жерден Ақжібек корінді. Ол көбірек күтіп қалған сияқты. Дегбірсізденуде. Сағынды қоре тарпа бассалды:

— Қайда жүрсін омалып? Қара жерге батып кеттің бе? Күтіп тұрмын, күтіп тұрмын. Жүріп болмайтының не? Бір түсіп аттан, бір мініп, не, алтын таптындар ма?

Сағын жым болды. Лыпылдал аттан тез түсे бастады. Со-сын:

— Мен күзен үстадым! — деді акталғандай.

— Қасқыр неге үстамайсың! — деп үрысты оған Ақжібек. — Маған дессен, қасқыр үста! Бір сағат болған шығар күткеніме. Сал ана қорпені ердің үстіне. Сағын барынша тез қимылдарап, сімпендең жүріп қорпені ер үстіне салып, тартпаны қайта тар-тып байлады.

— Ал, апа, байлладым. Әп-сөтте жетесің үйге. Жақсы ат.

Кенеттеги Нияз араласа кетті:

— Апа, менің есебім шықпай қалды, шығарып берші. Үзенгігс аяғын сала берген Ақжібек кішкене ойланып қалды да:

— Қанекей, — деді. Сосын Сағынға қарай:

— Сен қайыршы, неге шығарып бермедің? — деді.

— Шықпайды... — деп міңгірледі Сағын.

Ақжібек қолына бір қалта шөп алды да, есепті оки отырып, қара жерге жаза бастады. Сандар шөпсіз дымқыл жерге жақсы түседі екен.

— Дәптеріңе көшіре бер.

— Қазір, апа, мен әуелі ескі кітапқа жазып алам ғой. Класка барғасын тазалап көшіремін. Шығара беріңіз.

Есеп шығарған жердің аумагы үлкейіп барады.

— Түбірі канша? — деді Ақжібек шығарып болып.

— Дүрыс шықты, апа. Алакай! — деп Нияз қуанып кетті.

Ақжібек Нияздың қолындағы кітапты алып, оның шимайланған бетінен Сағынның да қолын таныды.

— Мынау ма сениң шығарғаның?

Сағын қозінің қызымен өзінің шатпағына бір көз тастады да, төмен қарап, басын түсіріп алды. Сосын:

— Біз қазір бөлшектерді өтіп жатырмыз ғой, — деп мұнайды.

— Ушінші класты көз жұмып өттің бе, немене?

— Өткеннің бәрін біле берсөң, басың қара қазандай болып ісіп кетер, — деп Сағын апасына жалтақтай құлді.

Ақжібек оған жаман көзімен қарағанмен, бұл жолы ештеңе деген жоқ. Енді Сағын мойнына су құйылғандай үнсіз, жалаң аяғының башайларымен сайдың ылғал топырағын қазбалап тұр. Ақжібектің өр сөзі, тіпті көз қарасы оған бүйрықтұғын.

Кызы атқа мініп алды да, Құйғытып шаба жөнелді. Асылы, ол атқа бір еркектен кем отырмайтын. Тіп-тік кетіп барады.

— Сағын, есепті баспаши, — деді Нияз.

* * *

Кемпір сабы жарылған ескі шотпен итсигектерді шауып жатыр. Құзге қарай қай шөптің де сүйегі қатаймай ма, итсигектің сүйегі қазір тым берік. Түбірі қандай десенші. Бірак тап осы кезде ғана ол толысып, ашуын көбейтпек. Сондықтан шабатын мезгілі осы. Реті келсе, бірнеше шөмелде ортеп, оны жағып, қайнатып, қысқа жететін біраз сабын жинап алмақ ойы бар кемпірдің. Бұған дейін екі шөмелде итсигекті ортеп, сабын қайнатып, ұрген доптай домалақ қылышпен сүзекілеп, екі үлкен бұзаулық дайындалған. Енді осындаидың үштөртеуді болса, келесі жылдың итсигегіне мол жетеді.

Көрі де болса, күшті кемпір еді бұл. Жұмысқа шаршамайтын я шаршаганың білдірмейтін. Қазір де маңдайынан сорғалап аққан терін сұртпестен, ыңқ-ыңқ етіп, бір түбірден соң бір түбірді аударып жатыр. Аяқ астынан бір кесіртке шолтаң етті.

«Түрі құрғырының жаманын-ай. Көрі жылан сияқты...».

Кесірткенің құрғырының үші үзіліп түсіпти. Ол жері шоқтай қызырып, қанмен дәңгелсene боялған.

— Алда, бишара-ай, — деді кемпір кесірткемен сөйлескендей. — Құрғыры құрғырдың өзі де осал зат қой. Қит етсе, үзіліп түседі. Қайбір ауырмайды дейсің. Тек айтатын тілің жоқ. Төзімінде де түп жоқ жәндіксің-ау өзің.

Сосын ақтала кейіп:

— Қайтейін, сорлысың ғой өзің де, аяқтың астынан оратылып, — деді. Бұл кезде кесіртке жүгіре берсе, талай жерге барып қалатын уақыты болып еді. Кемпір көбіне-көп өзіне айтып тұр.

Жер шаңдақтау. Шоттың астынан бүрк-бүрк шан үшады. Жел көтерілейін деген бе? Аспанға көз салып еді, сұрғылт бұлттар бірінің үстіне бірі мінгесе шөгіп қалыпты. Әуелі солтүстіктен жайлап тұрган жел жусан мен итсигек бастарайн жеңіл желкілдетіп отті.

«Жел болғаны тіпті жақсы, итсигек тез, жеңіл жанады. Әрі өзі оңдан туып тұр. Үйге қарай емес. Тұтінің аулаққа алыш кетер».

Мына бір итсигек зор біткен екен. Жер бетіне шыға өскен, тарбиған тұбірлерін кең сала, бұтақтарын үықтардай қадап тастапты.

«Нар итсигек, — деді кемпір күбірлеп. — Қанша жыл өсіп тұр екен?» — Осыны ойлағанда, оның өзінің 72 жасы есіне түсті.

— Ие... — деді ол таңқалғандай.

Кемпірдің қасынан бір ебелек секіре дөңгеленіп үшіп өтті. Бұл — желдің сөл күшейгендігінің белгісі. Жел болса, алдымен ебелектер үшады.

— Қайда баراسың, кішкентай қанбағым-ау, — деп қалды бір сәт көріп көздерін оған аударған кемпір. Асылы, ол дала шөптері мен жан-жануар, макұлықтарына өзінше ат бере беретін және оған үйреніп кеткен-ди. Жанынан өтіл бара жатқан ебелекті әлті сөздерімен сәби сияқты мандайынан бір сипап қалды.

Шоттың сабы құрғап кеткесін, ол әжімді, күстенген қара алақандарына түкіріп-түкіріп алды да, және бір итсигекке жақындады. Бұл жолы оны шот бірден қырықты. Итсигек дауылдан төңкерілген киіз үйдегі теңкіді де қалды.

Кемпір «үх» деп белін жазып, артына қарап еді, біраз шабылып қалыпты. «Бұғінге осы жетер, жинау керек», — деп түйді. Сосын шотын үй жанына апарып, басын томен қаратып жерге шаныша щафтты да, сабын қоя берді. Мұнысы жүзін мал баспасын дегендегісі. Енді ол итсигектерді жинауға кірісті. Ыңылдап өлең айтып жүрген сияқты. Даусы тым жай шығады. Дегенмен, жанында адам жүрсе, «әлди, әлди, әлди-ай» деген сөздердің баяу созылғанын естір еді.

Кемпір он шакты бала көтерген жан еді. Соның сегізі жер астында, қалғаны бір ұл, бір қызы. Ұлы соғыста, қызы қүйеуде. Екеуінің үйі де қатар. Аудан орталығында. Есіргө бөлек демесен, бір үйде тұрады. Қүйеу баласы Айтекен мекеме бастығы болғандықтан, броньмен соғысқа бармай қалған. Олардың да біраз бала-шағалары бар.

«Әлди, әлди, әлди-ай!»

Келіні Нұрбикенің де төрт баласы бар. Үлкені Нияз еді, оны кемпір бауырына салған, қалғандары қыздар. Ең кішісі бесікте.

«Әлди, әлди, әлди-ай...»

Кемпірдің өз балалары да көп еді, оте көп еді. Міне, тіпті, қазір өркайсысы көз алдынан тізбектеліп өтіп те жатыр. Көбі жастай кетті-ау. Қасмағамбеті діңгектей азамат болып түрган жерінде ішке барам деп жоғалды. Жоғалған жок-ау, өлерінен екі күн бүрін келді. Өз топырағына келіп жетті. Әйтеуір, жаңып түрган жігіт еді. Сонынан бір топ өскер қуып келіп, өлтіріп кетті. Ақтарға деген өшпенділік бұл кемпірде осыдан қалған.

Екінші ұлы Таған да күні кеше колхоздастыру дәуірінде қайтыс болды. Бұл да адам қолынан жан берді. Бандыларға деген өшпендейділік кемпір жүргегіне осы кезде үялап еді.

Енді, міне, және соғыс... Шиеттей балаларын тастап, соңғы ұлы Мырзаш та сонда аттанды.

«Әлди, әлди, әлди-ай...

Бөпешім менің қайда екен?

Қыздарменен тойда екен...»

Кемпір итсигекті бір жерге үйіре жинап, дауысын қайта естірте бастады:

«Қыздар неғып жүр екен?

Бұзау бағып жүр екен.

Бөпешім неғып жүр екен?

Қыздарды бағып жүр екен.

Балапан неғып жүр екен?

Қанатын қағып жүр екен.

Қошақан неғып жүр екен?

Ақ борық қазып жүр екен.

Құлышақ неғып жүр екен?

Қоңырауын тағып жүр екен...».

Ол «үй» деп тағы бір рет белін жазып, маңдайындағы терін сұртті. Бұл беті өжімге толы, имек мұрындылау, бурыл шашты адам еді. Селдірекен жіңішке бұрымы бар.

«Ботақан неғып жүр екен?

Боз інгенді таба алмай,

Боз көдені жұла алмай,

Бозғылт аспан астында

Мұңын шағып жүр екен.

Әлди, әлди, әлди-ай,

Кімге шағып жүр екен?!

Әлди, әлди, әлди-ай,

Тұрымтай қайда жүр екен?

Басын бағып жүр екен...

Әлди, әлди, әлди-ай...».

Итсигек жиналыш болғасын, кемпір ыңылын қойып, үйден бір газеттің жыртығын, жарты құшақ кепкен, абын иісі аңқыған жусан әкелді. Жаулығының үшінше түйіп жүретін сірінке талшықтарын, сүйкерін алып, от тұтаптақшы болып еді, сүйкер ескілеу болғандықтан ба, көпке дейін тұтанар болмады. Сірінке басындағы күкірт те жарылып, ұша берді. Ақыр от алып, қағаз тұтанды-ау. Қарасүр от газеттің ірі жазуларын бірінен соң бірін жалмап жатыр...

Кемпір бұдан он бес шақты жыл бұрын жүрттың бәрінің сауатын ашу науқанында біраз уақыт хат танытатып оқуға барып жүрген-ді, кейін, миына ештеңе қонбайтын жаман

емпірді не істейсіңдер деп қыңқылдаپ қоймағасын, шығып алған. Сондықтан үйренгенінен қазір есте қалғаны бір-екі ріп. Олардың ішінен ен жақсы білетіндері – «і» және «1» аны. Себебі, екеуі де таяққа ұқсас. Тек «і»-нің басында әлтіншіріңкелердің ұшындағы құқірттей мысқалдай ғана нокат бар. Қазір кемпір жанып бара жатқан қағаз бетінен сол таныс белгілерін іздейді.

Биыл қырық екінші жыл екенін, балалардың сабакқа баратын айының сентябрь екенін, одан бері де бір ай өтіп кеткенін кемпір біледі, бірақ ескі әдеті бойынша, биыл жылдықы, бұлтыр соғыс басталатын жыл – жылан дей беретін.

От жусанды шарпыды. Қызыл тілдерімен бір жалап алып, қаракүйелсіндірді де, құшақтай орап, қызыл жалынымен балқытып жіберді.

«Майдай еріді-ау, жарықтық».

Бірақ итсигек тез жана қоймады, әуелі көк тұтіндетіп тұрып алды. Оның алғашқы жануы қыын. Ал бірақ бір жанып кетсе, құрілдеп бой бермейді, тұтінін керуенше шұбалтып, маңайының бәрін қыздырып, қызыл шоқтарын ғұлдай жайнатып жатқаны... Міне, итсигектер де от тарта бастады. Әуелі ұзын тұтін шұбалды. Ол белден асып, бірте-бірте кеңеіле жайылып, ертегінің алып жайыныңдай жалпайып кетіп жатыр.

Жел қүштейе бастады. Тұтіндер керуені жылдамырақ қозгалғандай. «Маң-маң басқан өркешті түйелердей емес, желгей аттардай сияқты ма», – деп ойлаған кемпір солтустік жаққа барлай қарады. Иә, бұлт қебейіпті. Жаңа бір әзірде қарасүр еді, қазір қөгеріп бара жатыр. Төменгі стегін жерге түсіріп жіберіпті. Дәү шымылдықтай, екі жақ шеті кеңеіле, қөкжиекті ораңқырай, садақтай иіліп барады. Жаңбыр иісін сезгендей болды кемпір. Иә, ол иілу – жаңбыр. «Құргак бұлттар бұлай ибалы иіле алмайды», – деп құбірледі кемпір. Сосын тағы: «Болса, болсын. Қайта шоғын тез сөндіреді. Алашамен қымтап жауып, бастырып тастаймын. Тек желі қатты болмасын», – деп ойлады.

Сай жақтан қара қарғалар қарқылдастып, шуласып кетті. Өншійнде дара-дара жүрсे де, жаңбыр алдында бірін бірі қайдаң табатыны белгісіз, топтаса қалады. Басқа құстар да томен үшуда.

«Бекерге-ақ жаға қойған екенмін, – деп ойлады енді кемпір, біраздан кейін тұнеріп келе жатқан бұлттың түрін көріп. – Желі қайталамас болар еді. Жаңбыр бұлай тез келеді деп кім ойлаған. Жұрдек жел-ау, шамасы».

Кемпір қүшін байқайын деп, кәрі бетін желге тосып еді, оның біраз екпіні бар екен, қаттырақ тигендей болды. Тіпті түрпілеу ме, қалай? Майда жібек емес. Енді ол оттың табы-

нан сөл кейін шегініп, жаңағы желді ойлап отыр. Бетіндегі өжімдердің бір де бірінің сзығы я иіліп, я қозғалмайды. Қоңіл алысыраққа кеткен сияқты. Жылдар керуенін сүзекілеп отыр ма?
«Жел...».

Кемпір өзінің ұзак өмірінде талай желдерді, жаңбырларды, аяздарды, борандарды, аптаптарды, жұт пен аштықты, молшылық пен тоқтықты, жастық пен мастиқты, көшкен керуендер мен қонған көштерді, шапқыншылық пен аққан қандарды, аңдар мен құстарды, шөккен құмдар мен ʃалқыған сұларды көп көріп еді. Қазір солардың ішінен біреуін гана – желді ойлап отыр. Өз өмірінде көрген, озі білестін желдерін гана жылдар елегінен сатылап шығарып, соны ойлауда. Оның әр түрін тіпті көз алдына елестеткендей, сирақтап, жіліктеп боледі. Өйткені кемпір қандай құбылыс болсын, оған өзінше баға беретін адам еді. Қашан оның түбіне жеткенші қазбалап, бойына біткен ақыл мен түйсігін, шамасы келгеншіе, соған жұмсап бағатын...

Иә, жел...

«Оның да түрі көп қой. Тәтті жел – бұл рақат самал жел, жаңа ашыған қымыздай жұта бергін келеді. Қеудені жұпарға толтырып алатын жел осы... Қатты жел... Оның да түр-түрі, Үрім-бұтағы көп. Ең үлкен ақсақалы – шоқпар жел. Қалғандары итерме, елірме, діңкілдек жел болып кете береді... Ине жел... Бұл денене үшкір тұмсығын сұғып алады... Тұншықпа жел, күйдірме жел... Айта берсөн, сан жетпес, сірә. Ойнақы жел – ол өзінді жақсы көретін күшіктең жұғіріп келіп, бетінді бір жалап алады да, айналып шауып, тағы оралады... Желдердің түстері де болады. Қызыл жел, көгілдір жел. Сұрғылт жел. Ақ жел. Мөлдір... Әсірсе көгілдір жел жақсы-ау. Мынау келе жатқан сұрғылт жел. Бұдан еш жақсылық күтпей-ақ қой. Жаңбыр жауса, әуелі қарақөктеніп, артынан тіпті қарайып кетуі де мүмкін. Ол жаңбырдың түрінде де байланысты...».

Сайдың аргы бетіндегі Рысекенің үйінен салт аттылар мен бір арба аудан орталығына аттанып барады. Асыгулы. Жаңбыр басталып көтпей жетіп алғылары келеді-ау, шамасы.

«Жаңбыр...».

Кемпірдің өжімді жүзі ой орманы сияқты пытырман.

«Иә, оның да, жаңбырдың да, түр-түрі болады. Бірақ жел оған өмірші.

Қатты жаууы, жай жаууы, сылбыр жаууы – бәрі желден... Ақ жаңбыр... Сары жаңбыр... Бұл күн шығып түрғанда жауады. Жылама жаңбыр. Бұл – ақ жаңбырдың ең ынжығы. Ақ жаңбырдың өзі алпыс түрлі. Үрдіс жаңбыр. Қезді ашып-жұмғанша төгіп салып, артынан жерді жайнатып, көкті

коңілдендіріп, зыңылдатып кете береді. Жаңбырдың да мінезі адамның мінезі сыйқылды, ей, астапыралда-ай! Сондай адамдар болады... ұрдіс адамдар... Ыңжық адамдар... Ауыздағысын ақтарып салып, артынан құліп отыратындар... Жазғы жаңбыр... құзгі жаңбыр... көктемдегі жаңбырлар... әрқайсының жұз түрі бар. Құзгі жаңбыр қындау. Оның ішіндегі ең жаманы – қара жаңбыр. Қара жаңбыр – күндізгі тұн, көзді кор қылады... Бірақ бәрі өтеді ғой. Артынан күн шықпай қоймайды. Арқандап қойсан да шығады. Сірә, оны үстап тұра алатын күш бар ма екен?».

Кемпір келе жатқан жаңбырды мұқаттым ба дегендей женіл жымып алды. Қөзінде кішкентай ғана шырақ – от ойнағандай. Қалың қара орманның арасынан жылт ете қалған өлсіз сөүледей.

...Кемпірдің Мырзашы армияға кеткенде қар жауып тұр еді. Жапалақ қар...

«Неге хат жоқ, Ә?».

От қатты ғүрілдеп кетті. Қараса, жаңбыр жақындаپ қалыпты. Әуе де тұнеген. Жел қатаюда. Енді жаңбыр ісі аңқып қоя берді. Ебелектер көптеп жүтіруде. Қанбактар да көтеріліпті. Әр жерден ауыр секіреді. Ебелектерді тез басып озуда.

Кемпір емпелендеپ үйге қарай жүгірді. Келіп, төрден төмен жатқан алашаны алды да, сырттағы кішкентай үйме тезекті жауып, жел жағын қол диірменнің ескі тасымен бастырды. Содан кейін даладағы келі-келсапты, төгілмей тұрган бір қап тезекті ішке кіргізді. Беттері жалбырап ашылып бір кітап жаңтыр екен, оны да әуелі бір қағып, уықтың артына қыстырыды. Жақын жердегі сай ішінен, шымнан қазылған тайыз құдықтан екі шелек су әкелді. Бұл құдықтың сусы тұщы және тәтті болатын. Маңайы үйысқан қалың балғын шөп. Ішінде бір бақа аяқтарын тарбита, басын шалқайта қалқып тұр. Жауын күтіп тұр-ау. Кемпір үйге келгесін тағы бір ақ шелекті есік алдына, шағын қазанды даладағы ошақ үстіне апарып қойды. Үлғи осылай ететін. Жаңбыр сүни қатты қадірлейтін.

«Басымды жуармын».

Итсигек өртеніп жатқан жаққа қарап еді, тұтіні азайып, қызыл жалын көбейіп, алабұрқан бола, кейбір шоқ-жалындары үзіле қашып жануда екен.

Жел мен жаңбыр кемпірдің ойлағанынан, діттегенінен ертерек жетті. Әуелі қатты жел толқыны соғып өтіп, шала жанған итсигектерді одан сайын шашыратып, шоқтарын ұшырды да, киіз үйдің сүйектерін де сыйқыр-сыйқыр еткізді. Шайкалып кетті қара үй. Дір ете қалғаны беп-белгілі.

«Піссімілдә, піссімілдә», – деп, кемпір жаулығы желбірей, үйден балта, балға, қыл арқан алып шықты да, киіз үйдің жел

жағынан шықылдатып қазық қаға бастады. Тұндікті жапты. Содан кейін арқанды қазыққа байлаң, үйді бекітіп бола бергенде, алғашқы жаңбыр тамшылары да жерге тарс-тұрс соғып, төтеп берер деп ойлағанмен, ол ішке кіріп, қап алды да, оны екі желбауга байлаң, бекітті. Және бір жіпті бақанның саусақтары арқылы шаңырактың құлдіреуішінен өткізіп, құм толтыра шелек ілейін деп еді, тұндік жабылғасын ба, ойте қоймады.

Далаға шықса, жаңбыр тамшылары қазан мен шелекке сарт-сұрт соғып, шоршып түсken шабактардай біресе ішіне, біресе сыртына шашырап жатыр екен. Аудан орталығын жаңбыр передесі жауып жіберген. Рысекенің үйі маңынан да адам көрінбейді. Тек әлті итсігек орт қана, «осы дүлейге берілсем, неғыл дейсің» дегендей, әлі де жарқырап, айбат шеге жанып жатыр. От пен судың айқасы. Бірте-бірте шөгіп бара жатқан шөмелде кішкентай жұлдызшаларын шашырата қаһарланды.

«Бота, бұзау».

Кемпірдің есіне осылар түсіу мұң әкен, сайға қарай жөнелді. Жаңбыр бет қаратпайды, тамшылары ап-ауыр. Салмақты тиеді. Әрі сүмбіленікі болғандықтан ба, ызғарлы. Сайға түсे берген кемпір бота мен бұзаудың оздерінің де шиден шығып, екеуінің қатар жарысып келе жатқанын көрді.

«Айналайындар-ай».

Кемпір тәлдерді баладай жақсы көріп, олардан «айналайының» аямайтын. Сол «айналайынды» қай жастан, қай уақыттан айта бастағаны есінде жоқ. Шамасы, үлкейе келе шығар. Немесе орта жасқа жеткесін. Жас келін күнінде қайнағаларының жүзіне қарауға да үялатын үяң-ды. Адам баласы үлкейе келе жақсы, жылы сөздерді көп айтады. Олардың үлкейесін көбейетіні несі екен? Жас кезде әлле ол сөздердің қадірі білінбей ме екен?

Бота мен бұзау ойнақтап кемпірдің жанына келлі де, бірақ көп кідірмей, үйге қарай жөнкіле жөнелді. Көрі адам жас жануарларға жете алсын ба, үйдің ығына алдымен бота, сосын бұзау, ақырында кемпір келіп жетті. Ұзылдаған жел мен жаңбырдың астында жүріп, оларды ішке өрең кіргізгенде, кемпірдің үсті малмандай болып қалды. Жаулықтан жаңағана киіп алған женіл шекпеніне жіңішке жілтей тамшылар бұлагы ағуда. Ол бота мен бұзауды есік жақтағы керегеге байлаң жатып, тағы да:

— Айналайындар! — деді. Сонын жаулығын бір сілкіп, шашын сұртіп, есікті итере ашып, сығалап қаралды.

Құні ертең сабын болатын құлдердің қалай үшып жатқанына ол мұнды қөзбен біраз қарап тұрды. Анадай жерде шот

жатыр. Оны да жаңбыр сабалауда. Мына тезектер, қаншама алаша жапқанмен, ертең-ақ ісініп, бөгіп шығады-ау. Алаша өлім айқасына түскен белгісіз андай аласұрып жатыр. Кейде лапылдаған отқа үқсап кетеді.

Жел есікті жап дегендей, өршелене лықси, қатты-қатты итереді. Бірақ оған көрі суйек болатын емес. Итсигектің құлі енді тұмандана, тоз-тоз болып ұшып жатыр, ұшып жатыр.

Кемпір көніліне мына жел, жаңбыр, сұрғылт, ауыр аспан үлкен лаң әкелгендей. Жүрек ойнай ма, немене?

* * *

Мектептен қайтып келс жатқан үш баланың сөмкелері үш түрлі. Олардың тептік матадан істелген, иыққа салатын баулысы Жақсыбектікі. Екіншісі – өздерінін тілінде «ұқімет шығарған», бірақ ол иыққа асып жүретін, үлкен кісілерге ариалғанмен, бауын қысқартта байлаған қара сөмке, бұл – Амандостікі. Ушіншісі – қолға ұстайтын, баулығын сыммен бекіткен, түріне қарағанда «қорлықты» ана екеуінен де гөрі көбірек көрген сөмке, бұл – Нияздікі.

Қазір олар әр нәрсени әңгімелеп, қызу таласа, қолдарын сермесіп келеді. Ауыздары бір тыным таппайды. Кейде бірін бірі тыңдауды қойып, ұшеуі қатар жамыраса сөйлеп кетеді. Кейде біреуі қалған екеуінің алдына шығып алып, шегіншектей жүріп, бірдемелерді дәлелдегендей болады. Тоқтап, үйріліп те қалады. Әйтеуір, жүрістері өнер емес, қыыр-шиыр.

Жақсыбек ап-аласа бойлы, томпак бет, келте мұрын, көзі шакпак тастай жайнап тұрган бала. Амандос баулауа, өні аққұба. Нияз қара томпак. Ұшеуінің кластары ла, бойлары да бірдей. Үйлері аудан орталығының ең бітер шетінде. Нияз сондағы шешесіне соғып, арғы бетке, әжесіне кетпек. Қазір жолдастарын тастап кете алмай, әңгіме қызығына берілген. Бұл, әйтеуір, бірден мектептен шыға салып жалғыз кете бергенниң жақсы ғой. Әрі көнілді.

– Мен бар ғой, – деді Жақсыбек аузынан түкірігін шашырата, – мен бар ғой, «Қоңыртобе» колхозының сүзеген бұқасы мүйізін наизадай шайқап жүгіргенде, қарамды көрсетпей кеттім-ау.

– Өтірікші, отірікші! Өтірікші, отірікші!

– Оллаһи, жаным қылсын. Өйткені мен жаздықуні табағыма құлышты қөп жақтый ғой. Содан желаяқ болдым.

– Қайда қаштың сонда? Ол – жүйрік бұқа. Ешкімді құтқармайды.

– Үйге де. Колхоздағы апамның үйіне.

– Е-е...

– Кебеннің үстіне шығып кетейін деп едім, таудай екен!

— Азғантай-ақ жер қашқан екенсің ғой. — Нияз мұны көнілі толмагандай айтты.

— Қайдан. Қөп қаштым, тіпті бұқаңың өзі шаршаған шығар.

— Ал мен, — деді Нияз, — ақ құмның арғы бетінен сабан айдал жатқан жерден бір жасқа өлі толмаған Тілекгүлді жалғыз өзім арқалап келдім-ау. Ол ауырып қалғанда.

Солай деп, ол солтүстік жақта ағара созылып жатқан үлкен құм жотаны иегімен көрсетті.

— Қасқырдан қорықпадың ба?

— Жоқ. Тіпті қорықканым жок. Доғдырға алып келе жаттым ғой ойткени, қатты ауыргасын.

— Нұрбикенің өзі неге келмедин?

— Ойбай, жұмыс қыын, жібермедин ғой!

Онысы шын еді. Жалпы, бәрінің айтып келе жатқандары шындық болатын.

— Ал мен, — деді Амандос, енді кезегім келді-ау легендей, — папамның атының кісенін жоғалтып алғанда, сонда ол мені әкекемді танытып сабағанда, бір ыңқ еткен жоқпын-ау.

Жақсыбек. — Бірақ зырқырап қашқан шығарсың-ау.

— Әйда! Қапысын таптым да, сыйтылып шығып, зыттым-ау. Кенет Жақсыбек:

— Ойбай, әне қарындаш! — деп баж ете қалды. Екі бала елең етіп, көрсеткен жерге жүгіре тарпа бассалып еді, көздеріне ештеңе іліне қоймады.

— Алладым-ау, алладым, — деп екі алақаның шапаттап Жақсыбек түр. Сөмкесін екі қара тізесінің арасына қысып алған. Енді әңгіме бірден қарындашқа ауысты.

— Менің қөп қарындашым болса, — деді армандалап Нияз, — аямай-ақ жаза берер едім. Кластағы балалардың бәрінен үлестіріп берер едім.

— Өлжанға да бересің бе? — деп шын коңілмен сұрады Амандос. Себебі, ол кеше Ниязben төбелесіп қалған.

— Оған басқа балалардан гөрі азырақ берер едім... — деді Нияз сөл ойлағаннан кейін. — Тіпті сайдағы қоғалардың бәрі қарындаш болып кетсе.

Осы жерде Жақсыбек кимелеп кетті:

— Менің бір сандық дәптерім болса! Мен де сүйтер едім. Тіпті бір үй толы дәптерім болса! Сабактан да бөтен жазу жазуга жетер еді. Өлең де жазар едім. Мен өленіді жақсы жазам ғой.

— Өтірігінді соқ!

— Шын айтам. Алай анада айтты ғой. Өзің естіген жоқсын ба? Ал сенде не болсын дейсің, Амандос? — деді Жақсыбек әңгімесінің бағытын өзгертуіп жіберейін деп.

— Менде ме... менде... менің айтқаным болса, жердегі сардың бәрін шекерге айналдырып жіберер едім.
— О-о! — деді екеуі де сілекейлері аға, іштей «болсынға» көлісіп.

— Бірақ ол жазда еріп кетеді ғой, — деді Нияз.
— Ерімейді, — деді катан дауыспен Амандос. — Қуырып, қатырып аламыз.

Өне бір жерде Теміріс келе жатыр. Ол — ақсак. Елден салық жинайтын агент. Үй-үйді аралап жүргені. Салық қағаздарын үlestіріп кетеді. Мойынында дәл Амандостың сөмкесіндегі қара сөмкесе. Балалар оны, бір жағынан, ақша жинайтын болғасын, «Бір сом қырық тиын» деп атап кеткен. Алғашқы, сау аяғын басқанда, балалар «Бір сом» десе, екінші аяқ шолтан ете қалғанда, тездестіп «Қырық тиын» десе қояды. Ауылда біраз ақсак бар. Әрқайсының да ат тағылған. Әрі онысы әркімнің жүрісіне қарай беріледі. Мысалы, Инасиық. Ол тіпті қатты ақсандалап, суға сұнгіп батып, қайта шығып жүретін болғасын, атын «Сұнгуір» қойған. «Қап, қап» деп жүретіндер де бар. Олар — қолы жерге қойған. «Қап, қап» деп жүретіндер де бар. Олар — қолы жерге тиер-тимес болып, сәл жетпей жүргендер тобы. Сырылдақ ақсақтың аты — «Бері кел, бері кел». Ол келе жатқанда бір қолымен алыстан-ақ шақырып келе жатқандай ербендейді. Сырылдақ дейтін себебі, даусы біртүрлі сырыйлдаш шығады. Шын аты — Артаған. Бірақ балалардың мазақтап ат қоюға бармайтын бір топ ақсақтары бар. Олар — майданнан қайтқандар, аяқтарынан айрылып келгендер тобы. Оларды «Батырлар» дейді бұлар.

— Ойбай, «Бір сом қырық тиын» келе жатыр, — деді Жақсыбек Темірісті алдымен көріп. Бұлар сырттай мазақтаудың мазақтаса да, одан сескенстін. Айтып жүргендерінің бәрін Теміріс баяғыда біліп қойғандай күystанады. Көшениң екінші бетінс лықси бұрыла берген балаларды Темірістің өзі шақырыды. Даусы әмірлі:

— Тоқтаңдар, ей! Нияз, бері кел!

Қолын келте сермеп, тура тартып келеді. Нияз, амал жок, қорықса да түрді. Ана екеуі де тәйті десе, қашуға дайын. Тек өздерінің аттары аталағасын, шүкіршілік етуде.

Теміріс бұлардың қасына жетіп, қара сөмкесін ақсақ аяғының үстінен салды да, аузындағы темірін сырт еткізіп ашып жіберіп, бірер ала қағаз алып, Ниязға үстата берді:

— Иә, мынаны кемпірге бер, малының еті мен май салығын ертеңнен қалдырмай төлесін деп айт. Жоғалтып алма!

Сонын ол сөмкесін сырт еткізіп қайта жапты да, кенет «үйт!» деп үшешуінс бірдей ақырып қалды. Балалар зытта жөнелді. Нияз да қолына қағаздың тиуі мұн екен, зытып

берді. Анадай жерге шыққасын ғана үшеуі де ішек-сілслері Қата сықылықтасып құле бастады. Теміріс те көңілденіп, іштей жымып бара жатыр. Ол балаларды қорқытып ойнағанды жақсы көретін.

— Несіне қорықтық, бәрібір жете алмайды ғой, — деді Жақсыбек.

- Алдымен қашқан кім?
- Мен емес.
- Мен де емес.
- Өзі ғой «ө-өй» деген.
- Ойбай, әне, Апанаси келе жатыр!

Балалар енді оған қарай зымырап жүгірісе жөнелді. Бұлардың «Апанаси» дегені – аудандағы жалғыз орыс, дәрігер қарташкісі Афанасьев. Оның келгеніне бір-екі жыл болғандықтан, қазақшаны толық білмейді, бұза сойлейді. Дегенмен, осы уақыттың ішінде аудан орталығының барлық балаларының сүйектісі болып алды. Балалардың орысшасының ең зоры – «здрәсті». Бірақ балажан дәрігер оларды көрген жерде үлкен сөмкесіндегі бар тәттісін аямайды. Онысы баласы жоқтықтанба, кім білсін. Әйтеуір, жас балаларды, сәбілерді көрсө, жүрегі жылып қоя береді.

Үш бала келіп, оның етегіне жармасты:

- Здрәсті!

— Аман! — Қол алысып жатыр. Афанасьевтің абажадай алақанына мына балалардікіндей он алақан сыйып кетерлік. Солай болғасын ба, әйтеуір, дәрігер үшеуінің шұптырлаған алақандарын бір-ақ қысты. Үлкен сары сөмкесі ашылып, ішінен үш түйір тәтті де табылды. Тәртеуінің қуанышында шек жоқ.

- Алақай, менің тәттім – қызыл!
- Менікі – көк.
- Ал менде – сары.
- Школа қандай? — деді Афанасьев.
- Жақсы, жақсы, — десіп жамырасты балалар.
- Ауру жоқ? — деді тағы дәрігер.
- Жоқ, жоқ!

Афанасьев пен балалар әрең ажырасты. Ол сары көмкермелі көзілдірігін дұрыстап, жымып, бір үйге қарай бұрыла берді. Тап осы кезде жел бір рет ыз ете қалып, желпіп өті де, жаңбыр тамшылары саулап қоя берді. Бұлар әңгіменің, Темірістің, Апанасидің қызығымен жүріп, желді де, бұлтты да, жаңбырдың жақындағанын да аңғармапты.

— Ойбай, енді аспанинан бақа жауады, — деп, Жақсыбек санын шапаттап жүгіріп ала жөнелді. Айтса-айтпаса да, бұл жерде жаңбырдан кейін, қайдан шыққаны белгісіз, ұсақ бақалар қаптап кетеді.

Қалың жаңбырдың астымен үшеуі де жақын қалған үйлеріне қарай лап қойды. Бірдене десіп айқайласып, шуласып барады.

— Здрәсти, жаңбыр! — деп айқайлады Жақсыбек санын шапаттап жүгіріп бара жатып, неге екені белгісіз. Амандос бір қолын қылыш ұстаган сияқты етіп, аспанға көтере:

— Потом! — деп айқайлайды. Өзі бұл сөздің мәнін түсінбейтін.

— Домой! — деп қосылды Нияз.

Жаңбыр ұлғайып, кішкентай балаларды дүрілдетіп қуып жөнелді.

* * *

— Шам жақшы-ай, Назира, — деді үсті-басы малмандағы су-су, жаңа ғана үйге кірген Айтекен әйеліне. Назира керосинді аяғандықтан, шамды әбден қараңғы түсе, кештетіп барып жағатын. Енді ғана жақты. Жарықта үй ішіндегі бала-лар да айқынырақ көрінді. Бұл үйдің балаларының үлкені — Аманбол. Ол жетінші класта. Сосын Амандос. Нұрганым әзір мектепке барған жоқ. Қазір бәрі де қараңғыда жаңбыр үніне құлақ тігіп, үндемей отыр еді, жарық жағылғасын көнілденіп, қыбырласып кетті.

— Сау жерің қалмапты ғой, бетім-ау, — деді Назира күйсөүінің түрін көріп. — Жаңбыр бірден лақылдатып кетті ғой.

— Кім білген... Зонтик ала жұру скен. Тамак дайын ба, қазір жұмысқа қайта кетем.

— Дайын.

Пештің артында ызылдап тұрған самауыр келіп, ортаға дастарқан жайылды.

— Нұрбикені шақырысайышы балаларымен, — деді Айтекен. Назира Аманболға айтып еді, ол Амандосты жұмсады. Ол Нұрганымға бір қарады да, аяған тұр білдіріп, ештеце деген жоқ. Сосын үйдің бір қабырғасын тарсылдатып ұра бастады. Ара-арасында:

— Шай ішіндер! — деп айқайлап қояды.

Осы үйде екі семья тұрады. Есіктері ғана бөлек. Бұл ертеректе «живсырыенің» қабылдау пункті болған үй еді. Соның іздерін үй маңынан әлі көруге болады: шашылып жатқан, бірақ қурап, ағарып кеткен ан сүйектері, әсіресе тышқан, күзен сияқты кішкентай андардың бас сүйектері, қабыртқалары көп. Қайдан екені белгісіз, топайлар да мол кездеседі. Онымен балалар жазда асық ойнайды. «Үлкен асық» деп атайды бұл ойынды. Үйдің үрліктері ескірген. Бөлmede екі жерден таяу бар. Бірақ белдік жоқ. Оны мына шым қабырғалар қалай ұстап тұр екен деп қайран қаласың. Екі семьяны болетін

ескі қабырғадан көрші Нұрбикенің үйінің балаларының дауыстары естіліп тұрады. Балалар кейде қабырғаның бір жерінен Айтекеннің құс мылтығының темір шомполымен тесік жасап та қояды. Бұл екі үйдің балаларының «телефон» ермегі. Бірақ тесікті ұлкендер көрсе, ұрыс-ұрысип, сылап тастайды. Келесі тескенге шейін.

Қазір де бір тесік бар. Ол бұрыштағы ілулі тұрған бешпеттің астында. Кеше гана жасалған. Бірақ сыр бермес үшін, Аман-дос тұра қабырғаға қарап айқайладап тұр.

Айтеке – аудандық финанс бөлімінің бастығы. Соғыстан бронымен қалған. Шақырып отырғаны – өзінің туған қарындасы. Мырзаштың әйелі.

Нұрбике келгенде, Айтекен шамды өзіне тарта жақындағы, су откен «Правда» газетін еппен алғып оқып отыр. Оқығанда көзілдірік киетін әдеті. Осы аудандарғы орысшаны жақсы білетін санаулы адамдардың бірі. Әкесі революциядан бұрын мектеп үстаған адам-ды. Қазір Айтекен қырықтың үстінде.

Нұрбике ұбырып-шұбырып төрт баласын ерте келіп, дастарқан басына жайласқанда, үйдің іші толып, жалғыз шамның жарығы жетпей, үй қабырғаларын отырғандардың зорзор көлеңкелері жауып кетті. Тек дастарқан басы гана жарық. Нұрбикенің үш қызы – Әдемі, Сұлушаш, Тілекгүл бар. Ұлы – Нияз.

Ортаға екі кішкентай тарелкаға салынған сары май, кесілген таба нан, аздаған бауырсақ, қуырылған бидай төгілді. Ауыр уақыт болса да, бұлар өзгелерден гөрі ауқаттырақ тұратын.

Айтекен көпшілкке жантайып, газет оқып отырып ішті шайын. Аманбол да одан көргенін істер, бір көпшікті сүйреп келе жатыр еді, оған әкесі жекіп тастады. Сосын ол малдас құрып отырып ішуге көшті. Балалар тауықтың балапанда-рынша шөпірлесіп бидай теріп жеп отыр.

– Қазит не деп жатыр? – деді Нұрбике шайды үрттап қойып.

– Айтарлықтай ештеңе жоқ...

– Мырзаштарды жазбап па? Көптен хат жоқ...

– Хат келмей, қайда кетер дейсің. Соғыста пошта шабан жүреді. Бәрін жинап бір-ақ аларсың.

– Біздер женеміз бе, осы? Кім жеңеді?

Айтекен қарындасына жаман көзімен қарады:

– Құдайдың жоғын согатының не? Біз жеңбегенде, енді кім жеңеді?!

– Абырой болар еді, – деді көнілі жайлансандай Нұрбике.

Оқушы балалар Нұрбикенің аңқау сұрағына құліп жатыр. Ол сақтық кассасында сыйырушу болып істейтін. Сауатсыз

әйел еді. Рас, күйеуі кезінде аудандық партия комитетінде істеген, парткабинетті басқарған.

— Біз жазға қарай жеңіп шығамыз, — деді Аманбол білгішсініп. Жетінші класта оқығандықтан, ол өзіне бәрі де айқын деп ойлады. Айтекен ұндеғен жок, тек бір жөтеліп, көзілдірігін жөндеп қойды да, шайын іше берді. Назира оны:

— Аузыңа май, — деп қолдап еді, бала масаттанып, отырған орынан бір қозғалып қалды. Жаңбыр терезені сабалап, үйді дірілдеп тұр. Дыбысы қатты гүрлідеп жанған оттай. Немесе үйдің бір шеті жаңып жатқандай.

Әңгімені тағы Аманбол баставды:

— Айтпақшы, ұмытып кетіппін, тұнде тұс көріп...

— Кешкүрим тұс жорытпайды ғой, — деді ырымға сенгіш Нұрбике.

— Жок. Жаман тұс емес. Ештеңесі жок, — деп болмады бала.

— Содан бір үлкен теңіздің жағасына келген екенмін деймін. Маңайым қаптап тұрган темір ескерткіштер. Ескерткіш болғанда да, бәрі таныс адамдар. Тек көбі сауыт киіп алған, кейбіреулері суда тізесіне дейін су кешіп тұр. Кейбіреулері жағада. Қедімгі адамдар. Тек болаттан жасалған. Ішінде бүкіл дүние жүзінің ғалымдары, ақын-жазушылары бар. Ломоносов пен Пушкин, Фарадей мен Ньютон, Менделеев пен Абай, тағы басқа адамдар. Кейбір ескерткіштер кедімгі тірі адамдарша жағағады тайыз суды кешіп-кешіп барады ла, слсіз, жансыз маңайды жаңғырта «А-ха-ха-ха» деп айқайлайды. Теңіз жактан желесіп тұр. Құн бұлт. Толқындар бар. Әлті дауыстар алысқа, өлдегілайсың ғой, дәл соңдай, күшті, жаңғырықты дауыстар. Өзуелі біреуі, сосын біреуі... Өлген ғалымдардың, ақын-жазушылардың, әйтегір, барлық атақты адамдардың жиналған жері...

— Өлгендер дейсің бе? — деді Нұрбике.

— Иә, ылғи өзіміз өткен сабактардан біletін адамдарымыз. Суреттерінен танимын ғой.

— Онда, ылғи қайтыс болған адамдардың арасында журсөн, омір-жасың ұзақ болады екен, — деді Нұрбике.

— Кім білген, ғалым, ғұлама боларсың, — деп қосты Назира.

Айтекен оларға көзілдірігінің үстінен бір қарады да, ештеңде деген жок. Бұл оның қайсыбір әңгімені жаратпағанда істейтін әдетті. Осы жайын біletін Назира әңгімені өзге арнаға ауыстырды:

— Ертең жаңбыр басылса, аэродромға барып, үлетшіктерден шай сатып алмасам, бітіп қалды, — деді ол.

Шай жиналды. Жаңбырдың үдей түскені белгілі.

— Аманбол-ай, ет асып жатыр едім, қазанның қақпағын жауып келші. Тамшы тамып кетер.

Аманбол әдетінше Амандосқа қарады да, ойна бірдене түсіп кеткендей, жұмысай қойған жоқ. Өзі барып жауып келді.

— От мықтап жаңып жатыр. Жел әлемет екен!

Аманбол оны да істеді. Осы үйдің үлкен баласы болғасын, оның мойнында біраз жұмыс бар. Қыста ыргақпен шағыр сурып, инағашпен сайдагы бұлақтан су тасып, киізкілем қарғысып, біраз шаруа жасайды. Қар күреп, аққала түрғызуға да есті.

Кораның есіргі бір ашылып, бір жабылып, сартылдағаны естіледі.

— Ең болмаса есікті де дұрыс жауып жүрмейсіндер, — деді Айтекен отырғандарды көзімен бір шолып, сің соңынан кірген Нияз еді. Ол жерге қарады.

Айтекен қайта киіне бастады.

— Сыр қайда? — деді сосын ол кенет.

Балалардың, әсіресе, оның ішінде Аманболдың манадан қорқып отырған сұрағы осы еді. Сыр бүгін келмеді. Көбіне оған да жүгіретін Аманбол.

— Келген жоқ, — деді Назира бетіне ашууланған тұр беріп, кесімді дауыспен. Үніндес «осы түнде, жаңбырда сиыр іздетіп, балаларымды өлтіретін жайым жоқ» дегендей ыңғай бар.

— Неге? — деді Айтекен.

— Неге болсын. Келген жоқ.

— Жібер мына үшесуін қазір.

Олар — Аманбол, Амандос, Нияз. Үшесуі де іштей шошып кетті. Айтекен шындал айтса, қайтпайтынын жақсы біледі.

— Құдайдың жоғын соқпаши, — деді енді Назира. — Қасқыр жеп қойса да, қаңғытатын жайым жоқ қара түндс.

Балалар іштей қылпылдап, Назиранның айтқаны болса екен деп, шын ниеттерімен тілек тілсп отыр. Бұлардың сиры Қадірқұл бұлағы деп аталағын шалғынды жердің маңында түнеп қала береді. Ол осы жерден бес шақырым. Қырдың астындағы сай-сала, құм бүйрарат, өзен бұлтарыстарының арасынан түнде табу қын. Кейде Айтекен балаларды айсыз түндерде де жібере береді. Қорықпауға үйренсін дей ме, әлде... Кейде сиырларды жақын орналасқан «Қоңыртөбе» колхозының қорықшысы қамап қойса, ертецине мал аш қалып, сүт бермейді. Қашан иесі келгенше қамаулы тұра беретін жайт та бар. Бірақ не дегенмен, бүгінгі жаңбырда сиыр іздеу тым қын. «Бар» десе, балалар, амал жоқ, үйден шығып кетер-ау, бірақ алысқа үзай алмас. Өзара келісіп, ық іздел, біраз бүрсендегеннең кейін, «таба алмадық» деп қайтып келер. Бірнеше рет өздерінің солай істегендері де бар. Әншійінде балалықтың алауыздығы көп болғанымен,

мұндаі қезде бұлар бірінің айтқанын бірі өмірі өшкере^с
етпейді. Тату-ақ бол кетеді.

— Осыдан қасқыр жеп кетсін, сонда көрерміз, — деді Айтекен кенет жібіп. Үш баланың иығынан үш жартас аударылып түскендей болды. Сосын Айтекен сулығын киіп, зонтигін алып, шығып кетті. Енді ерік өзіме тиді-ау дегендей, Аманбол көңілденіп:

— Осыдан біздің сиырды қасқыр жесе, мен мұрнымды кесіп берейін. Келіңдер, одан да мектеп ойнайық, — деді кіші балаарға.

Онысы — балалардың бәрін қатарластырып отыргызу да, өзі оқытушы болып, сабак сұрап, баға қойып ойнау. «Оқушылар» да қуана-қуана отырыса кетті. Нұрбике кішкене қызын қымтап орап, қалған балаларына тез келіңдер деп, үйіне жөнелді. Аманбол:

— Ал кәне, Балмағанбетов, түрегел! — деді.

Аманdos ұшып тұрды.

— Сен мынаны айт... Ә-ә-ң... Қасқырдың түсі қандай болады?

Аманdos кішкене ойланып тұрды да:

— Қара, — деді.

— Қордің бе өзің?

Қасқырды осы уақытқа дейін Аманболдың өзі де көрмен-ді. Тек қатты борандардаған олар үй жанына келіп, иттерді торитын. Өткен қыста бір рет итті қуып жүріп, тіпті дүрсілдетіп үйдің төбесіне шығып кеткені де бар. Сол жолы Аққанышқ, дейтін жақсы ит бар еді, алып кетті қасқырлар. Бірақ балалар әлі тірі қасқырды көрген емес.

— Қордім, — деп салды Аманdos. «Оқытушы» таңғалғанын жасыра алмады:

— Қашан, әй?

— Күнде-күнде.

— Өтірік айтасың, екі қоям.

— Шын айтам. Кітаптан суретін қордім.

— Е-е, — деді Аманбол. — Отыр, бес.

— Ал кәне, Есжанов, сен тұр.

Аманdos қатырдым ба дегендей, сылқылдан күліп, маңайына ыржалалақтай қарап отырып жатыр. Нияз көтерілді орнынан.

— Үшіті нольге көбейткенде не болады?

— Ноль.

— Дұрыс. Ал біз Гитлерді қашан жеңеміз?

Нияз сәл ойланып қалды. Сосын жаңа шай үстінде Аманболдың өзінің айтқаны есіне түсті.

— Ендігі жылы жазда.

— Өте жақсы. Бес. Отыр.

«Оқытушы» өз ойынан дәл түскен «шәкіртіне» көңілі шын тольып қалды.

— Есжанова Әдемі.

Нұрбикенің үлкен қызы түрегелді.

— Жаңбыр қашан басылады? — деді оған Аманбол.

— Бүгін тунде.

— Отыр, бес.

— Балмағанбетова Нұрганым!

Бес-алты жасар шамасында ол. Қара томпактау. Оған мынадай сұрақ қойылды:

— Нешеге дейін санай білесін?

— Отыз бірге...

— Қане, санашы.

— Айттым ғой жаңа...

— Санасайшы енді.

— Аға, маған да бес қойышы.

— Оқушы бағаны сұрап алмайды.

— Айттым ғой, — деп қиналды бала.

— Ендеше, санаған жеріңе дейін сана да, отыра ғой.

Нұрганым сандардың кейбіреуін тастап, кейбіреуін алдынан айтып, әрен әреке-әреке төртке жетті де, төбеле ұрғандай тоқтап қалды. Әуелі ренжіп тұрган оның көзінен енді моншақтап жас тамшылай бастады, артынан өкіріп қоя берді.

— Бес саған, — деді Аманбол тездетіп, бір жағынан, шешесіне қарап. — Несіне жылайсың, жақсы айттың ғой.

Бестік баға алғасын да қыз бала біраз өксіп отырып, артынан барып басылды. Осы кезде Назира:

— Ал сабактарыңды қойындар. Үй сыйырамын. Нияз, Әдемі, Сұлушаш, үйлеріңе барындар, — сонсын өз балаларына қарап, — сендер мына бұрышқа шығындар, — деп сібірткісін сілтелеп жүріп, «мектепті» таратты да жіберді. Аманболдың:

— Қонырау! Келесі сабак өртөн болады, — деуге шамасы әрен келіп, ұшып тұрып еді, Назира:

— Келесі сабактың қашан болатынын бір құдайдың өзі біледі, — деп кесіп тастанды. Оның бір әдеті — таңертен, түстө және жатар алдында үйдің еденін бір сыйырып, су тәгіп алмаса, көңілі көншімейтін. Киіз-кілем қаққанда да сәл кір немесе шаңға үлкен мән беріп, балалардың діңкесін құртартын. Басының сақинасы үстай қалған құндері де ынқылдал жүріп, қолынан шағырдан түйген сібірткісін тастамайды. Тағы бір әдеті — ерніне насыбай салады. Айткен де солай. Қебінесе балалар сол үшін әдейі жасаған кішкентай ағаш келіге маҳорка мен күл салып, араластырып езіп, дайындал қояды. Былғарыдан жасаған екеуінің екі насыбай қалталары да бірбірінен аумайды.

Нұрбикенің балалары дүркіреп жүгіріп, үйдің бұрышын айнала шауып барады. Далада айқай жел. Жаңбыр.

— Эй, Аманбол-ай, төбеге күл төкпейсің бе? Тамшы ағып кетсе, масқара болар.

Аманбол даалаға шықпауға тырысып, әртүрлі сылтаулар айта бастады.

— Иә, қоя қой, ендеше, — деп Назира райынан тез қайтты. Аяған болу керек.

Алғашқы наизағай шарт ете қалғанда, жаман үй қақ жарылып кете жаздағандай болды. Үш бала үрпісіп қалды. Ең аяғы, «оқытушының» көзі де алакандай боп кетті.

* * *

Жел күшсейіп, кемпірдің кіз үйі солқылдап, ортадағы құм салынған қап жай теңсөліп тұр. Ұықтар, керегелер сыйырлап, сәл тесіктің озі де индей желдің әсерімен сырнайдай уілдеп барады. Дыбыстар әртүрлі. Бәрі жабылып, қосылып, зор бір қара күшке айналып, үйді көтеріп тастағысы келген дүллейдей. Есік жақта беттері ашылып, бозарып және бір кітап жатыр. «Бота-бұзау басып кетер» деп, кемпір кітапты алды да, бетіне біраз қарап отырды. «Құрыш қалай шынықты» деген кітап екенін қайдан білсін. Ол тек бір жуан қоңыр кітапты ғана біледі, онысы — «Батырлар жыры». Баласы Нияз судыратып оқып беретін кітап. Екеуі де талай естіген жырларын қайта-қайта тыңдап, кемпір қөзінс жас ала елжіреп, бала рақттанып қалады. Кейде қонақтар келгенде оқып береді. Мырзаш кітапты көп жинап еді. Ол ешбір кітапты я оқылмаған газет-журналды жырттырмайтын. Кейде жазатайым Нұрбике өлі оқылмаған газетті қол сұртуге жыртып тастаса, жер-жебіріне жетіп ұрсатын. Оған Нұрбике «білмей қалдым» деп актала күле беруші еді. Сонда күйсөу алдында түрган аққөіл жанды көріп, амалсыз дымы құрдыны. Соғысқа көтерде де: «Кітаптарымды ешкімге тигізбендер, қайтып келгенде өзіме керек болады», — деп буып-түйіп тастап аттанған-ды.

Кемпір мына кітапты да алғашқы кітаптың қасына, уықтың астына тықты. Тұырлықты ұстап қарап еді, су өтпеген екен. Сосын, не себепті екені белгісіз:

— Эл, ендеше, — деді. Кейде сондай сштеңе түсіндірмейтін сөздер болады ғой. Ауыздан шыққан сөздің бәрінен бірдей мағыналы бола беру қайда?

Кенет есік ашылып, үсті-басы ағарандаған біреу кіріп келді.

— Сағынбысың?

— Ыһим, өже.

— Оқудан қашсан келдің?

— Жаңа бір өзірде. Ой, құрсын, әрең жеттім. Жел қаңбактай домалатып қуады-ау келіп. Бірақ қамшылап өзімді де өлтіре жаздады. Арқам қызырып кеткен шығар. Уақ тастармен сабағандай.

— Нияз қайда?

— Көрген жоқпын. Мен кеш шықтым. Ол Нұрбикеніңде қалған шығар. Жаңбыр біз сабакта отырғанда-ақ басталып кеткесін, мені мұғалім қоя берді. Үйіңе жетіп ал деп.

— Ие-е...

Баланың ақ көйлегі мен дамбалы денесіне құйып қойғандай жабысып қалыпты.

— Көкем су тамса, біздің үйге келсін деп жатыр. Соны айт деп еді.

— Ие-е, қарағым. Шұбат ішесің бе?

— Угу...

Рысекеңнің үйі түйе ұстамағасын, шұбатты осы үйден ішеді.

— Өлгі сормандағандалада қалып қойып жүрмесе, жарап еді. Түйе мен сиыр да жоқ. Сендер малдарынды ізлемейсіндер мә?

— Жоқ, — деді сусыннан басын көтерген Сағын. — Күн жаман болып кетті. Әлемет. Өздері келеді ғой. Қайда барап дейсің. Біздің малдар ақылды.

Сосын бала сықылықтап құлді.

— Үйлерінің тәбесінен тамшы аға ма?

— Ешбір жаңбырда ағып көрген емес. Тәбесі темірмен қаптағандай дейді қөкем. Біз күл төккенбіз. Ал келтім, оже.

— Бара ғой, қарағым.

Бала дүңкілдетіп жүгіріп ала жонелді.

Кемпір біраздан кейін далаға шығып, жиған отынын қарап еді, алашаның ық жақ шеті жын тиғендей аласұрып жатыр екен. Тезектің біраз жері су боп қалыпты. Оны тағы қолға түскен екі таспен бастырган болды. Қазан мен шелек суға тольпты. Оларды кемпір ішке кіргізді де, үйдегі үлкен қазанға құйып, орындарына қайта қойды. Далаға әрбір шығудың өзі күш. Әсіресе есікті ашып-жабу-ақ ақырет.

Қазір аспан көрінбейді. Жер беті боз тұман. Бір рет келіп арқан-қазықты байқап еді, со қүйі түр екен. Қайта су сіңіп Қатайғандай. Арқан алып домбыраның қос ішегіндей дірілдейді.

Бұлттан ба, жаңбырдан ба өлде жылдам кеш түсіп келе ме, маңай ымырттанып барады. Үйге кірген ол бота мен бұзаудың жатып қалғандарын көрді.

«Ақылдарыңнан айналайын».

Біраз отырғаннан кейін, ол сиырға барып қайтсам ба екен деп ойлады. Өлде өзі келер мә екен? Түйе қырға, алысқа

кеткен, оны іздеуге шара жоқ. Әрі оның өзі келетіні де рас. Ботажан-ақ.

Осы сәт кемпірдің есіне осыдан екі шақырым жердегі өздері өмір кешкен тогай тұсті. Қыр басындағы қорымның бірінде кемпірдің шалы жатыр. Ол соғыс басталардан екі жыл бүрін қайтыс болды. Тогайды одан ертерек тастап, аудан орталығына ауысқанмен, шал «өзімді сол жеріме, тогайымның қасына, қырдың басына кой» дегесін, бұлар ақырғы тілегін орындаған-ды. Баласы Мырзаш қажырлы еді, қабірді әдемілеп салып, бейне өкесін бесікке құндақтап салып жатқандай енбек етті-ау. Шал нағыз уақытында өлді. Қайғы көрмей.

Су сүйектен етіп барады. Енді ол қырға шығып, ескі қораға беттеді. Ол Рысекенің үйінің тап қасында. Анда-санда унілеп қояды. Қырлық та еріп, былқылдай, сазданып бара жатыр екен. Тек жусан, көкпек сияқты түбірлерді басып жүрсөң ғана жеңілдеу.

Кемпір ескі қораға келді. Мұның іші сөл тыныштау екен. Тек төбениң тесік жерлерінен жаңбыр тамшылайды. Қораның алыс шетінен кемпір малдарын көріп, қуанып кетті. Сиыр да, түйс де, Рысекенің үйінің малдары да – бәрі осы ұзын, ұлken қораға келіп панарапты.

«Ақылдарыңнан айналайын».

Алқынған жүргегін басып, кішкене отырып еді, оның қасына жай ыңыранып түйесі келді. Қоңтек ернімен кемпірдің қолын, бетін іскеледі. Ботам деп түр ма екен? Кемпір оның бүйдасын шешпей-ақ, «шөк-шөк, қарағым» деп, тулақ сияқты қен тізесінен қағып еді, шеге қалды. Ала сиыр анадай жерде мүйізін қайқайтып, көзін бадырайтып қарап түр.

«Аяғыңнан байланып тұрсың ба, неге жақында майсың, түйеге біткен ақыл саған бітпеді-ақ».

Кемпір біраз отырып қалды. Қен, қу қамыс, шіріген шөп, оларға қосылған жаңбыр иісі – бәрі аралас шығады. Қасында жатқан қу қамысты алды да, кеүшіне жүққан сазды сұрті. Әр жерден де тамшылар сарылдап түр. Мына бір төмен салбырай қалған сары қамыстан жаңбыр суы самаурын шүмегінен құйылғандай сүмектейді.

Ол жаулығын түзеп алды да, жолшыбай Рысекендікіне кіріп шығайын, малдарының табылғанын айтайын деп ойлады.

Келсе, үйдің іші түгелдей шайға отырған екен. Тойған кішкене баласын емізіп, кесесін көтереді.

– Ойбай, үстің малмандай болыпты ғой, – деді Рысекен көпшілігінен көтеріле беріп.

– Ене, төрге шық, шай іш, – деп жатыр аққөніл Тойған.

– Малдардың бәрі қораға келіп ықтапты, – деді кемпір тізе бүгіп отыра беріп.

Үйдегілер қуанып қалды. Әсіресе Сағын: «Мен айттым ғой, оллани, келеді», — деп бір көтеріліп қалды.

Бұрышта қолдан жасаған ағаш домбыра. Бұл үйдің іші шетінен домбыра тартады. Жаз құндері кешкүрим есік алдына алаша-кіиізді жайып жіберіп, Ақжібек «Ақбай» күйін бората бабына келтіріп, тынық ауда тартып отырганы. Сағын да құр алақан емес. Әсіресе қара өлеңге жақсы.

Дастарқан жүдеу. Соғыс кезі екенін осының өзі-ақ айтып тұрғандай. Екі-үш жерде шелпек нан. Балалар өздеріне тиғен үлестерін бірден жеп коймай, ұзағырақ сақтап, титімдеп отыр.

— Шөп шай ма? — деп сұрады кемпір.

— Жоқ, ене. Кеше қайның жарты қадақ шай тауып әкелді. Ертең, амандық болса, күзеннің терісін апарып тапсырамыз.

Қазір осыдан бір-екі жыл бұрын толып тұратын мата да, шай-шекер, әр түрлі тағам да дүкендерден жоғалып кетті. Карточкамен берілген аз ғана нәрсе бірде жетіп, бірде жетпейді. Аң терісін қабылдайтын мекемеде ғана бірдеңе бар. Бірақ бұл екі үй үлкен аңды аулауға жоқ. Тек балалар інге су құйып, қақпан құрып тышқан аулап, соның терісін шиге кептіріп апарып тапсырады да, аздаған шай-шекер алышп тұрады. Ал жетпей қалғанда, сайда өсетін шөп шай дейтін өсімдікті қайнатып, қызартып ішеді.

Кемпір бір-екі кесе шай ішті. Терезеден жел ызылдап барады. Ол да ылғи құрама, сиңің әйнектерден қиоластырылған екен, одан аққан тамшы терезе алдын алышп кетіп, төмен сорғалауда.

— Балам үшін қорқып, жүргегі құрғырдың ас батырмай отырганын қараңшы. Шайың жақсы екен, келін. Бірақ батпады, — деді кемпір кенет турегеліп.

— Қой, қайдағы жоқты айтпаши. Жел сол жақтан. Шықса, келіп қалатын уақыты болды ғой, — деп жұбатты Рысекен. — Келмесе, сол жақтағы үйде қалған шығар. Әрине, солай.

— Ендеше, бір қайнатым шай берейін, үйіне барғасын ішерсің, — деп Тойған кішкене қағазға шай орап, сыртынан шарық жіппен байлад берді.

Кемпір далага шықты.

Жел мен жаңбыр жарысып түр екен.

Жел манағыдан да қүшнейіп, әлеметтеніп, күн қаранғыла-нып кетіпті. Үйіне кірсе, бота да, бұзау да тұрып кеткен.

«Ей-й, жарықтықтар-ай, жамандықты сендер де сезесіндер-ау».

Бота ыңыранды. Кемпір олардың алдына бір шелек су қойып еді, бірінің басын бір итергіштеп, шелекті құлата жаз-дап, тез тауысты.

«Құдайдың осындай қунінде де шөл болады екен-ау. Бірақ қайтсін, жарықтықтар. Төл ғой, бала ғой».

Екінші шелектегі суды өкелді кемпір. Өзі олардың қалай ішіп жатқанын бақылағандай үнсіз қатып қара шелектің қасында отырды. Бұ жолы ыдыс түбінде аздаған су қалды.

«Бәсес».

Шам жаққысы келіп еді, ол ойынан тағы айныды. Үйде бала немесе бетен ешкім жоқ болса, қараңғыда да отыра беретін. Онысы әдет-ті. Солай біраз отырды. Дыбыстар, дыбыстар... Жаңбыр асыға-үсіге бірдемелерді деміге сыйырлап жатқандай. Жел ыңырысп, жалынғандай. Кейде уіл жылауга айналып кете жаздайды.

Кенет кемпірдің ойына бірдене түсіп кетті. Орнынан үшіп түрегелді. Үстіне қалып мақпал бешпетін киді. Сыртынан шапан жамылып, белін орамалмен қатты тартып байлады. От жақтан бір қарын алыш, оған үйіншін айранды шайқап жіберіп құйды. Қараңғыда қалай құйылып жатқаны да белгісіз. Қарынның аузын жақсылап байлап, бір иығынан асыра салды да, екінші қолына таяқ алды. Сосын кішкене ойланып, тағы тұрып қалды.

— Қазір қайтып келем, қарастарым, — деді бота мен бұзау жаққа қарап, олар тіл түсінетіндей-ақ. Бұрылып шыға беруғе ынғайланды да, тағы от жаққа барып, ұзын бешпетінің екі қалтасына құрт толтырып алды. Есікті азар ашып шықты да, сыртынан байлап бекітті. Дәл осы кезде жаңбыр мен жел екпіні оны әнтек үшірып түсірді.

«Айрыа қалғырдың желі».

Анадай жерге былқ етіп құлаған қарны мен таяғын тауып алды да, ызамен өршеленгендей желге қарсы адымдай жүрді. Кемпір енді аудан орталығына, баласына баруға бекініп еді. Бірақ жел болатын емес. Жаңбыр беттеген сабалайды. Әсіресе, сайға түскенге дейін кеудеден итеріп, бір тоқтата, бір жыға жаздай, кемпірді тәлек қылғандай болады. Кейде жаңбыр бет-аузына шелектеп құйып өткендей. Ондай кезде кемпір басын еріксіз кейін бұрады. Мына тұрған қыр басына жету ақырет болды. Әр жағында сай басталады ғой. Онда тыныштау болар. Жаңа ғана киген киімдерінен су етіп барады. Міне, ақыры әрең деп қыр басына жетті-ау. Бірақ бұл жердің желі мен жаңбыры тіпті әлемет екен. Олар кемпірді дәл осы жерде тосып алыш, жібермейін дегендей. Іссылай, қара жыландаш шағып, қара дүлейдей игеріп барады. Кемпір дәл мұндаиды өз өмірінде әлі көрмеп еді. Әй, көрмеген шығар.

«Қара жаңбырга айналған екен».

Тайғанақ жолмен әрең деп сайға түсті. Аяғы алға, басы артқа тартады. Сай бойы кок тайғақтаныпты. Өзенге дейін

кемпір таяғын сүйене қидалаңдап әрен жетті. Өзен суы да желмен бірге арнасынан шығып, ыққа қарай лықсығандай. Толқындар әншіейнде өмірі жете алмайтын құмдықтарға дейін шығып кетіпти. Тек төмтек құм басына өскен кияқтарға ғана өрелі қарайяды. Осы жерде бір дүзген бар еді, кемпір қараңғында соның сарынын анық естіді. Оның үні бөтен шөптердің үнінен өзгеше. Кеуішін шешіп, балағын түрініп, кемпір қорғасында ауыр, суық қараңғы суға тұсті. Аспан астын түгелдей су алып кеткен бе, немене?

«Қарағым аман болса, болар еді. Жамаң жаңбыр, жамаң жел екен... Жамаң екен».

Толқындар кейде белге келіп қалады. Кейде тізеден де төмен түседі. Бұл жер бұрын тап-тайыз-ды. Су ызғары шекеден шығады. Кемпір бұрқан-тарқан болып жатқан толқындармен алысып, арғы бетке шыққанда қараңғылық маңайын әбден жайлап алып еді. Тек қараңғыдағы дыбыстар. «Қараңғы дыбыстар?!» – деп ойлады кемпір.

«...Дыбыстың түсі бар ма екен? Оның біздің көзге көрінбейтін түсі қандай болады екен? Оның үнінен көзге

қараңғылық... Кемпір қараңғылықтан қорықпайтын. Айтпақшы, бір рет зөресі үша қорыққаны да бар екен-ау. Ол будан алғыс шакты жыл бұрын, мұның сәби қыз кезіндегі еді. Сол күні тапа-тал түсте тоқыма қаппен ауылдан жыракта тезек теріп жүрген. Бір мезгілде жер беті өуелі сарғыштанып сала берді де, сосын бірте-бірте қарада бастады. Ұмырт сияқты бір пәле. Жүрегі дүрсілдеп қоя берген қыз күнге қарап еді, ол азайып, кемпір бара жатқан сияқты. Ақырында жер беті қап-қараңғы болып кетті де, аспандағы жұлдыздар жыныңдаған, ойнап қоя берді.

«Ақырзаман».

Ауыл адамдары оны көп айтатын. Мынау сол шығар? Мұндайды бұрын-сондық кім қөрген?! Қыз тезегін лақтырып тастанап, ауылға қарай зытып келеді. Анда-санда аспанаға қара-са, таныс жұлдыздар жоқ. Мысалы, ожай сияқты Жетіқарақшы. Аспанның бетінің де өзгергені-ау. Бірақ ауыл алыс болғасын, әлгі қараңғылық бірте-бірте сейіліп, таныс емес жұлдыздар сөніп, жер беті қайта сарғыштанып, ақырында күн қайта жарқырады. Кейін, ауыл адамдары бұны күн тұтылу десіп, садақа жасасып, мал сойып жатты.

Қараңғылық... Мұнан кейін еш уақытта кемпір ешбір қараңғылықтан корқып қөрген жоқ. Бір рет мал іздел жүріп, далада түнеп қалғаны бар-ды. Қыстың күні еді. Қоршаулы, төбесі жабық молага паналады. Есім шалдың қабірі еді ол. Есімді кемпір тірі кезінде қөрген. Мінезі жақсы, жайдары кісі еді. Қасындағы бөтен молаларға панаlamай, соған кіргені де

сол себепті. Ондай жақсы адамдардың моласы да қауіпсіз деп түйді өзінше. Шынында да, ол әлгі молада қаперсіз үйықтап шықты. Жалпы, ол ештеңеден де қорықпайтын. Шайтан бар деп жас күнінде қорқытқандарға сенбейтін де, қорықпайтын да. Тіпті шайтан бар болып, қасына келгенде де, кемпірді қорқыта алмас еді...

Ол еңбек сүйгіш еді. Еш уақытта қандай ауыр жұмыстан болсын қашып көрген жок. Күн демей, тун демей, еңбектене беретін. Онысын белгетіндер: «Шіркіннің сүйегі неткен берік, картайса да күші бір таймайды», – десетін. Күш демекші, еркектердің бәрі майданға кеткесін, қолына шалғы алып, аз-дап та болса шөп шапты. Ниязға да шөп шабуды, шалғыны қайрауды үрретті. Жусан, итсигек, көкпектерге де шот салды. Үй-ішіндегі көкір-шүкір жұмыстың бәрі өз қолындағой. Енді бір-екі ай өтіп, қара сұық тұсқесін, киіз үйін жығып, аудан орталығындағы келініне барады. Екі әйел болып шаптап, отындарын жинаиды. Әйтеуір, осы жұмыстар ма өлде өуелден бойына сінген еңбеккорлық қасиеті ме, қазір бұл сірі десең боларлық адам еді. Міне, осы сәтте де мылқау табиғатпен алысып, қара тұннің ішінде баласының халін білуге келе жатыр.

Арғы бетке шыққасын кеуішін киген жок, қолына алып, су сіңіп жатқан қатты құммен жүріп кетті. Маңдайдан тас бұршақтай ауыр жаңбыр тамшылары ұрып, кейін итермелейді.

Оның есіне таңертенген бері тамак ішпегені енді түсті.

Аяғынан ызғар өтіп бара жатқасын, ол кеуішін киді. Біраз жүріп тастаса да, құм бітер емес. Өлде әлгі ойларымен келе жатып адасты ма? Немесе желдің өзгеріп кеткені ме? Олай емес те сияқты. Кемпір желмен алыса, бір-екі рет бағытын өзгерте жүргеннен кейін ғана, аяғы қатты жерге ілінгендей болды. Осы кезде ол мың рет жүрген жерінен адасқанына назаланып, шыдай алмай кетті де:

– Қатты құдай-ай, мен саған не жазып едім, – деді.

Міне, шилер. Қазір қыр болмақ. Шынында да, ол кеп кешікпей қырдың етегіне ілінді. Бұл жердің желі шамалы екен, бірақ өрге шығу қыын. Бір-екі рет демалып алды. Қырдың басындағы желдің құштілігі сондай, аунатып түсіре жаздады. Осы кезде әлемет бірдене жарқ етеге қалды да, аспан жарылып түскендей қатты гүрсіл естілді. Бұл найзагай еді. Оның жарығымен ауыл шеті түгел көрінді. Ит екеш иттер де үрмейді. Жан-жануардың бәрі тығылып қалған. Ол үнілеп отырып шеттегі үйіне жетті. Шам жанып тұр. Үйге кірерде жүрегі дүрсілдеп, балам бар ма, жоқ па деген ой келіп, қолы сәл қалтырап кетті. Бірақ кемпір тәуекелшіл еді. Қайта қатайды.

Үйге кіріп келгенде, жетілік шамның айналасында үрпісіп отырган бір ер, екі қызыбаланы, келінін, анадай бесіктегі жатқан бөбекті – бәрінін аман-сау екенін көргенде, көзінен жасы еріксіз шығып кетті. Бірақ онысын кім сезсін, үстінен, бетаузынан су сорғалап тұр.

– Айналайындар, – деді кемпір жаймен ғана, тек өзіне естіртіп. Келінінің шошып кеткені белгілі.

– Енежан-ау, мына жеті қараңғы тұнде, аласапыранда неғып жұрсін? Өліп қаласың ғой, бетім-ау.

– Ниязжанның қайда екенін білмей... – деді күбірлеп кемпір. Сосын тағы: – Негылар дейсін... мені құдай не қылсын, – деді.

Балалар жапа-тармагай жүгіріспін келіп, оның үстінің сұына да қарамай, өжесінің етегіне жармасып жатыр. Бәрін де құшырланған бір-бір сүйіп босатқан кемпір пеш жанына келіп, сыртқы киімдерін шешіп, қолындағы қарнын келініне берді де, үнілеп барып төр алдына отырды. Келіні отты өртеп жатыр екен. Дүзгеннің қызыл шоғы.

– Ниязжан, өжеңнің шапанын пешке іліп жіберші, – деді Нұрбике. Нияз келінінің құрсақтан көтерген жалғыз ер баласы болғандықтан ба, кемпір оны бауырына басқанмен, реті келгенде үстап кала қоюға тырысады. Бұғынгі ауа райы осыған дәп келіп, ол да мауқы басылғанша оңашада сүйіп-сүйіп алған. Баласының:

– Ағам қашан келеді? – деген сұрағына өзі де іштей елжірей отырып:

– Керманды жеңеміз, жақында келеді ғой. Көп базарлық өкеледі, – деген.

Баланың аға дегені – өкесі. Кемпір сұртініп болғасын, балаларға құрт ұлестіре бастады. Сиырдың құрты. Олар жапа-тармагай алып жатыр.

– Бешпетімді де жайып қойшы, келін.

Бұлар быламық дайындал жатыр екен, пісіп қалыпты. Бұл – бидайдың қол дірменге тартқан ұны мен сұт қосып, сүйікшалау дайындалатын тағам. Бетінс шығар онша ештеңе жок. Қататын май таба алмаған болу керек. Балалар жеп-жеп алды да, төсек салуға да шаманы келтірмей, жатқан-жатқан жерлерінде үйқыға кетті.

Келін екеуі будан кейін ұзак әңгімелесе отырысып ыссы шай ішті. Аққұманның қызылы таусылағсын, Рысекенәнің үйінен алған шайды тағы салып, біраз ішісті. Сыртта жел ұлып тұрганмен, мұнда тыныш. Дүзгеннің шоғы қызулы-ақ. Төбебден тамшы да ағатын сияқты емес. Келесі бір наизагай сарт ете қалғанда, бесіктегі бала оянып, жылай бастады. Келіні бесікке сүйеніп отырып баласын емізді. Кемпір шай құйды.

Аққұман жарылғандықтан, жінішке қалайы темірмен шан-
дып қойыпты. Ақырында әңгіме күнделікті шаруага ауысты.

— Шөп онша жиналмай жатыр, — деді кемпір.

— Мен де шағырды мандытып шаба алатын емеспін. Қыс
болса келіп қалды. Бүтін бір түйедей дүзген шауып едім,
соның бір арқасын алып келгенім жақсы болды. Әйтпесе, от
та жаға алмайды екенбіз. Ертең Нияздан нарды беріп жібер,
күн басылса. Екі қатынайын. Дүзгенді бір, сосын бір түйе
шағыр шауып... тасын.

— Менде де бір түйедей шөп жиналышып қалды. Оны кешкісін
жіберермін. Аула жаса, әйтпесе, мал жеп қояды ғой.

— Оры бар ғой, тек терендестіп, жан-жағын қоршамасам.

— Амандық болса, жиналар-ау, — деп, кемпір көп әжім
тараған көзін сыйырайта келініне қарап: — Хат келмеді-ау
бул, — деді.

— Сүйтіп тұр. Өзім де қорқып жүрмін.

— Қолдары тимей ме екен өлде соғыста пошта дұрыс жүр-
мей ме?

— Ағекем сүйдейді ғой. Сірө, солай болар. Кейде іркіс-іркіс
келе қалады. Келген хаттарының бәрін жинап қойдым, — деді
мақтансан тұрмен келіні. Сонын аз үндемей отырды да:

— Құлбараның баласынан қара қағаз келді, — деді.

— Алда, пақыр-ай. Шалға қын болған екен.

Кемпір көзінеге келген жасты сілкіп тастанды. Оның баласы
саржалақтау келген аккөңіл, жап-жас жігіт еді. Өзінің
кішісімен бірге бұзауға мініп, тартыспак ойнап жүретін. Ту-
ған күнін де беледі. Жалғыз бала. Ат шаптырып той жасаған.
Онда әлі толық отырықшылыққа көшіп болмаған-ды бул
ауыл. Совет өкіметі орнап болғанмен, көшпелі халық
уақытында мал салығын төлейтін де, Қарақалпақстан мен
Орынбордың арасында бәлсенінші ауыл я бөліс делиніп көшіп
жүре беретін. Сонда әлті баланың тойы Қарашоқы деген жерде
богып еді. Оның азғантай өмірі кемпірдің көз алдында түгел-
дей тұр-ау... Енді, міне, сол жас өмір үзіліпті...

Кемпірге бұл сезілдің ауыр әсер еткенін сезген келіні:

— Мұқанның баласы бір аяғынан айрылып келіп, той жа-
сап жатыр, — деді.

— Алда, бишара-ай. Тілегін берген екен. Шалдың төбесі
кокке жетіп жатыр екен ғой.

— Тойын жасауы жасау-ақ-ау, бірақ баласы келе сала
жылап, кейбір жолдастарын көріп: «Енді мен кор болдым,
сендермен бірге жүгіріп жүре алмайтын болдым», — деп, арак
ішіп, далада құлап, әл бермегесін, оны жолдастары түйеге
тендеп, бір жағына өздері отырып, үйіне өрең алып келіпті.
Бірақ әйтеуір үйі-іші қуанышта.

— Бір аяғынан айрылып келсе де, шүкіршілік етер едік-
ші, — деді кемпір кесесін ысырып қойып жатып. — Болдым.
Үйге қайтайын. Ертең күн басылғасын Ниязжанды
кібересін, түйені алып қайтын. Құлбаранікіне де ертең
кіріп шығармын.

— Немене, қазір қайтасың ба? — деді үрейленіп келіні.

Ертең келем гой. Ана балаларыңды қымтап жатқызысайшы.
Енесінің еңбеккор мінезін білеңін келіні тағы да:

— Ене-ау, далада өліп Қаларсың, — дей беріп еді, осы кез-
де пештің артындағы есік сықырлай ашылып, ішке қорбиған
жіреу кіріп келді. Үсті-басынан су сүмелектеп тұр. Кемпір
жайқап қараса — Қарағұл.

— Сәлем бердік, әже. Сәлеметсіздер ме? — деді ол үй ішінс
жіті қөз жүгіртіп.

— Амансың ба?

Кемпір мұны жаратпай қалды. Асылы, ол жеті қараңғы
гүнде бейсауат жүрген адамды жаратпайтын еді. Оның үстінен,
Қарағұлды. Бұл осы ауылда бақташы бол істейтін, денсау-
лығы кем адам болатын. Өкесі бай болып, ертеректе үсталып
кеткен Жұмажан деген кісі еді. Кемпір оны да білеңін. Жұма-
жанда үят шамалы еді. «Топырағы торқа болсын, бірақ озінде
үят жоқ еді? — деді кемпір есіне түсіре құбірлеп, — баласы да
соған тартқан пәле шығар». Қарағұл, әрі десе, осы үйдің итін
этап өлтірген. «Соны қалай келінім үмітады екен?» — деп
ойлады бір ауық кемпір.

— Төрлет, — деді жай ғана Нұрбике.

— Жарайды, — деді Қарағұл есік жанындағы дүзгенинің
үстінен отыра беріп, — сиырым жоқ болғасын, іздел шығып
дім, жолшыбай кіре кетейін деп...

— Біздің үйге сиырың келген жоқ, — деді кемпір. Қалай
итап қалғанын өзі де білмеді. Сосын тағы: «Не болса, о бол-
ын, итті өлтіретін кісі ғой», — деп ойлады.

Қарағұл қипалақтап біраз отырды да: «Қой, кетейін», —
(еп, қымтырыла шығып кетті).

Кемпір осыдан кейін үңсіз біраз отырды. Тіс жарып еште-
де деген жоқ. Тек кетерде ғана келініне:

— Айткененің үй-іші аман ба? — деді.

— Аман, жаңа барып шай ішіп келдім. Өзі жұмысқа кетіп
ді, кеш келеді, өлі оралмаған шығар.

Кемпір келініне ештеңе демей, киінді де сыртқа шықты.
Қазір жел күшійіп, тіпті жұлқынып кеткен екен. Бірақ бір
бырой — енді жүріс ыққа қарай. Быламықтан ба, шайдан ба
лде отырып аздал демалып алғандақтан ба, кемпір қайрат-
анып кеткен сияқты, емпендер келеді. Қырдан төмен түсे

бергенде тағы бір найзагай шарт етіп, бүкіл аспан шөлмектей қирап сынып түскендей болды. Жарықта байқағаны – қырдан төмен жөңкіле ондаған бұлактар жыланша жылмандаپ жатыр екен.

Сай да көл-көсір. Аяқ бассаң, суға тиеді. Арқа жағы мұздап, жаңбыр өтіп барады. Кейбір жерлердің сүйе кебістен асады – шылпылдатып кешіп келеді.

Кемпір қандай жағдай болса да, ойлануды жарататын. Тіпті осылай дүние астан-кестен болып тұрганда да, оны ойы әлде-қайда алысқа алышп кетті.

Баяғыда осындай бір жаман жаңбырдың астына түскені бар. Суық жаңбыр еді. Қара сұықта жауған жаңбыр. Ел онғұстіктегі қалың құмға қарай жетуге асырып, босып келе жатқан-ды. Үш күн, үш түн жауып, жерді әуелі бөкпендей қылышп тастады да, артынан аяз ұрып берді. Мал жейтін қылтанақ шөп табылмады. Қай шөпке ауыз салса да, мұз сауытқа оранған. Сауыт киген жусандар, сауыт киген изендер, шөлмектей баялыштар мен қоянсүйектер. Сексеуілдер. Шөптер желмен тербелे қозғалғанда, бейне мындаған моншақтар бір-біріне тиіп, сынып жатқандай. Маңай сонда бір жүрекке қорқыныш кіргізетін үнге толып еді. Қу дала. Бірақ күбірлеп сөйлеп жатқандай. Жердің тайғақтығы қандай. Сонда қай ауылдан да көп мал әлген-ді. Екі кемпір, бір шалдың аяқтары сынған. Бұл колхоз құрылардан он бес жылдай бұрын...

«Мына жаңбырдың да түсі жаман екен, одан, сірә, кем болмас». – Кейін кемпір жаман жаңбырлардың бәрін сонымен салыстырганды әдетке айналдырды.

«Әй, кем болмас. Мұзы жоқ болғанмен, сірә, кем болмас».

Құм басталды. Киімнің бәрі су. Найзагай тағы жарқ еткенде, жақын қияқтың түбінен бір қоян ата жөнелді. Найзагай жарығының сәл сәтінде оның, барлық қымылын адам үстай ала ма, тек екі аяғын алға соза, артқы аяғы да жерге тимей, әдемі секірген күйдегі суреті кемпірдің көз алдында қалып қойды. Ол мана үйден шыққалы, кейін қайтқалы да ладан көрген алғашқы тіршілік иесіне сүйсініп қалды іштей.

«Байғұс, найзагай әрбір шартылдаған сайын осылай каша бере ме екен?!».

Қатты жарықтан кейін қараңғылық түседі. Оған көз үйренгенше бірер сөт өтпек. Кемпірдің көз алды әуелі қара дөңгелектерге толып кетті де, артынан сәл ғана сейілгендей болды. Бірақ сонда да маңайдан ештеңені айырып болар емес.

Зарлап тұрган дүние кемпірді әп-сәттің ішінде өзенге алышп келді. Шешінуге де мүмкіндік берген жоқ, сапырылып жат-

Қан қара суға салды да жіберді. Кемпір кеуішін шешейін дегі бір ойлады да, аяйтын еш жері қалмағасын, қонбістікпен өзенге түсіп кетті. Ағыс та қатайған, тегеурін алған сияқты. Едөуір толқындар ұрып жатыр.

«Сүмбіленің суын-ай! Қара темірдей қаруын!» – Кеуіштің іші шылпылдағы суға толып кетті. Аяқ, тізе, сандарды қарып өтті қара су. Кемпір жағаға шыққанда, киімдердің бұрынғыдан да ауырлап кеткенін байқады. Бірақ қалған жол алыс емес еді. Осы медет болды көніліне.

Кенет осы кезде кемпірді соңғы рет сынап қалайын деңгедей, жел мен жаңбырға қосымша күш бітті. Жаңбыр шелектей жөнелді. Аспанның бір жерінде ілулі тұрган көл лақ етіп ақтарылып кеткендей. Кенеттен тап болған дүлейден бе, сасып қалған кемпір тайғақ жолда жалғып күлап қалып еді, қолындағы таяғы ұшып кетті. Құлағанда да, ыңғайсыз, тап қарақұсымен құлады. Қозінің алды жарқ ете қалғанына қарамастан, бірден-ақ тұруға талпынып көріп еді, ессеңгіреп, орынан көтеріле алмады. Қатты құлаған екен. Тұрлі жаңбыр бетіне соққылап жатыр. Жел су киімдерді шылпылдастып жүлқиды. Тіпті дәрмен жок. «Адамнан өл тіпті кетіп қалатын, қүштен ештеңе қалмайтын, сарқылатын кез болады екен-ау», – дегі ойлады кемпір. Әлгі сөтте тағы бір жарқ ете қалған заттың наизағай ма әлде қозінің оты ма, оны да толық айыра алған жоқ. Себебі, енді ешбір дыбыс та естілмей қалыпты. Ыңырсып көріп еді, даусы естілмейді. Сабалап ұрып жатқан жаңбырлардың да, желдің де айқай-сартылдары кенеттынып қалған. Бірақ кемпірге еш жері ауырмайтын сияқты. Әйтеүір ойлау қабілетінен айрылмаган. Тап-таза мөллір ой.

«Алырау, бұл менің не жатысым? Елсіз далада қара тұнде жаңбырға бетімді тосып жатысым не? Тұрсам қайтеді? Әуп! Неге қозғалмаймын? Денемдегі өл қайда кеткен? Ең болмаса Қолым қозғалар. Жок, ол да кетерілмейді. Жансыз ба? Астапыралла! Өстіп жатып оліп кетсем, ел-жүрттан үят-ау! Әлде өлім дейтін осылай, жалғызыдықты тауып келе ме екен? Адамдар елерде қатты жалғызысырайды-ау, ә».

Біраздан соң кемпір ептеп әл жинай бастады. Сарқылған қүші там-тұмдап денесіне қайта құйылып жатқандай. Жаңа бір мезгілде әлсіреп сөніп қалған дыбыстар да айқындалып келеді. Бір шым шоқалактың түбіне құлапты. Әуелі денесін сәл көтеріп, саздың үстіне отырды да, біраз демалды. Бас та дыңылдап, шулай ауырлап кетті. Кішкенеден соң ептеп түрекелді.

«Таяғым қайда екен? Өлім туралы ойдың басыма орала кеткені несі? Қартайғасын ба? Қой, таяғым қайда? Ерігіл тұратын уақыт жоқ. Өлімнің өзі сұратпай-ақ келеді ғой. Жоқты ойламай, үйіңе, малдарыңа жетіп ал».

Кемпір есендіреп жүріп өзін өзі жұбатты. Таяғы табылмасын, жол жағасын тізерлеп іздей бастады. Биік шөптер суга бөгіп қалған екен. Сау-сау құйылады. Тұбіндегі саз ій болып, балқыған. Тізе, қолдар түгел балышық болды. Қас қылғанда, әлсін-әлсін шартылдап, жарқылдап тұратын наизағай тыбылып қалды. Тек жарығын әріректе жакқан болады. Дыбысы ауру адамның әлсіз күркілі сияқты.

«Қой, құрмаярды ертең тауып алармын. Жер жұтып көтер деймісің, оған дейін».

Ол түрегеліп жүре берді. Тайғақ жолда тағы бір құлады. Бірақ бұл жолы жай құлады. Тіпті білінген де жоқ. Өдейі өзі қалың, жұмсақ шөптің үстіне отыра қалғандай.

«Қайта-қайта құлай берем бе енді?!».

Бұл жолы ол масаттанып қалды.

Кемпірдің жеңіл денесін жел қыр басына кетеріп шығарды. Көз алдында қарауытып көрінген үйін көргенде, ол қуанып қоя берді. Есік бауларын шешіп, ішке кірейін деп жатыр еді, исінген түйенін даусы естілгендей болып кетті. Иә, ыкта келіп тұр екен. Кемпір оның жанына келіп, су сорғалаған мойынның құшақтады да: «Айналайын-ай, шыдамың жетпеген екен ғой, мен өліп қала жаздадым-ау, оны білесің бе? Сонда сені кім қарар еді? Толған үртіндегі ак сүтінді боташына кім берер еді?» – деп босай бастады. «Бірақ осы мен не деп тұрмын?» – деп қайта құбірлекен ол, түйенің мойынын босатты да, ботаны алып шығу үшін ішке кірді. Бота түрегеліп, тынышсызданып, аяқтарымен жер тарпып тұр екен. Ноктасын шешкен бойдалақ, әл бергісі қелмей, далага үмтүлды.

– Жарығым, есікті ащайын, асықпаши. Енең де күтіп тұр екен.

Кемпір төлін сүйген жануарларды өте жақсы көріп, бар мейірімін төгетін. Бота қапыла еміп жатыр. Кемпір рахаттана, мейірлене қарауда. Нар да ыңырана түсіп, әуелі ботасын, сосын кемпірді иіскең, талтайып тұрып алды.

Кемпір осы нарын өзге малдарынан бөлекше көреді. Талай мал бітіп, ұстаса да, осының орны бөлек. Өзінің мандағына бота тұрмайтын. Қанша туса да, әртүрлі аурулармен боталары тез өлеңді де, тұлыппен саудыратын. Мына соңғы ботасы өзір тірі. Сондықтан ба, баласына мейірімі күшті сияқты көрінеді. Жалпы, мейірімі мол мал.

«Мені де жақсы көреді... ақылдым».

Еміп болғасын, кемпір ботасын ішке кіргізіп, қайта байлады да, түйенің бүйдасын шешіп, ескі қорага қарай жетектей жөнелді.

– Тоңып қаларсың, қарағым. Құн жаман болып кетті ғой. – Қорага әкеліп, тамшы тамса да, ықтау деген бір жеріне

шәгересін, тағы біраз демалып отырды. Сосын «әукім, әукім» деги сиырын шақырып еді, ол орнынан тұрмаса да, бұзауым қайда дегендей, жай бір мөніреп қойды. «Өй, тас жүрек пәлесің-ау, жарығым», — деді кемпір, әуелі қатты айтса да, артынан шыдай алмай, «жарығымын» қосып. Найзагай қора Үстінен тағы бір шарт ете қалды. Екі-үш ат, екі сиыр, бір түйе – бәрі жатыр... Ескі қора.

«Қора да тоза бастапты-ау. Күні кеше салынған сияқты еді. Колхоз құралғанда көтеп-көлемдел балшық илеп, той-думан қылып тұрғызылған еді. Қыста осында біраз мал қыстап, жазда босап қалатын. Ки ісі, қамыс ісі, көлеңке ісі шығып тұратын. Үлкен де ашық ауласы көктем мен күзде шығып тұратын. Соншама қорғасынды қайдан алды да құлап түсетін шығар-ау... Колхоздың пункті бұжерден ауып кетті гой... Күтім жоқ... Апырау, Мырзашым неге хат жазбайды? Аман болса, болар еді, соғыста оқ деген мына жаңбыр сияқты дейді гой. Соншама қорғасынды қайдан алды екен? Тек аман бола көрсін. Қайтадан елге оралып келсе, соның алдында өлсем, еш арманым болмас еді. Осы бір ауыр заман тезірек етсе екен!»

Кемпір ауыр ойдан арылып, орнынан тұрды да, желмен алыса үйіне қарай аяндады. Тұннің біраз уағы болып қалса да, Рысекеннің үйінің жанынан өтіп бара жатып кішкене екі терезесінен жылтыраған от көрді.

«Апырау, бұлар неғып жатпаған?»

Кемпір солай қарай бұрылды. Осы кезде найзагай жарқ ете қалып еді, әлгі екі от сөніп қалды. Тек ұлы жарық гайып болғасын ғана өлсіз екі көз қайта сыйғрайды.

* * *

Рысекеннің үйінің есігі тас бекітулі екен. Әртүрлі ағаштардың қыындысынан жасалған қырық құрау, бірақ берік есік. Кішкентай жұдырығымен үрып көріп еді, оны ешкім естімеді. Сосын кеүішінің өкшесімен дүрсілдетіп тебе бастады. Сонда да естілер болмады. Енді ол терезеге келіп, әйнекті қаттырақ үрынқырап жіберді де, есікке қарай қайта оралды. Жел ұлып, жаңбыр құйып тұр. Әзір басылатын түрі жоқ. Кемпір тоңып, дірілдеп барады. Ақырында аргы есік сыйқырлап ашылып:

— Бұл кім? — деп айқайлай сөйлеген Тойғанның даусы естілді.

— Мен гой, келін.

— Ене, ойбай-ау, сен бе, неғып жүрсін жеті тұнде? Аман-шылық па? Қазір, қазір, — деп Тойған қапылып жатыр. Әрең дегендеге темір ырғашақ сарт етті. Сосын көлденен қын таяқ-

ты алып жатқаны белгілі болды. «Әй, ит жегір, әрек алындығой», – деп кейіді ол іштен.

Есікті ашқасын тағы да:

– Аманшылық па, ене? – деді.

– Аманшылық, аманшылық. Тек жарық тұргасын...

– Ойбай, ене-ау, – деді Тойған кемпірді қораға кіргізгесін даусын төмендете, сыйырлай сейлеп, – біздің үйтеге «Самаурын» келді?

– Қайдагы самаурын?

Алдында естісе де, кемпірдің даусы қаттырақ шығып кетті. Сосын барып есіне түсіп, тілін тістеді.

– Аяқ-көлдары жоқ өскер. Манағылар алып кете жатыр. Солармен тамақ жеп болып, шай ішіп отырмыз. Ертең журмек. Құн ашылса.

Кемпір кірерін де, кірмесін де білмей, анырып тұрып қалды.

– Кірсейші, ене. Құдайдың құні өлтіріп барады ғой. Жұр, – деп су-су жеңінен тартты. Еріксіз ерді кемпір. «Бұл келген өскер бала менің балаларымнан бір хабар білмес пе екен» деген уміт отын жағып та келе жатыр. Бірақ «самаурын»... Кемпірдің өмірінде көрмегені еді бұл...

Үйдің іші құңғырт жарық. Кемпір әуелі төрде отырған адамдар шоғырын көрді. Бірақ бет-жүздерін айыру киын. Әркайсысы бір-бір қара қоленке сияқты. Ар жағында үйықтап жатқан балалар тобы. Ояуы Ақжібек. Ортада – кең дастарқан. Бұрып екі қабаттап жаятын еді, бүгін бәрін жазып жіберіпті. Есік жақта шылапшын жалтырайды. Үйдің төбесінен тамған тамшылар оған тиіп, сарт-сүрт етеді.

– Сәлеметсіндер ме, қарастарым. Жол болсын, – деді кемпірдің өзі алдымен амандасып. Отырғандар жапа-тармакай амандасып жатыр. Тойған шай құйып отырған орнына жайласты да:

– Ене, шайға шық, – деді.

Кемпір дастарқан щетінде жастықта қисайып жатқан Рысекеңнің жаңына келіп отырып еді, үсті-басынан аққан су киіздің шет жағын алып кетті. Сосын үстіндегі ауырлаған сыртқиімдерін қабырғага қағылған қазық темірге іліп, қайта орналасты. Енді отырғандардың да жүзі айқындалып қалды: өздері үшеу екен. Бірі – жас шамасы қырықтарға келіп қалған орта жастагы, екіншісі – бала жігіт. Үшіншісі ортада қомпиып отыр. Жан-жағын көрпе-көпшіктермен қымтап тастаған.

– Иә, кім боласындар, балаларым?

– Мынау Шошқалығауданбыз, – деді қара мұртты қолындағы кесесін алақанымен айналдыра отырып. – Армиядан жақын ініміз келіп, соны алып бара жатырмыз.

— Иә-е... Қай бала келе жатқан?
— Мен, — деді ортадағы қымтаулы жас жігіт, он қолын

көтеріп.

«Жасаған-ау, жаңа «самаурын» дегені қайда? Он қолы бар ғой. Ана қолы да бар сияқты. Аяғының ең болмаса біреуі болса... Тойған да айта береді-ау».

Жігіт үстінен гимнастеркасын шешпеген. Омырауы толы орден, медальдар. Олары құңғырт жарықпен сөule шашады. «Баяғының шолпылары сияқты екен», — деп ойлады кемпір. Жас жігіттің шашы тықыр. Қабағын жымқыра туїп алыпты. Қолын әлі көтеріп отыр.

— Қолыңды түсірсейші, қарағым, — деді кемпір. Бірақ жігіт естімегендей менирейіп отыра берді. «Онысы несі екен? Миына жазым келген жоқ па екен?» — деп ойлады тағы кемпір.

— Айналайын, қолыңды түсірсейші. Аты-жөнің кім? Қай туыс боласың?

Кенет жігіттің бет-аузы бұзылып кетті де, ашы дауыспен айқайлап:

— Тұра берсін, әже. Бүкіл қымылдайтын денеден қалғаны осы қол. Сосын мына мойын мен байғұс бас, — деп, мойнын тағы бір айналдыра басын сілкіті де, әлгі көтерулі тұрган жалғыз қолмен алдындағы жастықты дурс еткізіп салып жіберді. Еңіреп жылап қоя берді. Тап осы кезде соның бүйірғымен болғандай-ақ наизағай да шарт ете қалып, отырғандардың бәрі селк етті.

— Осы, әже! — деп ол тағы айқайлады. — Қалғаны осы. — Қолын тағы жоғары көтеріп тұрып қалды.

— Қой! — деп жекірді қара мұртты. — Сабыр ет. Жалғыз сен емессің аяқ-қолынан айрылған. Тіпті жүдә бір қолы қалмағандарды да естіп жатырмыз, шүкіршілік ет.

Сосын ол жігіттің айбын жуғандай, кемпірге қарап:

— Спирт ішіп отыр еді, — деді. — Арақтың бір түрі ғой.

— Е-е, қарақтарым, ішіндер. Қайтсін. Өздеріңе жарапсаса, болды ғой. Денсаулықтарың көтерсө, — деді кемпір.

Мүгедек жігіт кенеттен қарқылданап ашы құлқімен ұзақ құлді:

— Денсаулық! Әжекем-ау, денсаулық дейсің бе?! Ҳа-ха-а! Қандай денсаулық, ә!

Басын шайқап-шайқап жіберді:

— Маган енді денсаулықтың түкке қажеті жоқ. «Денсаулық» деген ашы сөзді естігім келмейді. Өлім керек маган. Осы менің денсаулығым. Жер басып жүрмеймін енді. Екі аяқ жоқ болса, қалай жүрем?! Әке-шешемнің шашын аппақ, қылдым ғой. Ертең, құні ертең-ақ, олардың бастарын қырау ша-лып, кеуделеріне ауыр тау қонады. Жолдастар, құрбылар,

құлын-тайдай бірге ойнап өскен құрбыларым енді мені құбыжық көрмек.

— Балам, қата сөз айтпа. Қатты сез айтпа, — деді кемпір енді өзін өзі билеп, — жақсылық айт. Жақсы сез — жарым ырыс. Сабыр ет, оның түбі сары алтын деп халқың бекер айтпаған.

Жігіт басын төмен салып, екі иығы селкілдеп, ұнсіз жылап отырып қалды.

— Өкел спиртті!

— Қой, көп іштің ғой, Сисен, — деді қара мұртты. — Сен түгіл, біз де мас болып қалдық. Әрі манадан сөйлеп, назала-нып отырысың.

— Болады ғой, — деді үшінші қонақ, жас бала жігіт, үрей-лене жалынып.

— Қайтесің құрғырды, — деді Рысекең де. — Өзі бір көнілді бұзатын зат қой.

Бірақ ол жағалай қаумалап айтылып жатқан сөздерді тындаған жоқ, алдындағы кесеге ортан белінен келтіре қуюлы түрган спирттің жартысын ішіп салды да, бет-аузы тыржылып біраз ұнсіз отырды. Сосын Тойғанға қарап:

— Су бер, апа! Өртеп барады, — деді.

Жігіт кеседе қалған спиртті тағы көтерді де, көз деңгейіне жеткізді.

— Өзі көздің жасы сияқты. Көз жасына қосып ішетін болам, әже, түсіндің бе?

— Аға, қойсайшы енді, — деді жас жігіт жыларман боп.

— Қарағым, — деді кемпір, — мен он құрсақ көтерген адам едім. Соның сегізі қазір жердің астында жатыр. Солардың қазір аяқ-қолдары жоқ түгіл, тек көздері мен сөйлер тілдері болып келсе де, тәбем көкке жетер еді. Қалған бір ұлым соғыста. Жалғыз қызым күйеуде. Мен мына жердегі жалғыз үйде, ак шашыма шаң араластырып, жасыма қарамай, тырбандал отыншеп шауып жатырмын. Қозім қараңғы, күңгірт. Тоқтының жасында жасым қалса да, өлімге берілгім келмейді. Жаман сөзді айтқым келмейді. Сендер жассындар. Неге шыдамдылық жасамайсындар? Кімге оңай дейсің?

— Иә, иә, — десіп бас шұлғысып қалды отырғандар. Тек Ақжібек қана ұнсіз. Ол қара көздерін дәңгеленте қарап, мына сөздерді үйрелене тындауда.

Жаңбыр үйді сабап жатыр. Найзағайлар үсті-үстіне шатырлап сынуда. Алғашқы тамшы дастарқанның шетіне тамды. Кемпір оған қарап қойды да, тағы сөйлеп кетті:

— Ата жаумен шайқаста өлген де бақыт. Жер басып, айдын, күннің, өз ауылыңың бүлтүнің, шуағының астында жүрген де бақыт. Бақытсыздық — жалғыздық. Бірақ сен жалғыз болмайсың.

— Қайдан, — деді қара мұртты. — Алды-арты толған аға-іні, қарындас, өкес-шеше, жора-жолдастары және бар. Жалғызың қайда! Қолға алып жүрсе де, бірдеме қылады. Са-бырлық керек тек.

— Қараймын, омырауын толған алтын-күміс темірлер. Олар жақсы соғысқандарға беріледі дейді. Одан да абырай-сыз емес екенсің. Жаман адам мен шірік ағаш сынғыш болады. Неге сонша сынасың?

Кемпірдің өзі де ширығып кеткендей. Жігіт үндемей қалды. Біраз отырып, көз жасын жұдырығымен сұртті. Сосын Ақжібекке:

— Толтырып бір бақыраш су өкелші, — деді. Оны қылғы-тып жұтып салды да, бірдемені ойланғандай жерге біраз қара-дыш. Ақырында:

— Әже! — деді. — Менің де сендей анам бар еді. Соның даусын естігендей болып отырмын. Мен соғыста...

Осы жергс келгенде, ол тісін бір шықыр еткізіп, жалғыз колымен кеудесін дүрс еткізіп қалды. Омырауындағы ордендер мен медальдар сынғырласып қоя берді.

— Мен... аррр-ыс-стандарشا алыстым. Мен жастығымды ала жығылған адаммын. Міне!

Ол омырауын көрсетіп, кеудесін бірнеше рет дүңкілдете соғып қойды.

— Міне! Өтірік айтсам, мені қарғыс атсын! Немістер бәрібір бізді жеңе алмайды. Көрерсіндер де тұрарсындар. Бәрібір жеңе алмайды, — деп, тағы да шыдай алмай, еңіреп қоя берді. — Сонда тағдыр маған соншама неге қатал болады? Неге?

— Аман келгесін, бәрі жақсы, — деді Рысекең. — Жылама босқа. Жаман ырым ол. Жазда өзім барып, он күн қылыштам арабаға салып алып.

— Жылаймын, — деп қасарысты Сисен. — Жылағым келіп отыр. Еңіреп-еңіреп көз жасымды тауысып, ертең ауылға ту-лақтай қатын барғым келеді.

— Үйреніп кетесің, — деді қара мұртты.

— Жоқ!

Бұл сөзді Сисен жұлып алғандай айтты.

— Жоқ деймін тағы. Мені доғдылар мың ажалдан алып қалды, терімді теріс соыйып, сүйегімді қиратып жатқанда да ыңқ деген жоқпын. Қазір, міне, жылаймын. Жылаймын дегесін, жылаймын.

Сосын жасын тия алмай, өуелі булыға, кейін жарыла жылады.

— Балам, бәріміз де қой деп отырмыз, қойсаңшы. Өзің биыл нешедесің? — деді кемпір. Жігіт жауап бере қоймағасын, балаң жігіт:

— Ағам биыл жиырма бірде, — деді.

«Ай, жап-жас екен гой. Қайран қатал тағдыры-ай! — деп ойлады іштей кемпір, — жыламай қайтсін?». Алдында отырган осы бір жас жанның бір қол, қос аяғы қайда, қайда ғана қалды екен деген сұрап, манадан бері сыр білдірмесе де, кемпірдің миын тескілеп, маза бермей отыр. Осы бір ойды қашшама қуайын десе де, ызындаған шыбын-дай қайта-қайта айналышқтап соғады.

— Қайда менің екі аяғым! — деп айқай салды жігіт осы кезде. Кемпір селк етті: «Апрай, адамның ойын адам біле береді деген осы екен-ау».

— Қайда менің бір қолым? Енді атқа қалай мінем? Жорга дөненіме қалай мінем? Анашым мен әкемді қалай қүшактаймын?

Жұрт үндемей қалды. Қайта-қайта «кой» дей берудің өзі біртүрлі боп барады.

— Жатайық, — деді қара мұртты аяғын созып. — Күн жаман. Жол жаман. Ертең жүрсек, қын болады. Түн ортасынан ауып барады.

— Жатпаймын, — деді Сисен. — Ана домбыраны әкеш!

Ақжібек домбыраны берді. Жігіт оны бір қолымен үстады да, не істерін білмей аңырып отырып қалды. Осы сәтте алып бергеніне қысылып, Ақжібек те ернін тістеді. Жок, ойлап еді ау, бірақ көнілін қия алмады, тарта алмайсын гой деуге бата алмады. Жігіт күлді. Жұрт онысина жеңілденіп қалғандай.

— Ақжібек, — деді сосын ол жымып, — «Доңыздаудың Шошқақөл тиянағын» тартшы, мен әнін айтайын.

Ақжібек домбыраны қайтып алғанына қуанып кетіп, тарта жөнелді. Жігіт ән бастады.

«Доңыздаудың Шошқақөл тиянағы-ау-уу...

Мен танимын даусынды қиядағы-ай-ау...»

Жігіттің дауысы ашық, сыңғылрап түр екен. «Қайран жасай, тұған жеріне келгесін, мұнын шағып жатыр ау!»

Жігіт ән айтып отырганда, кемпірдің есіне манағы бір қүйрікы үзіліп түскен кесіртке түсті. Оны аяганы түсті есіне. Енді осы екі аяудың арасы жер мен көктей, адам жүрегіне қанжар сүкқан мен тасбақаны маса шаққандай көрініп кетті. «Енді мұнын күні не болмақ? Айтып отырганының көбі рас. Бірақ шүкіршілік те керек емес пе? Қалай ойлайсын, кемпір? Сен біраз жас жасадың гой. Ойланып көрші... Жок... Менін мұндайлы бірінші рет көруім. Адам дегенде аяқ-қол, бас-кеуде – бөрі болу керек қой. Әуелде адам солай жаратылмай ма? Ең аяғы, қабірге кіргенде жеті мүшен түгел болғанға не жетсін... Әлде бұдан өлім артық па екен? Қой, есіңнен жаңылма, кемпір. Сен де сабыр ет. Саған да ертерек ол тіпті, сабыр, сабыр...».

«Кү тағдырдың бар уын үйіп-төгіп,
Күя берсөң, кеудеме сияды әлі-ай-ау-уу».

Кекесіні ме, шындығы ма? Әуелі Ақжібек жігіттің өз жа-
нынан соңғы екі жолын қосып отырганын түсінген жоқ. Дом-
бырасын сабалап тарта берді.

«Доңыздаудың Шошқакел тиянағы-ай- й...
Карсы алсайышы сорлынды қиядағы-ей- й...
Жұып өтер кеудені ақ самалмен

Қалмады ма-ау тағдырдың бір амалы- ай- ей».

Өлең сезінің бөрі бірте-бірте қайғыланып, жүрттың жүрегін
жыртып барады. Ақжібек домбырасын қоя салды. Сезімтал екен.
Бірақ енді оған қарайтын жігіт жоқ, шамасы, өзі жолда келе
жатып шығарған өлеңдері болу керек, туган жер топырағына,
өзен-суына, ел-жүртіна арнағандарын сыңғыр даусымен айта
берді. Домбыраны мұлде үмытты. Қажеті жоқ сиқты. Ақырында
дауысы қарлығыңқырап, мойын тамырлары білеуленіп, беті
қып-қызыл бол кеткесін ғана, кеудесіндегі жалын араласқан
ащы қүйігін «үфі» деп шығарды да, тына қалды. Бірақ сөл
уақыт өтпей-ақ, мына өмірге, осы дастарқан басына қайта
айналғанда, қасындағы Ақжібекке қарап:

— Айналайын, мәлдір көзді қарындастым, сілді бір қайғылы
күй тартшы, — деп, оның маңдайынан шолп еткізіп сүйіп алды.
Қыз бала жаутаңдал жан-жағына қарап елі, әкесі:

— Бір күй тартсаңшы, — деді.

«Көніл ашарды» тартты Ақжібек. Жігіт күй біткенше қатып
тыңдал отырды да:

— Айналайын, ақылыңнан-ай! — деп тағы бір сүйсінді. —
Енді ең бір зарлы өн айтши.

— Ага, мен өн білмеймін.

— Жоқ, бір зарлы өн айтши деймін.

Бұл жолы ешкім ештеме демеді. Я айт, я айтпа деп. Қыз
бала, болмағасын, қолымен қос ішекті қатты-қатты соғып-
соғып жіберді де, өзінің жінішке бала даусымен бастап кетті:

«Ағажан, ағажан,

Ал немісті жағадан...».

Тайсалмай, ашулы өзенге секірген еліктің лағындей.
Қайырмасын көбірек қайталайды.

— Пай, пай!

— Міне, нағыз өлең!

Жігіт мұңайып төмен қарап қалыпты. Шәй әлдекашан
сүүп, шоқ сөнген. Тамшылар енді үйдін әр жерінен де сорға-
лай бастады. Екі терезе сырнайдай уілдеп тұр. Төбеден сы-
лақтың бір кесегі шылп етіп құлап түсті. Бірақ барлық көніл
өндө. Ең аяғы, осы үйді үстап тұрған үш-төрт тіреу де тың-
дал қалғандай.

«Ағажан, ағажан,
Ал немісті жағадан...».

Ақжібек те біраз ән айтып тастады. Оның ішінде «Майданнан хат», «Жас қазак» әндері бар. Отырғандарға әсіресе «Қараңғы тұн» мен «Сүйген жарға» әндері қатты ұнады. Тіпті кемпір де күбірлеп, ернін сылп еткізіп, «ә» деп отыр. «Шында, оқтар жаңбырша құйылады екен-ау. Қаңғыған біреуі қарақтарымды қағып кетпесе, жарап еді-ау... Қой, қой...».

Ақжібек шаршады. Шамның да жарығы азайып, наизағай сәулесі үйдің ішін қаттырақ жарқыратып барады.

— Кірәсін таусылған шығар, — деді Тойған.

— Басқа жоқ па еді? — Мұны айтқан Сисен.

— Білтеге май құйып жағатын, ол да бітті. Ертең алып келмесем.

— Әкел білтені, — деді Сисен өктем үнмен. Білте дегені кішкене шөлмек бөтелкенің ішінде жыланша ирелендеп жатқан, шырышықталған жінішке мақта жіп екен. Бірақ ыдыстың іші құрғақ.

— Осы жарайды, — деді жігіт. Солай деді де, ол арт жағынан бір спирт бөтелкесін алды да, ішінде қалғанын шыныға құйып:

— От әкел! — деді.

Тойған қазандық астындағы коламтаны ақтарып отырып, кішкентайлау құлғін бір шокты көсеумен қысып, жігітке жақыннадады.

— Жана ма?

— Жанғанда қандай.

Жігіт өуелі «Норд» деген жазуы бар, темекі салатын қағаз қалбырдан бір түйір шылым алып, соны тұтандырды. Сосын оның үшін білтеге тиғізіп еді, ақ жарық қолап қоя берді. Тойған шамның білтесін басып, сөндіріп жатыр.

— Ал енді ол көп жанбас, жаталық, — деді қара мұртты.

— Мұнды бір ән айтшы, — деп Сисен тағы қоятын емес. Қолқалап өлтіріп барады. Кемпір анадай жерде жатқан таяғын алып:

— Ал қарақтарым, мен үйіме барайын. Негіз жатыр екен, — деді.

— Ене, осында жата кетпедің бе, үйің сүйк болар.

— Негізлар дейсің, келін. Онсыз да үй толық қой. Өрі үйімді иесіз тастамайын.

— Спирт әкел! — деп айқайлады Сисен қара мұрттыға қараап. Ол әбден мас болып қалды. — Спирт әкел! Ақжібек қарағым, мына кісіге айтшы, спирт берсін деп. Сосын өз-зің бір ең-ң-ң қайғылы ән айтшы, ең-ң-ң зарлы күй тартшы.

Кемпір түргеліп, үйден шыға бермекші болды да, есіне бірдене түсіп кеткендей, Сисенге бұрылып, өз баласынан ха-

бар суралы. Сисен кемпірдің баласының аты айтылғаннан кейін басын үнсіз шайқады. Білмеді. Білсе, айтар еді. Білмейтін болды. Өлде мастықтан білмеді ме? Әйтеуір, кемпір шын білмейтіндігіне құдіктеніп қалды.

— Сапарларың оң болсын, — деді кемпір отырғандарға. Сисен сол кезде ғана кемпірге көзі жаутаңдал, бір көмек сұрағандай қарады да:

— Әже! — деді. — Әжетай! Білесің бе, менің де сендей...

Ар жағын айта алмай, булығып, мойнын бұрып алып кетті.

— Не дейсің, қарағым?

Сисен бұрылған да, қараган да жоқ.

— Сапарларың оң болсын, — деді кемпір тағы күбірлеп. Тойған өған ере түрегеліп, екеуі қараңғы қорага шықты. Өлі уіл. Есік тағы да әрең ашылды. Жел карсыдан соғып түр еді, ашылған бойда екеуін де итеріп құлата жаздады.

— Абайла, ене!

Кемпір жаңбырдың астымен үйіне қарай асықты. Дала қап-қаранғы. Көзінің алдынан кенет қызыл дөңгелектер жүгіріп өткен сияқты. Мұздай, ине тамшылар сабап, тесіп барады.

«Бұл ең болмаса ертең толастаса да жақсы болар еді-ау».

Миңе, қарауытқан үй. Есік байлаган бау суға ісініп, көпке дейін шешілмеді. Ақыры кірді-ау.

Үй дірілдеп түр. Бірақ тамши болмау керек. Киіздері бүтін еді ғой. Дегенмен, алып бара жатқан бір дүріл. Іште от жаңып жатқан сияқты. Басы айнала ма, құскысы келе ме? Өлде көзге жас тығыла ма?

«Жылаймын! Жылаймын дегесін, жылаймын!» деген Сисенниң ашы даусы естіліп кеткендей. Көзіне бір тамшы жас жай құйылып келе қойды. «Бор болып бара жатырмын ба, немене? Неге жылаймын?»

«Жылаймын! Жылаймын!» — дейді Сисен, көз алдына тұра қалып. «Қой, жыламаймын. Неге жылаймын, ат жоқ, жөн жоқ». Бірақ жас тағы келді. «Жаңбыр сияқты ма, немене өзі таусылмайтын».

Кемпір жылы төсеккө кіргесін де біраз уақыт көз жасының ағып жатқанын байқады.

«Бор болған екенмін».

* * *

Көрі кемпірдің аты Ағлағыл еді. Әке-шешесі сирағы шықкан кедейлер болатын. Қазір олар қайда! Атам заманда қайтыс болды ғой. Адамдар қалай тез үміт болады, ө? Осы ауылға көрші қона жүріп, шалына атастырылғаны есіне оралды. Бірекі рет болмаса, туған шешесін, әкесін, ошағын да көп көрген

жоқ-ау. Содан кейін, қыз деген сорлы еді ғой ол заманда. Қазір мұлде басқаша. Үйдің қасында болғасын, тайрандалап, ай сайын болса да, барам десе, барып тұрады. Бірге туган ана, қарындастардан да ешкім қалмады. Ол бір бөтен өмір еді ғой. Балалық... Сол кез қазір буалдырланып, өшүге айналып тұр ма? Жоқ, жарқылы да көп-ақ. Сонда кемпірдің екі өмірі болғаны. Бірі – он беске дейін, екіншісі – содан кейін. Ең бақытты өмірі екінші өмірі болды-ау. Қызықтың бәрі сонда екен ғой. Балаларының өзі неге тұрарлық.

Кемпір басына үймелеген ойлардан құтылу үшін, көрпесіне қымтана түсіп, үйықтап кеткісі келеді. Бірақ болар емес. Бір ойдан соң бір ой қалқып шыға береді. Қозі жабылмайды. Жабу – күш. «Бірақ қаранғыда ашып жатқаның не, жауып жатқаның не, бәрібір емес пе? – деп ойлады кемпір. – Үйқы келейін десе, онсыз да келеді. Адам қартайған сайын үйқының азайып, түндердің узара беретін себебі не екен? Өлде өмірдің жарқын күндерінің кеміп, тағдырдың адамды өлімге бірте-бірте дайындауы ма екен бұл?

Өлім? Иә, өлім... Несіне таңғаласың, күн сөнгенше тұрам дейсің бе... Жоқ... Тек мен осы жер бетінде өмір-бақи, мәңгі-бақи өмір сүріп келе жатқан сияқтымын...». Сосын, «сияқтымын» деп кекетті кемпір өзін өзі: «Саган, немене, жеттіс екі жарамай ма? Жас қыршындар да кетіп жатқан жоқ па? Оның дүрыс-ау, бірақ тап қазір өле кетуім қолайсыз. Ең болмаса балаңның алдынан жөнелген жақсы ғой. Мауқың қандай басылады. Армиядан Мырзашым қайтса, жанымды соның жолында қияр едім.

Өлімнің ең қаттысы, мейірімсізі – баланың өлімі. Сегізін көз алдынан жөнелетті-ау. Көбі түнде қайтыс болды. Адамдардың кобінің түнде қайтыс болатын себебі неси екен? Түннің қара шымылдығының астында... Ауыр соққылар еді-ау бұлардың әрқайсысы. Әрбір өлім артта қалған жақының үшін бір өлім де, ана үшін мың өлім ғой. Шінді мың жыртқыш тырнайды-ау сонда, жас парлайды-ау бұлактай. Молдалар о дүниеде өмір бар деп үйрететін. Ол оку да базымызға көп қонбады. Бар үйренгендіңіміз – шала намаз. Қазір баста сіштеңе қалған жоқ. Молдаларға салсаң, о жақта өмір екеу көрінеді: біреуі – жұмақ та, бірі – тозақ. Олардың айтқаны егер рас болатын болса, менің бүкіл балаларым да жұмақта. Жазықсыз кетті ғой. Шалым да жұмақта болу керек. Онда орын көп шығар. Бишара, ақкөңіл, ешбір адамға зияны жоқ жан еді. Тілегі дүрыс болды жарықтықтың. Соғыс басталардан екі жыл бұрын, ел тынышта, Мырзаштың көз алдында, жаз айының бір жаймашуақ күнінде, сексен екі жасында қайтты. Кеткенше тілі байланған жоқ. Ең

ақыргы сөзі: «Арманым жоқ, той жасандар» болды. Сонымен, жаймен ғана көз жұмды. Қайтып ашқан жоқ. Тек иегі бір-екі рет болар-болмас дірілдеді. Әйтеуір, бар екені шын болса, ол жұмақта. Оны кемпірі анық біледі. Бірақ одан әрі тағы не бар екен? Жақсы, жұмақ дейін. Оның да бір бітептің күні бар шығар? Сонда оның ар жағында тағы бір өмірлер басталып, оның да өзінше жұмак, тозақтары болатын шығар. Себебі, бір жағынан, жұмақта ұзақ өмір сүрген адамдардың арасынан да аяғын шалыс басып қалатындар табылса, тозақта ұзақ қорлық көріп жүріп, түзелетіндері де бар емес пе? Сор мандайлардың шекесіне тигесін... Қой, бетен ой ойлайын немесе үйкітайын. Бірақ мына тұні құрғыр тыныштық беретін емес қой!».

Кемпір аунап түсті. Қезін жұмған болды. Бірақ сол сәтте алдына Сисен келіп тұра қалды. Неге екені белгісіз, самаурын екеуі қатар тұр. Самаурын қайнап бұрқылдайды, селкілдейді, әлемет бу шығып жатыр одан. Сисен де сол сияқты селкілдеп, іштей қайнап жатқандай. Бір мезет самаурынның қақпағының тесігінен ыссы су атты. Сисенниң де қезінен ыстық жас атқылап тұр. Қадімгі қайнаған судай аппак буы бар ыссы жас. Самаурынның басында моржасы қаңқияды. Сисен жалғыз қолын көтеріп отыр...

«Астапыралла! Енді оның өмірі не болмақ? Әлде кішкентай арба жасап берер ме екен? Бірақ ол аяққа қайдан жетсін. Ол да бір тұн өмір-ау. Ең болмаса жалғыз қолының қалғанын айтсайшы. Енді бір аяғы неге қалмады екен? Ең болмаса таяққа сүйеніп далаға шығатын. Ай, киын-ау. Жап-жас бала. Оған шығатын қалыңдық табылар ма екен? Қыздары құрғыр аяғанмен, қүйеуге шыға қояр деймісің оған.

Осы күнгі қыздар не болып бара жатыр осы? Өздеріне ерік берген сайын. Өзім әйел болсам да айтайын, бізге сол көп еркіндіктің қажеті де жоқ қой. Бір адам басқармаган үйден береке кетті дей бер. Ер кеткесін-ақ үйдің сөні кетіп, жүдейді-ау...».

Осы кезде оның есіне келінінің уйі, онда отырған Қарағұл түсті. «Осы күнгі келіндер қалай, нашарлап бара жатқан жоқ па осы? – деп іштей шошына ойлады.– Тым шыдамсыз емес пе осы күнгі келіндер? А? Қой, бұл ойды қояйын. Жазықсыз шығар, босқа кінәламайынши. Бірақ Қарағұл... зияны жоқ итті өлтірген адам гой ол... Не де болса, жанды мақұлықты өлтіру қиын-ау. Сондай адамдардың жүрегі тулақ сияқты берік болатыны несі екен?».

Кемпірдің ойы қайта айналып Сисенге келді: «Сисен ондай емес. Жақсы бала... Әлгі, не дедім... я... қыздары құрғыр оған шықса, жақсы болар еді-ау. Әлде біреуі болмаса, біреуінің

жүргі жылып, шыға қояр ма екен? Сондай біреу табылса болар еді-ау бишарага. Болмаса біреуі адамшылық ойлап тиер ме екен? Табылса, жақсы болар еді-ау бишарага. Көрі әкешешелері қашанғы тұрар дейсің, туыстары да, ай, өмір бойы арқалап жүрер ме екен? Кейде осы ағайынды екі адамның қырқысып жататынын көріп жүрміз гой. Әр үйдің әйелі және бәле. Соғыс қой соның бәрін істеген, атасына мың нәлет! Жүріп жатқан қан майдан, әне, нағыз тозақ сол. Балалардың өлімі – ол да тозақ. Әлде осы өмірдің өзі бұрын болып кеткен біздің бір өміріміздің екінші қайталануы ма екен? Онда мен неге ол кезде откен өмірімді білмеймін. Білмесsem, онда бірнеше рет өмір сүріп не керек. Сол жұмақ-тозақтарының бәрі әншіейін сандырақ болып жүрмесін.

Бәрі, әйтеуір, мен түсінетін нәрселер емес. Қанша жас жасасам да, әлі жарытып ештеңені түсінген жоқпын. Барлық адамдар да осындай ма екен? Әлде тек мен бе? «Тышқан жылы туып, жылан жылы кетіп бара жатырмын» деп бір қайнагам айтқандай өлерінде. Сонда өмірдің аз болғандығын айтқаны гой. Тышқан мен жыланның арасы алты-ақ жыл-ау. Ал о шал сексен екі жас жасап еді. Әртүрлі адам әртүрлі өледі. Біздің шалдың айтқаны әлгі. Ана шалдың айтқаны мынау. Кейде өлерде әзіл-қалжың айтып кететіндер де бар. Аймұрат лейтін шалға балалары қайтыс болар алдында:

– Әкес, сені қай қауымға қояйық? – дегенде, ол ашы жымыып:

– Ай, балаларым-ай, маған қай қабір қалыңмал төлеп қатын алғып берер дейсіндер, біреуіне қоя салыңдаршы, – деген. Оны да естіген мына құлақ.

Тұндер, тұндер... Олардың қара болатын себебі не екен? Қызықтың, қуаныштың аздығынан ба? Қой, тұндерде де талай жақсы уақыттар болған жоқ па? Бәрі бірдей бүгінгідей деймісің. Тұннің бәрі бірдей қара емес. Сосын күндердің бәрі бірдей жарық емес... Айлы тұндер... Жазғы тұндер... Самал тұндер... Алғаш қалыңдық болғандар да тұнде түседі гой. Қуанышты, толқынышты сәттің бірі сол-ау. Қазір күні кешеғана болған сияқты қөрінгенмен, әлдеқашан керуендей көшіп кеткен шақ қой ол.

Кемпір ез ойынан озі үялғандай тағы бір аунап түсті.

Мұның жастық шағында ауыл көшіп жүретін. Соңғы кезге дейін солай болды. «Мал бағып, отын шабатынбыз. Қысстары қыын еді сол өмірдің. Әсіресе сұық жаман. Жылу табу қыын. От жағу және қыын. Қоламтадағы шоқты сөндірмей, жаман киізге орап, көшіп жүретінбіз. Бағыда бір жанған от сейтіп сөнбейтін. Жазатайым сөніп қалса, көршіден шоқ сұрап алатынбыз. Қазір отқа табынуды қойдық қой. Қанша жағам

десен де өз еркін. Еркектер қыста бір білем құйрық майды қойнына тығып, малға кететін. Суыққа бермейді деп о кезде. Ол да бір от дайтін. Жаңағы Сисендердің ішіп отырғандарды да от қой. Әйтпесе, ол жана ма? Әйтпесе, ішке от түсіріп, қанды қайната ма? Соны ішпегенде, дәл осында болар ма еді, жоқ па? Иә, ол от қой. Қып-қызыл шоқ кой тұрысымен. Ішін жандырып барады гой. Қайтсін. Шоқ демекші, біздер ауыл конған жерде отын шаба бастайтынбыз. Өсірессе баялыштың қызыл шоғын-ай.

Тұндер... Жақсы тұндер көп болды-ау. Алғашқы бала дүниеге тунде келді. Арқан керіп, қатындар жағалай қоршап тұратын. Өсірессе, сәбійін нәзік еріндерімен, мақпал тілімен сүт емгенде, ақ төсінді самал өпкендей, барлық сай-сүйегің еріп жүре беретін еді-ау... Атын Қасмағамбет қойып еді. Ол да оттан өлді.. Мырзашым... Қазір ол да сокталдай жігіт... От кешіп жүр. От, от, от...

Өмір-ай етіп бара жатқан. Балалардың есүі өмірдің олшеуіші сияқты, бір есептен. Қасмағамбет от еді жанып турған. Апрай, тіпті әкесімен де тілге келе жаздады-ау. Жиырмaga жетіп тұрғанында бір жириен бие жоғалып, соны тауып әкелмей қайтпа дегенде, бір аптадан кейін бос келген. Сонда мұның шалы баласына есіктен кірер-кірместе:

— Жириен бие қайда? — деген.

— Таба алмадым, әке...

Жарлылық деген де жаман гой, шал қолындағы қамшымен баласын арқадан осып өтті.

— Мен саған не айттым, — деп ақырды және. Бала тайсалмады. Бірдене айттайын деп еді, тоқталып қалды-ау деймін. Тек көзіне жас шыламы сріксіз келіп қалды-ау деймін, жылтылдаш кетті. Үйден жүгіре шықты сосын. Ат тұяғының сатырлап кетіп бара жатқаны, оның дыбысының сөніп бара жатқандары ғана естіліп тұрды.

— Негылғаның бұл? — деп жылаған кемпірге шал:

— Аузынды жап! Бие шашатын бай емеспін, — деген.

Қасмағамбет содан оралмады. Заман да аласапыран болып жатқан кез еді. Бірсеке қызылдар, бірсеке ақтар етіп жатқан уақыт. Бие де, Қасмағамбет те жоғалды. Арада бір жыл өткенде, шал кемпіріне:

— Біздің бала өлген екен, өжет еді. Мына құғын-сүргіннің бірінде өлген болды. Мен безбүйрек болым. Өмірімдегі өзіме өзім қояр үлкен кінәм осы. Сен баланың анасысың гой, мені кешір, — деген.

Қазақ баласында қүйеуі әйелінен кешірім сұрау деген не сүмдық, бірақ осы бір бала екеуінің де сүйегін бордай қылыш кетіп еді, кешіргенде не, кешірмегендеге не?

Сөйтіп жүргенде, бір күні бұлтсыз күнгі наизағайдай сарт етіп қара ала атпен Қасмағамбеттің жетіп келмесі бар ма?!

Куаныш деген, көз жасы деген не болар?! Әңгімені көп айтпады баласы. Бірдемеден жалтақтайтын, қорқатын сиякты. Тек бар айтқаны – бір айдан бері көніліме ұнамайтын бір топқа түсіп кетіп, солардан құтылғанымса куаныштымын деген. Не топ деп сұраган әкесіне ештеңе айтпады. Екінші күні таң ата ауылға жеткен топ қатты үйқыда жатқан Қасмағамбетті бірден үстады. Ақтар екен олар. Ауылдың қакортасында бүкіл елдің кезінше атып кетті.

Кейін бақсақ, бала ақтардың қолына түскен екен ғой. Олардың қатарынан қашып шығам дегендеге, кек қайырган, иттер. Адам болып қалған алғашқы баласынан бұлар солай айрылды. Ай, ауыр болды-ау... Осыдан кейін шал мен кемпірінің арасында бір сұқытқы қіргендей мей?» Кенет кемпір жүргегінің қатты-қатты соғып, тыптырышп кеткенін байқады.

«Апрай, ә. Жалғыздық-ай...»

Бұрын мұндайша жоқ еді. Жүрек дегеннің қай жерде екенін де сезбейтін. «Е-е, мына жерде екен ғой. Осылай қараңыда жатып көз жұмып кетсем, одан жаман зат бар ма? Әрине, өлімнен Корықпаймын ғой, бірақ...».

Оның есіне манағы, жолдағы қатты құлағаны түсті. Сонда бір жеріме зақым келген жоқ па екен деп ойлады. Екінші баласы Тастанның өлгенін естігендеге қатты бір құлағаны бар еді. Басы сандықтың қырына тиді. Неге екені белгісіз, бүкіл денесінен әл кетіп, сүйектері су болғандай опырыла құлады. Колхоз құрылғаннан кейін бір жылдан соң бандылар шығып, соларды бағындырам деп жүргенде, бір топ адамдармен бірге қаза тапқан. Сүйегін сол жаққа көміп кетіпти. Қасмағамбеттің де сүйегі бір төбенің бауырында қалып еді. Қазақтың төбелерінің басында молалардың жиі ушырасатыны осындаудан ба екен? Жауқазын келіні жесір болды да қалды. Қазір ол Ерікбай дейтін баласымен «Қоңыртөбе» колхозында. Ой, өмір-ай... Есейген, адам болған балалардың өлгені кеудеге пышақ сұққандай болады екен. Осы екі балалының өлгені өсіресе қатты батты. Шыдай алмай, өліп қалатын шығармын деп те ойлад еді, өлмеді.

Адамның жүргегі қаншаға шыдайды екен? Осыншама өлімдерді көріп тұрып, баяғысынша соға бере мей екен? Қанша балалар өліп жатыр, шал кетті, мына соғыс...

«Қой... Берік бол, кемпір. Мырзащым бар ғой әлі. Не жоқты сандырап жатырысың?»

Тұндік сартылдап кетті. Шамасы, бір бауы босап не шешіліп кеткен шығар. Бірақ кемпір тұрғысы келмеді. Ық жақтағы шеті. Ештеңе етпес, жел жақ болса, онда үйді кеү-

леп кетер еді ғой. Әрі тамып жатқан тамшы жоқ. Буыны да әлсіреп, тұргызыбауы мүмкін.

Осылай ойлап, кемпір тағы біраз жатты. Жүрегі лоблып, денесі бір тоңып, бір ысығандай. Белгісіз сезім бойды ала береді. Алаң қылады.

«Жамандықты сезбесе еді, құрғыры...»

Кемпір кейде жаман хабар естірде немесе жайсыз күй тап боларда, осындай қолайсыз сезімталдығын да байқайтын. Сол көзі де тартып жатыр. Ол да бір белгі. Жылауга көрінеді дейді. «Әлде жаңағы жылағанға көрінгені ме? Солай болса, болар еді-ау, бөтен бір жаманшылық тап келмей... Қой, әуелі оны өзің шақырма».

Енді шалы туралы ойлады. Жүрек бірте-бірте тыншыған сияқты. Қатал ма еді шалы... Әлде... Жүрттың бәрінің де күйеуі сондай еді ғой. «Үйде бір кісінің басшы болғаны жақсы, екеу болса, келісімге келу кын, әйтпесе, сен басқар да, шал бол, мен кемпір бола қояйын», – деп ашулы қарайтын. Кемпір: «Қой, ойбай, өзің басқара бер үйінді», – деп құтылатын, кейде андамай шалына қарсы келіп қалғанда. Сонда шалы өз үйінде хан болғандай, таққа мініп қалғандай ма-сайрайтын. Ақкөңіл еді, бишара. Әуелден сіңірі шыққан ке-дей болғандықтан ба, малжанды еді.

Сосын кемпір: «Кенет қазір шалым түрегеліп келіп, Қолында қамшысы бар, мені сықырта сабаса, қайтер едім? – деп ойлады. – Онда мен жылап көріспі, бар мұңымды шағар едім, балаларым туралы айттар едім, аяғын құшып құлап, еңіреп, ағытар едім шерімді. «Осы уақытқа дейін тебіренбей, неғып жатырсың» дер едім. Әрі «біз көріспегелі төрт жыл, иә, төрт жыл болды-ау» дер едім. Қасмағамбет үшін кешірер едім оны. Адам алдын болжап бола ма? Төрт жыл деймін-ау, енді қайтып, мың жыл өтсе де, кездесе аlam ба десейши. Мың жылдан кейін кездессем, бір сәтке ғана қайта сөйлессем, арманым болмас еді-ау... Өмір... неткен Қаталсың?»

Оның көз алдына шалы елестегендей болды. Орта бойлы. Ақ сақалды. Арық денелі. Жақтары суалып кеткен. Ақшыл жүзінде аздаған мұн бар.

«Қой, кемпірім, налыма, бәрі түзеледі. Бәрі түзеледі, – дегендей. Қыын уақыттарда ол ылғи осылай дейтін. – Бала-мыз да қайтар. Сен балаларды жақсылап бақ. Назираны шетке шыққан деме. Қалғандары менің қасымда ғой. Қолдағы балаларға берік бол. Иә, қалғандары менің қасымда ғой».

Бота бір рет тұрып, қайта жатты. Кемпір енді өзінің үйқысы келгенін сезді. Найзагайлардың да дыбысы нашарлап, өздері алысталп бара жатыр ма, қалай?

Нияз таңертең көзін ашып алса, екі қарындастымен үшеуді бір көрпенің астында жатыр екен. Терезеден күн сөулесі сығалайды. Жаңбыр басылып, бұлтар ыдырап кеткен фой. Тек төбедегі сылаққа сіңген дымқыл, едендегі тесілген тамшы орындары, әлі сініп үлгермеген кілкіген су – откен жаңбырдың ізі. Терезелерді мықтап жуып кетіпті. Тап-таза. Бірақ аздаган жел бар сияқты. Баюа уіл естіледі. Моржа да уілдей ме, немене? Ол жылы төсектен тұрғысы келмей, біраз жатты. Қарындастары бір-біріне тығылсып, әп-әдемі үйықтап жатыр. Пыш-пыш етеді. Үйқысы өбден ашылғанша тұрғысы келмей жататын әдеті бойынша, ол көрпе астына басын қайта тартты да, тек көздерін ғана қалдырып, сыйырая төбеге қарады.

Белдіктен тараған үрліктердің біреуі жарыла сынып, төмен еңкейіп қалыпты. Бұл жерге баған, тіреу қою керек шығар. Осы үй бір күні құлап түссе, қайтеміз? Мына қабырғасы да сыртқа қарай шалқайған. Ал ана жуан белдік құласа, бір адамды тірі қалдырmas. Шешесі кене сыпыруға кеткен болу керек. Еш дыбыс жоқ.

Үйдің іші қоптен сыланбаған. Кір, шаң басыпты. Қабырғаның төменгі жағы шым-шытырық. Бұл балалардың істегені. Қарындашпен сызады, шегемен тырнайды, әйтеуір, іздесең, осы жерден талай суреттер тауып алуға болады. Мына бір суреттің тұрғанына біраз болған шығар. Ол самолетке үқсайды. Тек бір қанаты кемістесу. Төмен шүйіліп келе жатыр. Тіпті оқ жаудырып келе ме, қалай? «Біздің самолет», – деп ойлады Нияз мақтанышпен, әлгі суретті көрген сайын. Ал ана төмендегілер – неміс солдаттары. Тым-тырақай қашып бараңды. Бұл қабырға ғой, ал төбедегі суреттер одан да қызық. Онда жоқ емес зат жоқ. Адам да, мал да, ан да, поезд, танк, жылан, әр түрлі құстар, үлкен бір етік – ол төбенің тен жартысын алғып жатыр, жаныңа не керек, бәрі табылады. Және әлгі суреттер бір-бірімен сапырылыса, бытысып кеткен. Мысалы, самолет пен жылан қосылса, адам шыға келеді. Оларды құскақа қоссан, шөмеле пайда болады. Оның мына бір шетін алғып тастасаң – қисық қазан. Қазанның ішінде үлкенді-кішілі бірнеше жұмыртқа. Біреуін жарылған жұмыртқа деуге болады. Қазанға ортасынан келе су құйылған сияқты. Оған кешегі ылғал қосылып, тіпті қәдімгі судай өсер беріп тұр.

Тұндегі жаңбыр кейір суреттерді өзгертип, бірнеше жаңа суреттер салып кетіпті. Нияз соларды сирегірек қарап жатыр. Мына бір құлап түскен сылақтың қарайған орнын неге үқсатуға болады? Сірә, кішкентай күшік емес пе? Анау жалбыраған құлағы ғой. Рас, бір құлағы екіншісінен әлдеқайда үлкен...

Үйдің су сінген сыртқы есігі ауыр ашылып, ауыр жабыла-
ды. Бергі, екінші есік бұрынғы жеңіл шиқылын жоғалтпапты.
Ішке шешесі кірді. Қолында шүберекке ораған бірдеңесі бар.

— Күлінім, ояу жатсың ба?

— Иә, апа.

Нұрбике көңілді. Тұнімен баласын құшақтап жатқан.

— Апа деме, женеше де.

— А-а-па-а.

— Ha-ha-ha! — деп құліп алды женешесі.

— Үйдей берсөн, Нұрбике деймін, сосын өжеме айтамын,
Бұл жолы шешесі ұзак, күлді.

— Койдым, койдым, сіндеши. Айта корме енеме. Бала бо-
лып кеттің бе? Айналайын. От жағайын, жата түр. Даға мұздай
екен, құдайдың күні ызығырып кетіпти. Биыл қыс ерте түсіп
кетпесе болар еді.

Сейлей жүріп кешегіден қалған дүзгенді сыңдырып,
ошаққа толтыра тыға бастады. Қызыл дүзгеннің бұталары
қазан мен ошақты тырналап, өрең сияды. Біраздан кейін от
жана бастады.

— Тілекгүл оянып, жылаған жоқ па?

— Жоқ!

— Собалақ пісіріп берейін бе?

— Иә, иә.

Нияз қуанып кетті.

Собалақ — нан. Оны қолмен сопақтау қылып дөңгелентеді
де, екі жағынан қазаның қара қүйесін жағып, оттың қолам-
тасына салады. «Ағынан жарыл» дейді. Піскен нан ақ жерінен
жарылса, қуанысып қалады. «Әкең соғысттан аман келеді екен»
деп жориды. Нан кейде қарасынан жарылады. Онда — реніш.
Сондықтан, көбіне ағынан жарылуы үшін, қүйені жіңішкелеп
қана жағады. Нияз сондай собалақтың талайын жеген... Нан-
ның аты нан ғой. Қай жерінен жарылса да... Бірақ үн жоқ
кезде жармақ тарыдан нан жасап жеген күндері де болды.
Бәрінен тәттісі — май салған тары палау...

Жарда үлкен қаңылтыр сағат сыртылдаған түр. Төмен сал-
быраған ауыр темір жүргі ботаника сабагының оқулығынан
көрген қайдағы бір ағаш дәніне үқсайды. «Ботаника», «Зоо-
логия» деген кітаптарды Аманбол көрсететін. Себебі, ішіндес
көптеген қызық суреттер бар. Сағат демекші, осы үйде үш
тауық, бір әтеш бар. Бірақ жазғытұры балапандарымен
көбейіп кетті. Қыста өсіреле әтештің пайдасы айтып
жеткізгісіз. Ол — нағыз сағат. Қараңғы тұндерде ылғи сол
оятады. Себебі, өжесі ерте түрганмен, сағат білмейді. Ол түгіл,
ақшаны да танымайды. Тек бір сомдық «сарықұлақты» ғана
біледі. Қыста таңертең сабаққа бару қын. Өсіреле желді,

аязды күндері. Декабрь айларында қатты қараңғы болады. Көшениң екі жағынан қамайтын иттер де бар. Солардың бірі, бірі емес, екеуі – Қожанболов дейтін милиция бастығының қара иттері. Бір-бірінен ажыратып алғысыз осы екеуі жас балаларды дәл мектептің қасынан тосады. Ең қиыны – өздері қабаған-ақ. Сондықтан көп балалар бір көше айналып, мектепке ар жағынан оралып баруга тырысады. Бірде сол екі ит қамалағанда, Нияздың тайып құлап қалғаны бар. Шешіп алып, қолына ұстаған белбеуінен енді қайыр жоқ. Сонда әлгі иттің біреуі алдыңғы екі аяғымен мұнын тері тонының үстінен кеудесін басып тұрып, екінші балага үре айнала жүтірген-ді. Зәресі жаман үшты. Біраздан кейін иттер, сірәден жендік қой дегендей, үйлеріне қарай ойнақтай шаба жөнелген. Бұл да қуана, қорқа мектебіне зытты. Балалар жолдағы иттердің бәрінің «мінезін» жақсы біледі. Сондықтан оқушылар жолшыбай бірінің үйіне бірі кіріп, топтана жүреді... «Ана төбедегі суреттегі ит Қарағұл атып өлтірген өзімнің Майлышаяғым сияқты еken... Майлышаяқ сондай жақсы ит еді. Ол ешкімді қаппайтын. Тек құйрығын былғандата беретін жуас ит еді. Кісіге үмтүлмайтын. Тек еркелеу үшін жақындаитын. Оны неге атып өлтірді еken Қарағұл? Өзін атып өлтірер ме еді», – деп ойлады Нияз балалықпен.

– Тұр, Ниязжан, шай ішейік. Аналар үйықтай берсін, оятпа. Бала шай қызып артынан беремін... Кел, беті-қолыңды жу. Сосын ағын аттің үшін жүгіріп барып, нарды алып келе гой. Бұғын су да болса, бір түйе отын түсіріп алайык. Түске дейін кеуіп кетпес деймісің, жел бар гой. Міне, собалақ та пісті. Тфу-фу. Фу-у.

Шешесі көсеуін шылдырлатып, шоқтың шет жағынан со-балакты домалатып шығарып алды да, үргіштеп, көсеумен қысып ұстаған күйі дастарқанның шетінен қойды.

– Ағынан жарылап па? – деді Нияз.

– Иә... – деді шешесі күмілжи. – Сүртініп болып отырған Нияз жылы собалақты қолына алып қарап еді, жарылған жер дәл кара мен актың арасынан өткен еken.

– Ақтан жарылған гой бәрібір, – деді шешесі. Нияз собалақты жей отырып, ақсулауынан құйғызып, үш-төрт кесе шай ішті.

– Айран ішесің бе?

– Иә.

– Түйені біржолата жадылатып әкел. Мұндағы жады ескі. Бұғын отын ауыр болады. Және бір арқан ала кел. Жетпей қалар.

– Мм...

– Тыңдалап отырсың ба, үміттып қалма.

– Қалмаймын дедім гой.

Нияз ашууланайын деп еді, шешесі күлді.

— Ұмытпасын дегенім ғой.

Осы кезде қабырганың бір бұрышынан бірдеме шықырлай, ақырында сым темірдің үші көрінді. Көрші үйден. Аман бол мен Амандостың ісі.

— Сірә, әке-шешелері жоқ қой, — деп күлді Нұрбике, — сазайын беретін.

Нияз қуанып кетіп, орнынан ұшып тұрды да, темірге жармасты. Бері қарай тартып алғысы келді. Бірақ болатын емес. Темір қолынан сыптырылып, өрі қарай қайта кетті.

— Тағы да, — деп айқайлады Нияз. Бірақ аржақтан үн болмай қалды. Шамасы, Назира келіп қалған болу керек. Тек біраздан кейін Амандос:

— Нияз, далаға шық, ойнайық! — деп айқайлады. Даусы құнғірлеп жетті.

— Жоқ, арғы бетке барамын. Түье әкелем. Сен барасың ба? Мінгесіп келеміз. Тапырақтатамыз.

— Жоқ. Доп ойнаймын.

Осымен қабырга арқылы сөйлесу бітті. Нұрбике:

— Сірә, жаман үйді құлатып тынарсыңдар, — деп күлді. Сосын тағы: — Шашың өсіп кетіпті ғой, неге алдырмайсың? — деді.

— Рысекең қөкеме алдырармын. Сағын да алу біледі. Қарындастарына айдар жасап берді кеше.

— Қой, ол жас қой, басынды я құлағынды кесіп алар.

— Осындағы Қарабасқа алдырсам қайтеді?

— Ол кісі алдыңғы күні қайтыс болды ғой. Өзі де біраз жасқа келіп еді.

— Қап, әжем шотын қайратып алам деп жатыр еді.

Қарабас жақсы шал еді. Бүкіл маңайдың шапашот, пышактарының бәрін қылпылдатып қайрап беретін. «Иә, жақсы шал еді. Сақалы қап-қара болатын. Жас болғаны ғой онда. Неге шешем оны біраз жасқа келді дейді екен? Адам қалай өледі екен осы?» — деп ойлады Нияз.

— Ал тамағынды жеп болсаң, женел. Тоңып қалма. Аяғың дымы қалмай жарылып кетіпті ғой. Тұзы жоқ май жақсайшы. Судан нарға мініп от қайтарда. Айтпақшы, мен кешегі Қарынды беріп жіберейін. Айран, қаймақ болса, әкеліп тастарсың.

— Әйда.

Осы кезде Әсембала оянып, көзін бір ашып қарады да, жылы төсектен тұрғысы келмегендей қайта қисайып, сәлдің арасында үйіктап кетті. Нияз айраны сырғылып алынған жұмсақ қарынды алды да, ауыз жібін қайта қатты тартып байлап, далаға шықты. Сыртқы есік шынында да ауырла-

нып, ісініп кеткен екен, әрекәп ашылды. Түйе есік қой. Дала аздаған жел. Суықтау. Ертөңгі суық. Түске жақын жылынар. Санын бір салып жіберді де, «шу» дегендей бір дыбыс шығарып, ол сайға қарай жөнеле беріп еді, артынан:

— Эй, эй! — деген айқай естілді. Жалт Қараса — почтальон Етікбай. Бұл езінен сәл-ақ үлкен бала. Семьясында балалар көп болғасын, мектепті тастап кеткен. «Оқуды соғыс біткесін қатырам ғой», — дейтін мактандып. Сойтіп жүріп, иығындағы ауыр сомкені әрекәп көтереді. Сондықтан ба, сөмке асынғанда, өншейінде де талтаңдал жүретін ол тіпті маймандал қалады.

Ырсылдан мұның қасына жетті:

— Ой, қатып қалдым-ау. Неге тезірек шықпадың дағалаға?

— Өзің үтіге неге кіре бермедің? Мен қайдан білейін.

Етікбай күмілжіп:

— Мына үйлерді де... — деді. Сосын сөмкесінен шығарып, Нияздың қолына бір қағазды бере берді.

— Хат, — деді ол сосын құлағына құпия сыйырлағандай. Бұрынғы хаттар үшбүршты болып келетін. Мынау бетенше, көк қағаз. Оқып көрейін деп еді, Етікбай қолын бір сілтеп:

— Бәрібір орысша жазылған. Түк үқсан, басымды кесіп берейін. Одан да шешене бер. Ал мен кеттім, — деп, талтаңдал қиыстай берді. Қағаз шынында да орысша жазылған екен. Тіпті біраз жері тасқа басылған. Тек әкесінін фамилиясы мен аты және арт жағындағы бір-екі жол қолдан, сиямен жәнсәдемі әріптермен жазылыпты. «Жазуы қандай әдемі, менің де жазуым осындай болса, шіркін», — деп қызығып кетті бала. Сосын, үтіге қайтып бармай-ақ, өуелі әжеме берермін деп, қағазды қойлғанің тәс қалтасына салды да, жүгіре жөнелді.

Сай шылқыған су екен. Тіпті кейбір шилер қөлшіктердің ортасында қалыпты. Жалаң аяғымен шылпылдатып кешіп келеді. Шалбардың балағы шашыраған сумен бірте-бірте ауырлауда. Мұнысы арт жағынан бөтен түсті шуберекпен жамау салған ескілеу шалбар еді. Бірак қанша жұлқыламага түскенмен, өзір берілетін емес. Балалық қойсын ба, ол судың терен жерлерін әдейі тандай іздеп кешіп келеді. Құні ертөң-ақ бұл қөлшіктерді жарық алып жүріп іздесең де таба алмасың. Мына бір кішкентай ғана, тіпті дастарқанның аумағындағы колшікте екі торғай қанаттарын жууда. «Кешегі жаңбырда бұлар қайда тығылды екен», — деп ойлады бала. Бұта, шөптерге тиіп кетсөн, су тамшылар сау ете қалады. Ақ күм тастай болып қатып қалыпты. Жүгіре жөнелуге жеңіл. Және із қандай әп-әдемі болып түседі. Ол осы манда өскен бір жас талды қиғажалақтап отырып сындырып алды да, сонымен күм бетіне сурет сала бастады. Өуелі адамның дөңгелек басын, қалқиган екі қулағын салды. Көз орнына екі тесік, мұрын

мен ауыз орнына бір-бір сзызып, шаш үшін үш түйір тік сзызық жабыстырды да, астына «Сағын» деп жазды. Кішкене ойланып тұрып, леп белгісін қосты. Көрсө, масқара қызық болар еді. Ол осы жолмен жүреді. Сосын табанынан түскен ізді қызықтап, біраз жер башайларымен, келесі жолы өкшесімен баса, із қалдыра жүрді. Сосын қатар-қатар жатқан қырық-елу табанның ізін қосты. Алаканың суреті де түсірілді. Әрі-беріден соң бір-екі «үй», тағы бір-екі «адам» салып, әйтеуір, өзенге өрөн жетті. Жаңбыр сорған ақ құм қанша жазсаң да, шимайласаң да жететін шетсіз, шексіз үлкен дәптер болғасын, бала айзы қанғанща сыйылап бітті. Құн де жылынып қалды сейткенше. Тек бұлтар тәмен көшуде. Бала бұлтарға қарап тұрып, сонау Алматы, Москва, бүкіл дүние жүзінің үстінен де осы бұлтар етіп бара жатқан шығар-ау деп ойлады. «Ана бұлты мен де, мениң әкем де – екеуміз бірдей көріп тұрмыз. Екі жақта болсақ та. Мен сені сағындым гой, әке. Келмейсін бе енді, тез келсейші, әкекем-ау! Мен сені мазактайтын едім, мойныңа мініп, есінді шығаратын едім. Енді келсөн, оллаңи, олай етпес едім. Қатты сағындым. Үйдің ішінің бәрі сағынды. Әсембала да, Сұлушашта, әжем де – бәріміз- бәріміз қатты сағындық қой. Келсейші, Боранбайдын әкесі бар, қандай жақсы. Ол әкесін айтып мактанады да жүреді. Нұрбике де құнде сұрайды, келші, әке», – деді ол жөнеліп бара жатқан бір бұлтқа қарап. Аспаңмен әуре болып келе жатқан бала мұздай өзенге қалай кіргенін өуелі байқамай қалып, енді тез тәмен еңкейгенде, көзінен бір тамшы ыссы жас үзіліп түсті де, кәрі Жемнің салқын толқындағына араласып кетті. Өзен бүгін толып қалыпты. «Бүкіл дүние жүзінің адамдары жыласа, бір өзен болар ма еді», – деп ойлады ол босап кеткен мұрның сұртіп жатып. Сосын судан қайта шықты да, шалбар, іш киімін шешіп, өзенді белден кешіп өтті. Сәл түршігіп қалды. Су тізеден жоғары жерлердің бәріне аса салқын тиді. Арғы жағаға шыққасын тез киінді. Айран құятын қарынды қолтығына қысып алышп, шапқылап жөнелді. Қолындағы тал шыбығымен екі жағын анда-санда сабалап қояды. Бір мезгілде онысы қолынан шығып кетіп, анадай жерге үшіп түсіп еді, жүгіріп бара жатқан бала қолын бір сілтеді де, өзін құйрық тұстан алақанымен шыптып қойып, жүгіре берді. Қөгалға шыққасын ғана жүрісін жайлattты. Бұл жердің жолы саз, тайғақ, құлап түсу қыын емес. Жолдың шет жағындағы шөптегер суға толып, малмандай болып тұр. Аяғы кебіс кигендей қара балшық болды баланың. Онысы табанынан кейін үшіп, ұсақ бөлшектері шалбарына да жабысада. Мына бір жерлерде үлкен, үкілі шилер баста-лады. Олардың арасындағы шөп тіпті қалың, шырматыла

ескен. Қоян да көп сол маңда. Сағын екеуі осыдан жарты ай бұрын бір қоянды атпен қуған. Ә дегеннен жалғыз аяқ жолмен қашқан ол біраздан кейін әлгідей қалыңдыққа сіңіп кетті. Жеткізсін бе! Қиқулай қуған екі бала ең болмаса үзағырақ қызықтап айыздарын да қандыра алмай қалды.

Кенет оның көзі жолдың жиегінде жатқан таяқты шалып қалды.

«Әжемнің таяғы ғой!»

Әуелі қоянның көжегін ұстап алғандай қуанған бала-ның көңіліне енді құдік кірді. «Тұнде кетіп еді, өзін қас-қыр жеп қойған жок па екен?» Жалт етіп қыр басындағы киіз үйге қарады. Манында ешкім көрінбейді. «Әлде қолы-нан түсіріп алды ма екен?» Сол кезде кемпір үйден шығып, ошақ жанына еңкейгенін көрген ол секіріп-секіріп түсті де, қуаныштан:

— Әжекем! Әжекем! — деп айқайлап жіберді. Көңілдене таяқты алды да, үйге қарай жүгіре жөнелді. Енді таяғы — қылыш, қалқаны — қарын, «уралап» келеді. Әскер ойыны ғой. Дауысты естіген кемпір де елжіреп қоя берді: «Айнал-айын, қарашибіым, өзгелдерден болегім». Қазір кемпір күрек-пен сиырдың таңертеңгі жылы тезегін жинап алды жатыр еді. Бірақ онысы мәз емес, сумен езіліп барады. Түйені таңертең қырга емес, сайға жіберген, өздерінің ескі тогайының қасында. Сисендер де алакеуімде жүріп кеткен-ді. Оны Рысекен тонына орап, арбаға отырғызды. «Даламды, жолымды, тәбелерімді, сай-жыраларымды көріп отырайын, — деді ол «жатсанцы» деген жолдастарына. — Армияға дәл осы жолмен, осындай арбамен кетіп едім, сонда әлгілердің бәрімен іштей коштасып едім, енді қайта қауышайын».

Ешкім ештеге деген жоқ. Бір атты (ол мұртты), бір арба болып қозғалып кетті. Делбеде жас жігіт.

— Сау болыңыз, өже! Балаңыз аман келеді, — деді ол арба қасында тұрған кемпірге сау қолын өрбендетіп. Арбаның доңгелектері жолды терең тіліп барады. Былай шыға бір қоңыр өнді, даланың ыңғыл өнін бастап кетті. Бұлар жалғыз атты мен жалғыз арба қырдан асып кеткенше қарап тұрды да, әркім өз үйлеріне үнсіз тарасты...

Нияз жетті арсаландаپ. «Ақылыңнан айналдым», — деді кемпір таяғын танып, баласын бауырына қысып жатыр. Бірақ Нияз кемпірдің құшағынан тез босады да, іңкәрлікпен:

— Әже, Сағын күзенді сойып тастанды ма екен? — деп сүрады.

— Қашанғы шыдатсын. Сойған шығар. Не қылайын деп едің оны, құлыным?

— Қөрем де, — деді назаланып Нияз. Әжесінің алдына қарынды лақтырып тастанды берді. Кемпір оны тез көтеріп алды.

— О не болғаның, құлымым. Ағарған қүйған затты лақтыра ма екен? Нанды, жалпы тағам атаулының бәрін жерге лақтыруға, қорлауға болмайды. Олар ренжиді. Олардан қасиетті зат жоқ дүниеде.

Нияздың есіне кешегі шекер туралы армандары ақ қар болып келіп, көз алдына тұра қалды. Сосын ештеңе демес-тен, әжесінің бауырына тығылды да, сәл тұрып қалды.

— Айналайын...

Бала тағы босап шықты:

— Әже-ау, әже, Нұрбике түйені беріп жіберсін деп жатыр.

— Тамак, ішіп ал. Қаймақ же. Сосын әкетерсің.

— Қарным ашқан жоқ. Сағынмен кішкене ойнап келейін бе?

— Көпке кетіп қаласың ғой.

— Негілар дейсің, әже. Мен тек мынадай ғана. — Ол шынашағының үшін шымшып тұрып көрсетті. Кемпір жымиды.

— Әже, әже. Ана арбаның ізі не? Мен жаңа қырдан шыққанда-ақ көрдім.

— Кешегі арбашилар ғой.

— А-а... Армиядан тез келіп қалған, ә. Қандай жақсы...

Кемпір үндеген жоқ.

— Әже, әже, ал мен кеттім Сағынға.

— Барсаң, бар, құлымым, ойнай ғой. Тіпті түске дейін ойнай бер. Мен түйені өзім-ақ апараіын. Ауданға барып келу керек екен ғой. Ана байғұс болған, баласы соғыста өлген көршімнің үйіне кіріп шығайын. Жолда армиядан баласы келген Мұқандікіне де соғайын. Түйені өзім апараіын, құлымым.

Сағынның үйіне қарай кетіп бара жатқан бала кенет тоқтай қалды да, кейін бұрылды. Көйлегінің төс қалтасына екі саусағын жүгіртпіп, ішінен бір қағазды алып шықты. Екі бүктелген екен. Жердің сазын жалаң аяғымен езіп, қайтадан әжесіне жақындалды:

— Әже...

— Ау...

— Әкемнен хат келді.

— Қене, құлымым-ау, баяғыдан бері неғып айтпай тұрсың. Сүйінші демейсің бе?

— Ұмытып кетіппін. Ой, мынау Теміріс берген салық қағаз екен ғой. Е-е... Міне... Мынаусы...

Кемпір қағазды көргеннен-ақ дағдарып қалды. Бұрын мұндай қағаз алып көрмеген. Бала әлі қолын созып түр. Қағаз жаюлы. Желмен сөл желбірейді. Кемпірдің тынысы сәл тарылып, жүрегі болар-болмас дірілдегендей болды. Бет терісі де жыбырлап өткендей. Алды қағазды. Бала кемпір

жүзіндегі дағдарысты байқамады. Қағазға ұзақ қараған ол қолын балаға қайта созды:

— Мә, мә! Оқышы!

— Әже, бұл орысша жазылған. Мен тұсінбеймін ғой.

«Қара қағаз!» — Кемпірдің басына біреу ауыр балғамен соғып қалғандай зырқ ете түсті де, тізелері үгіле берді.

— Немене, әже?

— Жай...

Кемпір есік алдындағы су алашаға отыра көтті де, естілер-естілмес дауыспен:

— Әкеші?... — деді.

— Нені?

— Қағазды өлгі... көк... қағазды.

— Өзіңнің қолында ғой, әже-ау.

— А-а... иә-иә...

Кемпір қағазға қайтадан ұзақ қарады. Аузы оқып отырғандай жыбырлайды.

«Бұл неге көк? Неге қара смес? Бөтен қағаз шығар. Мақтау қағаз шығар. Ондайы да болады дейтін еді. Неге баланы қорқытып отырмын? Кейбір жері қалай жазылған өзінің... Маған не болған... Баяғыда зорлап оқытқанда, неге, сорлығана басым, оқымадым екен? Енді ауданға жете алам ба? Мына қағаздың я қуаныш, я... не екенін білгенішे жүрегім жарылышп кетпес пе екен?»

— Өзі тасқа басылған... — деген немересінің даусы әлде-қайдан жеткендей болады. Құлағы бітіп қалған ба, немене?

«Сорлы болып қалмасаң болар еді, жазған балам. Басыма неге бірден жаман ой келеді? Мына ит жүрек, қара жүрек не деп түр? Қағаздағы мына иректер мен сызықтар, дәңгелектер мен ырғактар, тас жазу мен сия не деп түр?! Қара қағаз орысша жазылып келеді дейтін еді. Мақтау қағаз болса, жеті нан садақа жасар едім. Жасаған, бар болсаң, со лай ете ғөрші. Бар малымды садақаға шалайын. Жасаған, жетім-жесірдің көз жасын көре қөрші. Бармысың, Жасаған? Естіп тұрсың ба?»

Кемпір теңселе орнынан тұрды.

— Балам, тамақ жейсің бе?

О несі? Аузына бөтен сөз түспегені ме? Қайдагы тамақ?

— Түйе сайда жайылып жүр. Нұрбикеге...

— Нұрбикеге алып кетейін бе? — деді үрейленген бала.

— Иә, иә... Жоқ, жоқ. Айтпақшы, Ақжібек бар екен ғой.

— Ол неге керек?

— Жүр, мына хатты оқытайық. Тез жүр, балам. Тезірек жүр.

Баланы қолынан қатты қыса ұстап алды да, Рысекендікіне қарай жөнеле берді.

— Эже, бір кебісің түсіп қалды ғой, — деді Нияз құлдерін де, құлмесін де білмей.

— А?

Кемпір оның сезін де, құлкісін де естіген жоқ.

— Кебісіңін біреуі жоқ деймін. Мәсің саз болып қалды.

— А? Иә, Иә. Әуелі Ақжібекке барайық. Мынау Мырзаштан келген бе өлдө кімнен?

— Мен оқи алмайды дейсің бе, әже? Фамилиясы мен аты ап-айқын жазулы түр. Әп-әдемі жазылған.

Кемпір тоқтап қалды кенет.

— А-а... Нұрбике оқыды ма?

— Жоқ. Мен үйден шығып бара жатқанда берді...

— Кім?

— Етікбай... Пошталион... Ол, Етікбай, қазір хат таратады гой. Үлкен сөмкесі бар.

— Жүр, ендеше!

Кемпір кенет тағы орнынан қозғалды. Рысекенің үйінің алдындағы ит өліп қалғандай тырп етпейді. Далада жан жоқ. Бәрі де үйде шығар. Жаңбыр үйдің төбесін де, жер еденін де аямаған. Шұрық тесік. Төбе түгелдей ылғал, сылағы құлап түскен жерлері де қаумалап түр салмақтан. Жаңадан бір үрлік сыйнұты. Бұрышқа тығызып, Ақжібек мұңайып, «Ақбай» күйін тартып отыр. Ие, бәрі үйде екен.

Кемпір қолындағы көк қағазды ыссы шоқ ұстаған адамдай еппен үйдегілерге түгел ұсынды. Ауыр, әлемет ауыр заттай немесе түсіріп алам ба деп қорыққандай. Көсеумен ұстасған шоқтай. Үйдегілер бірдененің болғанын күнілгери сезгендей, бәрі бозарып, үнсіз қалды. Домбыраның соңғы, өлсіз үні ғана бұрышта зыңылдан өліп барады. Кемпір Ақжібекке бұрылды. Қолы әлі сол күйде. Рысекен етік жамап отыр екен, ол да тарамыс, тебен-біздерін алдынан ысырып тасталды. Ақжібек үркектеп, кемпірге жақындағы да:

— Қане, әже... — деді. Кемпір қағазды берді. Бірақ баласының қолын одан сайын қатты қыса түсті.

Ақжібек орыс сезідерін аздап бұзып оқи жөнелді. Әуелі дауыстап, сосын даусы төмендей берді. Ақырында, ең соңында, «погиб» деген сезіді тіпті жай, әрең айтты. Бірақ бұлардың ішінде осы сезідің шын мәнін білетін өзінен бөтен ешкім жоқ елі. Дегенмен, беті бозарып, көзіне бір тамшы жас ойнап шыға келді.

— «Бөгіп» деген не? — деді кемпір нағыз ауыр сезідің үстінен дәл түсіп.

Ақжібек әуелі әкесіне, сосын шешесіне, сосын кемпірге жаутаң-жаутаң қарап, көзінің жасын тыя алмады.

— Айтсаңшы, құлымын!

Ернін тістеп алды да, ол:

— Жақсы қағаз... емес, әже... — деді де, жерге қарады. Алғашқы екі сөзді айтқанда кемпір жүрөгінде қайта ояна бастаған үміт сөүлесін, жана бастаған үміт отын соңғы қара тастай ауыр сөз лап еткізіп сөндіріп жіберді.

Кемпірге үйдің іші сөл қараңғыланып, ақырында сейілгендей болды. Осы кезде құлағымен ал-айқын күні кеше езі естіген бұлтсыз құнгі қатты дауысты тағы бір естігендей. Жоқ, әлде тек солай болып кетті ме? Әлде құлағында қалып қойған тұндеңі көп найзағайлардың бірі ме? Әлде оқша жауған қара жаңбырлың үні ме? Тұндеңі тамшының бірі ме екен қағып кеткен құлышын? Қара жаңбыр солай ғой. «Не болып бара жатырмын жарық қунде? Кім сүйейді қолтығыманн?»

Тойған келіп кемпірдің қолынан ұстап еді, оны қағып жіберді. Иша десспеген келіні еді.

— Жүр, құлышым, үйге барайық, жүр.

Кемпір баланың қолынан тартып, есікке қарай беттеді. Енді ғана есі кіре айқайлаған Ақжібек:

— Әже, Мырзаш ұлыңыз хабарсыз кетіпті, — деді. Бірақ кеш еді. Кемпір бәрін түсінді. Бәрін білді. Енді ештеңені біліп я тусініп қажеті жоқ. Тұқ қажеті жоқ. Тұқ қажеті жоқ. «Мені алдай алмайсындар. Менен көп жасағандарың жоқ. Мениң көне жүрегім бәрін үқтә. Жанағы дауыстар, Ақжібектің көз жасы, бәрі-бәрі соны айтып түр. Мен құрыдым. Мен құрыдым. Қара шаңырақ құлап түсті. Кешегі итсигек сияқты. Тек Ниязжанға білдірмеу керек енді. Бөтен ештеңе, ештеңе де қалған жоқ. Тек сол ғана».

— Ниязжан, жүр үйге. Жоқ, жоқ, айтпақшы, сен осында қал. Құлышым, қолыңды қатты қысып жіберіппін ғой. Әкен табылады. Жоғалып қайда барап дейсің. Сен осында қал. Сағынмен ойна. Солай ғой, Сағын. Мен үйге барайын.

Кемпір сүйретіліп жүре берді, Нияз аңырып тұрып қалды.

— Еңе, тізе бүгіп отыра тұрсаішы. Біз ертіп апарайық.

Кемпір Ниязға бірдене айту керек деп ойлады. Тоқтады. Бұрылып артына қарады. Сосын тағы да:

— Ниязжан, әкен келеді. Табылады. Бұл тек қағаз ғой. Сен кешке дейін осында ойна. Кешке дейін маған ешкім келмей-ақ қойсын. Мен өзім... — дейді.

Ақжібек:

— Бөтен бөлімдерге қосылып кеткен шығар, күні ертең-ақ хат келеді, — деді. Енді ол түрекеліп кетіпті. Үйдің ішіндеңілердің бәрі түрекеліп, мына үш-торт жерден тіреген тіреуіш бағанадай қатып қалған. Адамдардың бәрі бір мезетте отыра кетсе, тәбе опырылып құлап түсетіндей. Кемпір тағы құбірлеп:

— Иә, сүйтіңдер, — деді.

Сосын жай бұрылды да, табалдырықтан аяғын әдептегіден де ғері еппен көтеріп, бөлмеден шығып кетті. Артынан еруге ешкім бата алмады. Нияз жағдайды өлі толық түсінбеген сијакты. Жан-жағына жаутаңдаپ қарай береді. Сағын оның жаһына келіп, бір қалта асықты қолына ұстартты:

— Мә, біржолата ал. Төрт қызыл сақасы... бар... Алшыдан бөтен түспейді. Қорғасын...

— Айналайын, қалған бір көзгелдек қаймақ бар еді, Сағын екеуің жеп алып, хан ойнандар, — деп Тойған қапылуда. Тек Рыссең ғана Ниязға ештеңе деген жоқ, қасына келіп, мұрын мырс еткізіп бір тартты да, теріс қарай беріп:

— Қайран жақсы бала... Жақсы бала еді, — дей берді. — Қайран жақсы адамдар-ай, қайран! — деп басын шайқай береді.

Кемпір басын жерге салып жіберіп, еңкіштеніп үйге қарай келеді. Жерде өр түрлі шөптер. Саз балшық дымқыл. Өр түрлі істер. Шым-шытырық. Шырмауық па, изен бе, жапырақтар ма, ұсақ жәндіктер ме? Көк, жасыл, тіпті қызыл шөптер. Бәрі қоз алдынан зымырап етіп жатыр. Иә, мынау сай екен ғой. Сайда түрлі-түсті шөптер көп болады. Жасылы көп. Көздің алды жасылға толып кетті. Мына жерде тілдей бір көк жапырақ қалды. Жаңағы қағаз сияқты түрі. Сайдан шығарда құлап түсті кемпір. Қатты құласа да, еш жері ауырган жоқ. Қолына қірген қырыққызы тікен де ауыртпайды. Алды да лактырып тастады. Жусандық басталды. Бозғылт бояу. Кей жусандар-дың басына ұсақ қоңыздар шығып алған ба, немене? Әлде түйіртпектері ме? Ау, мынау итсигек қой. Жасыл итсигек. Тұнде жүрегім неге қараптан қарап дүрсілдеп еді? Кешегі дыбыс не? Мына қоңырқай не? Үй екен ғой. Есік. Шиден тоқып, сыртын киізбен көмкеріп еді. Сарт етіп жабылды. Бұғін есік ауыр. Киіз есіктер судан кейін ауыр болады. Үй де ауыр. Ауыр, ауыр... Денені басып бара жатқан ауырлық.

Апырау, бұл не? Сөл үйіктап кеткендей ме? Қой...

Кірді де, аңырып түрып қалды. Кемпірдің сезімі алмастай өткірленіп барады. Енді не іstemек? Бәрі айқындалды үй ішіндегі заттардың. Иә, бәрі дәл баяғыдай. Тек ойлануға, жылауға болады. Неге ойлануға? Неге жылауға? Тек естен айрылмау керек. Иә, тек естен айрылмау керек. Иә, иә. Әне, төрде көрпе. Бір шеті қыртыстанған. Устінде жастық жатыр. Мырзаштың жастығы. Көрпе де солай. Оттай жанады-ау. Қызылдан тыстаған еді. Ұықтағы қыстырулы екі кітап. Олар да соныкі. Шаңырақ. Көрі шаңырақ. Олар ұзақ жасайды. Қайда, көп болды ғой. Шаңырақтар ұзақ жасай береді... Сандақ. Сүйектелген сандық. Бұл да атам заманнан. Үлкен сандық. Тай сандық. Балалары дүниеге келмestен бұрын бар

сандық. Қызыңде, қалыңдық болып түскенде ауылынан алып келіп еді. Жүре береді екен. Жаны иттен берік екен. Сонда бұл сандықтың өмірінің қанша болғаны. Сандық үстіндегі көрпе-күйдерді алып, бәбек көтергендей жерге жайлап қоя бастады. Айтпақшы, бұл сандықтың кілті қайда? Бұрымына байладап жүретін. Шолпыша сылдырлайды кілттер. Бұрым да бітіпті-ау. Көрі жыландај жіп-жіңішке. Боз қырау.

Сандықты ашты. Көтпен ашылмады-ау бұл сандық та. Нафталин ісі аңқ ете қалды. Мұнда жатқан киімдерді жылына екі-үш рет жел қақтырып алатыны болмаса, сандықты мезгілсіз аша бермейтін. Киімдердің көбі Миңзаشتікі. Ен бетінде жайылып ұлының сары атлас көйлегі жатыр, белгісіз бір алып аңының терісі сияқты. Мұны ол соғыстан бұрын облыс орталығына КомВУЗ-ға оқуға барғанда киіп келген. Көйлекті еппен көтеріп алды да, жағасынан сүйіп, бетіне басты. Баласының ісі бар ма, жоқ па? Нафталин ісі көбірек. Бірақ жыламады. Мынау бешпеті. Нұрбикеге ұрысып, тазалап кой дейтін. «Сорлы Нұрбике. Ол әлі естіген жоқ-ау. Шауып шауып жүр месекен? Біз шөп, дүзген, жусан, итсигек шауып жүргенімізде, ол әлдеқашан-ақ дүниеден өтіп кеткен екен гой... Өдемі мен Сұлушаш, Тілекгұл мен Ниязжан, оларға қоса мен сорлы бақытсыз болып қалдым ба? Айналайын Миңзашым, қалайша ғана көз жұмдың? Бізді тастап далаға, қара суға батып кете бергенің бе?»

Кемпір өзінің де сары атлас көйлегін шығарды. Мұны да сол жолы Миңзаш қаладан әкеліп еді. Өзі анда-санда бір киетін. «Балаларым оралса, көзімнен қуаныш жасым сорғалап, осы кейлекті киіп, сүрініп-қабынып алдарынан шығам ба деп едім мен сорлы. Мынау пальтосы. Қара елтірі жағасы бар. Осылардың бәрін посылкамен салып жіберіп еді. «Әскер формасын кидім, қатып кетеді екен», – деп жазып еді-ау хатында. Енді бұларды кім кимек? Несіне бәрін сақтадым? Кімге бәрін сақтадым? Не үшін бәрін сақтадым?

Қой, тұрайын... Тұрганда, қайда барайын?»

Кемпір үйден шықты да, ойланбастан-ақ бетімен жүре береді. Аяқтарының өздері-ақ алып келе жатқандай. Ол әлі көзіне бір тамшы жас алған жоқ. Тек жоқтау сарынымен іштей күбірлеп келеді. Көзінде жас болса да, алды ақ тұман. Көздің нашарлығынан ба? Мынау дүние не болып бара жатыр? Қара-ып барады гой... Тас қараңғы гой... Ең болмаса жұлдыздар қайда? Баяғыдай... Жоқ, жоқ, ештеңе жоқ... Баяғыда, қызыңде күн тұтылғанда осындаі болып па еді? Онда жұлдыздар бар еді гой ең болмаса.

Шынында да, Кемпір ештеңені көрмей қалды. Көз алдындағы жусандық, сұрғылт жер, бүкіл қырлық қараңғылықта

бірден ене берді. Басы зың етті тек. Бейне бас сүйектің ішінен мың құмырсқа жүгіріп өткендей. Теңселе тоқтап қалды. Өуелі Қорқып қалса да, кейін өзін бекітті. «Көз соқырлық деген осы ма екен? Мырзашым жоқта маған жарық дүниенің қажеті қанша? Неге одан сайын қарада түспейсің! Неге одан сайын көр қараңғыланбайсың!»

Бірак, кішкенеден соң алдындағы қараңғы шымылдығы бірте-бірте сейіліп, дүние қайта жарықтанған бастады. Міне, ақырында қалпына келді. Бір сәттен кейін қайта ашылды. Енді құлағындағы зыңылдан бөтен ештеңе жоқ. Жүріп кетті кемпір. Жалғыз аяқ жолмен кебісі тырпылдай тартып келеді. Кемпір кенет өзінің кебістерін қашан киіп алғанын есіне түсіргісі келіп еді, одан ештеңе шықпады. Нияз айтып еді-ау жоқ деп. Міне, келе жатыр гой. Тырп-тырп, тырп-тырп... Қазір осы екі кебістің билігінде сияқты көрі адам. Осылар алып келеді жалғыз аяқ сары жолмен. Кенет кемпір өзінің босай бастағанын сезді. Көз алдында көп қауым көрініп қалып еді осы мезгілде. Қабірлер гой. Мында оның шалы жатыр. Біраз балалары жатыр. Қозінен жас енді парлап ағуда. Шалына келе жатқанын енді сезді кемпір. Балаларына. Мынау сұық қабір емес, толып жатқан адамдар: тумалар, бір рудың көрі-жастары гой. Үнсіз ауыл гой бүл. Шалының қабіріне ентіге жеткенде бетін жас жуып кетті. Шыдай алмады. Бірак дауыс шығармады. Шалына айтатын сөздерін дайындалап келеді. Әлде тек солай сияқты ма? Қайдағы сөз.

«Не бетімді айтамын саған? Мен сорлы саған не хабар, қайбір жақсы хабар алып келе жатыр дейсің? Мырзашың жоқ енді, шал. Бұ-ұ-ұ дүниеден жөнелді. Әлдилеген ак бөлең, бетінен сүйген бал балаң, есейіп ержеткен, ат жалын тартып мініп, қан майданға жөнелген қара көзді Мырзашыңың жанары мәңгі жұмылышты. Бір ауна, сорлы, орныңнан, қалай шыдап жатырсың?»

Кемпір құлпытастың қасындағы жылы бастаған топыраққа құлағанда, алғаш рет шерін төге дауыс етіп жарыла жылап жіберді. Қабір топырағы сарғыш, дымқыл, жылы екен. Құлпытаста арапша емес, қазақша, шалдың аты ойып жазылып, қызыл сырмен боялыпты. Кемпір жер иісін мықты сезіп жатыр. Жер дымқыл. Ол да жылаган ба? Кемпірдің, оның даусын есітетін бүл маңайда ешкім жоқ. Тек тогайлар. Тек бір қабірдің үстіндегі сұр күйкентай. Тек төмен ұшып, енді жоғарылап бара жатқан ұсақ құстар. Құлпытастар. Құлпытастар...

«Аспандап ұшқан ак сұңқар,
Артыңа тастап, аңырадым,
Құлап та түсті-ау шаңырағым!
Неғып жатсың былқ етпей,

Үйінді ойран алғанда,
Аспаннан түскен қызыл от
Жарқ, етіп жайды алғанда,
Қара шаңырақ орнында
Қара күйе қалғанда?!
Мырзашыңдан айрылдың,
Қанатымнан қайрылдым,
Бишара болдым мен сорлы...
Күннің жарық күнінде,
Айдың жарық жүзінде,
Қара тұн басты қеудемді.
Ең болмаса ку құдай
Мені де бұрын алмады-ау!
Құдайдың кәрі қатты екен,
Жыландаі шұбар бір хабар
Аямай мені шақты ғой. Ah!
Тұрсаңшы енді орныңдан,
Аңыратып қоймай осылай!
Я болмаса мен сияқты сорлыны
Қара жер бастыры-ып қоймай,
Алсаңшы жылдам қасыңа. Ah!»

Кемпір жорғалап жүріп, балаларының қабірінің басына
да шерін текті. Олар әдейі салғандай, әр кезде қайтыс болса
да, бір кезде үйықтап кеткен адамдай, тіпті бір киіздің үстіне
көсліл-көсліл жата кеткен жандардай қатар жатыр.

«Айналайын көп бебек,
Кеудемдегі өрг бөлек.
Жатсыңдар ма тып-тыныш?
Анашың келіп тұрғанда,
Жамырап неге «апалап»
Шу лап тұра келмейсіндер-ай?!

Кұлындарым-ау!
Ең болмаса Мырзашқа
Бүйірмады-ау сендердің
Алақандай қастарың,
Құшактасып жататын!».

Кемпір ұзак жылап, аһылап жоқтау айтты.

Ол жоқтау айтпағалы қанша заман. Шалы өлгенде де
мұндай жыламап еді. Сексен екіге кеткесін бе әлде ауруы
ұзакқа созылып, еті үйренгесін бе? Қайта өз келіндері, со-
сын басқа да алыс-жақын келіндері кезекпелесіп жоқтау ай-
тысқан. Жоқтау сөзін бұл көп білмейтін де. Тек ертеректе,
жас кезінде айтатын. Қазір сол сөздердің біразы жамырап
өздері келіп құйылып жатыр. Қарлыққан дауыс ah үрып,
осы қауымда жатқан барлық өліктерді тебіренткендей. Шын

жүркетен жылағаннан адамдар тірілер болса, қазір олар қабірлерінен көтеріліп-көтеріліп шыға бастар еді де, осы жер жұбатушыларға толып кетер еді.

Кемпірдің әлі бітіп, тамагы кеуіп, жүргегі дүрсілдеп, басы айнала бастады. Еңбектеп жүріп, біресе шалының қабірі басына, біресе оған жалғас балаларының қорғанының басына жете, екі арада жас төгіп жүр. Ақырында әлсіреген ол шалының құлпытасының қасына құлады. Тек екі иығы көтеріле еңкілдейді. Біраздан кейін әжім қолымен құлпытасты сипады. Маңғыстаудан әдейі алдырган ақ тас еді бұл. Шеберге қашатып жаздырган ақ тас еді. Жазу үңгімелеріне томарбояудың қан қызыл бояуын құйған ақ тас еді. Арғы беттен қара нарга артып әкеліп орнатқан ақ тас еді. Жазуын танымаса да, шалының маңдайындағы әжімінен сипағандай тарамыс қолымен тас бетін сипайды. Иә, бұл шалының беті ғой. Құлпытас – өлген адамның беті. Оның бөтөн беті болмайды. Тасқа қарап құбірлеп, бірнеше рет «тұрсайшы» дейді. Көз жасын жаулығының шетімен сұртуде. Онысы сарала. Ұзын қойлелгінің етегі, қолы, беті – бәрі де қабірдің дымқыл топырағына боялған.

«Ahh!»

Кемпір кеудесінен тағы бір құшақ жалын от шашып, сиртқа бүрк етіп шыққандай. Көз жасын таусыққандай. Іште тек жалын, от, күйік калыпты. Оны сөндіре алатын жас жоқ. Жаста таусылады екен-ау! Тенселе басып орнынан түрді. Аспандары бұлтар одан сайын үркіп, көтеріліп кетіпті. Бірмагамбеттің қабірінін басында күйкентай отыр. Жылай ма, немене? Даусы зарлы шығатын сияқты. Қабірлер, жаңа қабірлер, ескі қабірлер, шым қабірлер, саман қабірлер, тас қабірлер – бәрі де кемпірді аяп, езіліп түрған сияқты. Осы жатқандардың бәрін біледі кемпір. Құлкілеріне дейін. Мінез-құлықтары, жастары. Бәрін-бәрін біледі. Ана қабірдің иесі қөнілді адам еді. Мынау үндемейтін сылбырлау. Бірақ қабірінің еңсесі көтерінкі. Біраз құрдас шалдар мен кемпірлер жатыр екен-ау... «Мениң де кететін уақыттым болыпты ғой». Маңай сүп-сүрғылт. Ең аяғы, қырдың астындағы шалғын да кілемдей жайнап түрған жоқ. Біртүрлі мұнды. Ақ құм сарғайып бұлдырайды. Әншіейінде айқын қөрініп тұратын аудан орталығы да боз тұмандады.

Кемпір сүйретіліп қауымнан шығып, жанындағы биік жардың басына келді. Осы жардың дәл асты кемпірдің тоғайы. Қалың шидің ішінде, төбесі әлдеқашан опырылып түсікен, тек қабырғалары ырсиып қалған шым үйдің сүлдесі бү жеңден ойыншық сияқты қөрінеді. Мырзаш осында көп тұрып еді, әнеу бір бұрышта ойнал отырғанды жарататын. Жас қүнінде табалдырыққа кеп сүрініп құлайтын. Далаға шықса,

құдыққа қарай жүгіретін. Сонда үрейленіп, зар қағатын кемпір. Құдықтың суына үзіліп қарап тұруды қатты ұнатушы еді Мырзаш... Сосын не... иә, есейген кезінде мына қырдың басынан жалғыз аяқ жолмен дедектеп сайға қарай жүгіруші еді. Бұл жер Мырзаштың дүниедегі ең бір қимас жері еді. Аудан орталығына көшіп кеткеннен кейін де жаз құндері осында келіп, киіз үй тігіп, кеңсеге атпен қатынайтын. Қасиетті жері еді ғой осы.

Кемпір жалғыз аяқ жолымен төмендей берді. Екі-үш рет тоқтап, дем алды. Жазатайым үшіп түссе, төменге дейін тоқтау жоқ. Мына жерде, дәл тіл баурайда бір ағаш өскен. Не ағаш екенін де білмейді кемпір. Бөрі де оны тек «ағаш» дейтін. Балалар соны қызықтайтын. Оның үсті көктем құндерінде толып тұрған мереке еді-ау. Оған қонбайтын құс жоқ-ты. Бұлттан ботеннің бәрі осыған қонып кетеді дейтін марқұм шалы. Осы маңайдың үкісі-сәні бол еді. Қазір ол да жалғызырап, мұңайып қалыпты. Кемпір мұны қанша жылдан бері білсе де, я үлкеймейді, я кішіреймейді. Осы күйінен айрылатын емес. Мәңгі өмір сүретін ағаш емес пе екен? Ағаштардың кейбіреулері мәңгі өмір сүреді дейді ғой. Мына қыр-жар, өзенсу – бұлар да өлмейді ғой. Біз өлсек те, осы бұрыши өлмейді. Ботендерге қоныс болады. Тек жол өледі-ау деймін. Мына жалғыз аяқ жол бітуге айналыпты ғой. Тіпті данғыл, сайрап тұрған жолдар да өледі. Мәңгі өмір... Қайда екен сол? Адам баласына неге мәңгі өмір берілмеді екен? Жаңа-жаңа дүнияның сырын танып келе жатқанда өліп кетеді. Ал жаңа тұған балалар оны түсіну үшін тағы да аз өмірінің жартысын сарп етеді. О несі екен, ә? Қаншама шырак, жалын, гүл өмірлер сөнді. Бірақ олардың орнына жаңалар осіп шығып жатыр ғой. Дегенмен, әрбір адамның өзінің маңдайына жазылған ғасыры бар. Қанша бұлқынсаң да содан шыға алмайсың. Бір көлдің балығы шоршып екінші көлге түс алмайтыны сияқты.

Бұл ойлар кемпірге аз да болса қуат бергендей. Міне, құдық. Бетін шылау ма, кіреуке ме, жеңіл шарбы басқан. Таңтертен су алуға келгенде, ол өзінің жүзін осының тұнық бетінен коретін. Мына шилер. Қаншама тарттым сендерді? Қанша шыпта, үй орағыш шилер істедім? Баданадай жуан, бойшаш берік шилер оседі мұнда. Шидің арасынан тек аттының басы ғана қылтиып көрінетін еді-ау.

Тоғай... Үйінің орны. Терезелері ақырап тұр. Кемпір есікі үйдің ішіне кірді. Жыламаймын ғой, бәрібір жылайтын жас қалған жоқ деп ойладп, жынды адамша екі бөлмесін жай арапап шықты. Бір тіршілік белгісі болсайшы. Тек біртүрлі иіс бар. Күйік иісі ме, шірік иісі ме, немене?

Сүйретіліп есік алдына қайта шыққан кемпірдің қозіне ескі күлде шөгіп жатқан қара нары оттай басылды. Оның көзінен де сорғалап, су ма, жас па, бірдеме ағып жатыр екен. «Көз жасы ғой мынау», — деп кемпір ойлап болғанша-ақ, жарықтық, орнынан атып тұрып, бір рет гүрілдей ыңырысып жіберді де, кемпірге қарай талтандаш желіп кетті. Тез жетіп, қайғысына ортақтасқысы келгендей. Тап осы кездे кемпір шыдай алмады, аяқтары өзінен өзі бүгіліп, отыра кетті. Нар келіп, өзінің түкті еріндерін оның бет-аузына тақап ыңырана ііскегенді, кемпір оның мойнынан құшақтай алды да, еніреп жіберді. Көз жасының қайдан құйылып кеткенін. Қара нар алдыңғы екі аяғымен шөге, басын кемпірге сүйеп, қара темірден құйып тастағандай қатып қалыпты. Кемпір үнсіз еніреп жатыр, еніреп жатыр.

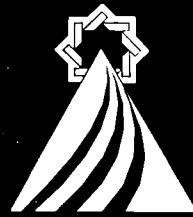
Шилер қозғала бастады. Аспанға бұлт қайта үйірліп, қара-йып барады. Қайдағы бір құс үн қатады. Қыр басына бір атты шауып шыға келді. Бұл кемпірді іздеп жүрген Рысекең. Төмендегі суретті көріп, ол аттан секіріп түсті де, қолындағы қамышысымен жердің жонын бір тіліп жіберіп, екі шекесін қос қолдай үстай алып, еңкілдеп отыра кетті.

Енді кемпір мен нардың көз жастары бір бұлақ болып ағуда. Үнсіз. Кемпірдің басы тағы да айналып барады: енді ол өзін осы күйде нар екеуі шексіз кеңістікте қимылсыз ұшып бара жатқандай көріп кетті. Тек басына кенет келіп, ұлы шындықтай жарқ ете қалған ой — ертелі-кеш жер бетінде өмір сүрген жалғыз ғана адамның өлімі де дүниенің бір рет тасталқан болып құйреп түскеніндей екен-ау деген найзагай ой еді. Қанша рет қирады екен сонда мына фәни дүние?!

340 тг. 00

103.0

Кейіпкерлерінің имани тазалығы,
ізгілік ойлары, аңызға айналған
сыршылдығымен оқушыларымыздың
талай үрпағына қызмет етер
Тобық Жармағамбетовтің бұл
кітабы көп томдық «Қазақ
прозасы қазынасынан»
сериясына ел ықласын аударар
ырысты басылымдардың
бірі болар деп ойлаймыз.



Қазақ
Прозасы
Казынасынан

